

ЖИТОМИРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. ФРАНКА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ
М. П. ДРАГОМАНОВА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

МУЖАНОВА НАТАЛІЯ ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 159.923.2:159.955.4.-053.67

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СМИСЛОВОЇ СФЕРИ
ПРЕДСТАВНИКІВ НЕФОРМАЛЬНИХ СУБКУЛЬТУР**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання, ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Н.В. Мужанова

Науковий керівник: **Журавльова Лариса Петрівна**, доктор психологічних наук, професор

Київ – 2021

АНОТАЦІЯ

Мужанова Н. В. Психологічні особливості розвитку смислової сфери представників неформальних субкультур. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук (доктора філософії) за спеціальністю 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». – Державний заклад «Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова», Київ, 2021.

Дисертація присвячена дослідженню психологічних особливостей розвитку смислової сфери активних членів неформальної субкультури юнацького та дорослого віку. В роботі проаналізовано основні наукові підходи до вивчення проблеми смислової сфери особистості й її корелятивів. Розкрито сутність соціального явища неформальної субкультури та особливості його функціонування в суспільстві. Подано теоретичну структурну модель розвитку смислової сфери особистості, що належить до неформальної субкультури. Доведено, що активна участь і тривале перебування в неформальній субкультурі відображаються на системній взаємодії структурних елементів смислової сфери особистості і зумовлюють її гіперадаптацію в субкультурі й дезадаптацію в традиційній культурі. Емпірично досліджено і проаналізовано результати психологічних особливостей складових смислової сфери учасників неформальної субкультури: їх онтогенетичну динаміку, вікову і статеву диференціації. Здійснено порівняльний аналіз особливостей розвитку смислової сфери членів неформальної і традиційної культур. Показано, що неформальна субкультура є сприятливим середовищем для розкриття потенціалу і становлення особистості в юнацькому віці, проте в дорослому віці її вплив стає деструктивним. Подано емпіричну модель програми психологічної корекції смислової сфери особистості, що є активним учасником

неформальної субкультури та результати успішної апробації відповідної психокорекційної програми.

Наукова новизна та теоретична значущість дисертаційної роботи: *вперше*: розроблено теоретичну структурну модель розвитку смислової сфери особистості, приналежної до неформальної субкультури, виокремлено психологічні особливості смислової сфери представників неформальної субкультури (актуальні особистісні потреби, орієнтовані на досягнення вищого морально-духовного потенціалу, домінування цінностей спілкування та саморозвитку, високі рівні осмисленості життя, самоактуалізації та есканізму); констатовано наявність гіперадаптації в неформальному соціальному середовищі; виявлено специфіку онтогенетичної динаміки (розвиненість смислової сфери в юнацькому віці знижується з входженням учасників неформальної субкультури у віковий період дорослості) та статеві-вікові диференціації смислової сфери учасників неформальної субкультури (у членів неформальної субкультури чоловічої статі з віком знижуються показники всіх компонентів смислової сфери тоді, як у осіб жіночої – зростають чи залишаються стабільними); створено та апробовано програму психологічної корекції смислової сфери членів неформальної субкультури з метою їх подальшої конструктивної інтеграції до загального культурного соціуму; *поглиблено та розширено* уявлення щодо змісту та структури смислової сфери учасників неформальних субкультур і динаміки її розвитку; особливостей взаємозв'язків між структурними елементами смислової сфери, ефективності самореалізаційних та адаптаційних можливостей учасників неформальної спільноти; *набули подальшого розвитку* положення про корекцію смислових структур для покращення перебігу процесу соціалізації й подальшої оптимізації адаптаційного ресурсу.

Практичне значення дисертаційної роботи: пакет діагностичних методик та авторська програма психологічної корекції смислової сфери особистості, яка перебуває в неформальній субкультурі, може бути

використана практичними психологами в роботі з людьми юнацького та дорослого віку з метою підвищення рівня їх адаптивних властивостей. Теоретичні та емпіричні результати дослідження з проблеми психологічних особливостей розвитку смислової сфери членів неформальної субкультури можуть використовуватися у змісті лекційних й практичних занять для студентів закладів вищої освіти з вікової, педагогічної, соціальної психології, психології особистості, психології міжособистісної взаємодії тощо.

Ключові слова: смислова сфера, смисли, ескапізм, потреби, цінності, смисложиттєві орієнтації, самоактуалізація, адаптація, онтогенетична динаміка, вікові та статеві особливості, неформальна субкультура, «неформали».

ANNOTATION

Muzhanova N.V. Psychological features of the development of the semantic sphere of representatives of informal subcultures. - Qualifying scientific work on the rights of a manuscript.

The dissertation on competition of a scientific degree of the candidate of psychological sciences (Phd) on a specialty 19.00.07 "Pedagogical and age psychology". - State Institution "National Pedagogical University named after M.P. Drahomanov", Kyiv, 2021.

The dissertation is devoted to research of psychological features development of semantic sphere of active members of informal subculture in youth and adulthood. The main scientific approaches to the study of the problem of the personality semantic sphere and its correlates are analyzed in the work. The essence of the social phenomenon of informal subculture and features of its functioning in society are revealed. The essence of the social phenomenon of informal subculture and features of its functioning in society are revealed. It is proved that active participation and long stay in the informal subculture are reflected in the systemic interaction of structural elements of the semantic sphere

of personality and cause its hyper adaptation in the subculture and maladaptation in the traditional culture. The results of psychological features of the components of the participants semantic sphere of the informal subculture are empirically researched and analyzed: their ontogenetic dynamics, age and sex differentiation. The comparative analysis of features of semantic sphere development of members of informal and traditional cultures is carried out. It was shown that the informal subculture is a favorable environment for the development of potential and personality development in adolescence, but in adulthood its influence becomes destructive. An empirical model of the program of psychological correction of the personality semantic sphere, which is an active participant in the informal subculture, and the results of successful approbation of the corresponding psychocorrection program are presented.

Scientific novelty and theoretical significance of the dissertation: *for the first time*: the theoretical structural model of semantic sphere development of the personality belonging to informal subculture is developed, psychological features of semantic sphere of representatives of informal subculture are allocated (current personal needs focused on achieving the highest moral and spiritual potential, the dominance of the values of communication and self-development, high levels of meaningfulness of life, self-actualization and escapism); the presence of hyper adaptation in the informal social environment was stated; the specifics of ontogenetic dynamics is revealed (the development of the semantic sphere in adolescence decreases with the entry of informal subculture participants in the adulthood period) and gender and age differentiation of the semantic sphere of the participants of the informal subculture (in members of male gender of the informal subculture with age decrease all components of the semantic sphere, while in women - increase or remain stable); a program of psychological correction of the semantic sphere of members of the informal subculture in order to further their constructive integration into the general cultural society has been created and tested; the understanding of the content and structure of the semantic sphere of

participants in informal subcultures and the dynamics of its development *has been deepened and expanded*; features of interrelations between structural elements of semantic sphere, efficiency of self-realization and adaptive possibilities of participants of informal community; the provisions on the correction of semantic structures to improve the process of socialization and further optimization of the adaptive resource *have further developed*.

The practical significance of the dissertation: the package of diagnostic techniques and the author's program of psychological correction of the semantic sphere of personality, which is in the informal subculture, can be used by practical psychologists in working with people of adolescence and adulthood in order to increase the level of their adaptive properties. Theoretical and empirical results of research on the problem of psychological features of the semantic sphere of members of the informal subculture can be used in the content of lectures and practical classes for students of higher education in age, pedagogical, social psychology, personality psychology, psychology of interpersonal interaction and etc.

Keywords: semantic sphere, meanings, escapism, needs, values, semantic life orientations, self-actualization, adaptation, ontogenetic dynamics, age and gender features, informal subculture, "informals".

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у вітчизняних фахових виданнях України:

1. Мужанова Н. В. Вікові особливості смислової сфери представників неформальних субкультур. *Наука і освіта*. 2016. №5. С. 228–232.
2. Журавльова Л. П., Мужанова Н. В. Особливості ціннісно-смислової сфери осіб, які належать до неформальних субкультур. *Український психологічний журнал*. 2018. №4(10). С. 53–68.
3. Журавльова Л. П., Мужанова Н. В. Динаміка ціннісно-смислової сфери учасників субкультур. *Психологія і реальність*. 2019. №12. С. 70–75.

4. Мужанова Н. В. Особливості актуальних потреб особистості юнацького та дорослого віку в неформальній субкультурі. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки*. 2020. 10 (55). С.155–160.

5. Мужанова Н. В. Особливості актуальних потреб особистості юнацького та дорослого віку в неформальній субкультурі. *Науковий вісник Херсонського ун-ту. Серія «Психологічні науки»*. 2020. 3. С.115–123.

Стаття у науковому періодичному виданні іншої держави:

6. Мужанова, Н. В. Особенности личностной зрелости представителей неформальной субкультуры. *Science and Educationa New Dimension. Pedagogy and Psychology*. 2020. VIII(90). С. 62–66.

Публікації в інших наукових виданнях:

7. Мужанова Н. В. Неформальна субкультура, як чинник особистісного зростання молоді. *Особистісне зростання в умовах трансформації сучасного суспільства: монографія* / Ред. колегія: Т.В. Коломієць, Т.Ю. Кулаковський, Г.В. Пирог; за науковою редакцією професора Л.П. Журавльової. Житомир: Вид. О. О. Євнюк, 2020.С. 84–94.

8. Мужанова Н. В. Онтогенетична динаміка системи цінностей представників неформальних субкультур. Актуальні проблеми особистісного зростання: *Збірник наукових праць* [за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції для молодих учених (м. Житомир, 19 квітня 2019 року)]. Ред. колегія: Л. П. Журавльова, Л. О. Котлова, К. А. Марчук. М-во освіти і науки України, Житомирський держ. ун-т. І. Франка. Житомир, Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2019. – С. 94 – 95.

9. Мужанова Н. В. Динаміка адаптаційних властивостей представників неформальних субкультур. «Особистісне зростання: теорія і практика»: *Збірник наукових праць* [за матеріалами IV Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Житомир, 21 квітня 2020 р.)]. Ред. колегія: Л. П. Журавльова, Г. В. Пирог, Т. М. Шапран. М-во освіти і науки

України, Житомирський державний університет імені Івана Франка, соц.-псих. факультет. Житомир, Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2020. С. 182 – 183.

10. Мужанова Н. В. Динаміка актуальних потреб особистості приналежної до неформальної субкультури. *Scitnce, society, education: topical issues and development prospects*: матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції (2-4 серпня 2020 р., Харків). С. 216 – 219.

11. Мужанова Н. В. Психологічна корекція смислової сфери осіб з неформального субкультурного середовища: *Психологічні науки: теорія і практика сучасної науки*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (14-15 серпня 2020 р., Запоріжжя). С. 41 – 44.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	11
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ СМИСЛОВОЇ СФЕРИ ПРЕДСТАВНИКІВ НЕФОРМАЛЬНОЇ СУБКУЛЬТУРИ.....	18
1.1. Розвиток смислової сфери особистості як предмет психологічного дослідження.....	18
1.2. Аналіз вивчення соціального явища субкультури.....	39
1.3. Особливості розвитку смислової сфери в юнацькому та дорослому віці.....	48
1.4. Структурна модель розвитку смислової сфери особистості приналежної до неформальної субкультури.....	61
Висновки до першого розділу	67
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ СМИСЛОВОЇ СФЕРИ ПРЕДСТАВНИКІВ НЕФОРМАЛЬНОЇ СУБКУЛЬТУРИ ЮНАЦЬКОГО ТА ДОРΟΣЛОГО ВІКУ.....	69
2.1. Методи та організація експериментального дослідження розвитку смислової сфери представників неформальних субкультур.....	69
2.2. Дослідження психологічних особливостей розвитку смислової сфери представників неформальних субкультур.....	76
2.2.1 Вікова динаміка смислової сфери представників неформальних субкультур.....	76
2.2.2. Специфіка онтогенетичної динаміки смисложиттєвих орієнтацій в юнацькому та дорослому віці.....	109
2.2.3. Вікова та статєва диференціяції смислової сфери представників неформальної субкультури	114
2.3. Специфіка розвитку смислової сфери учасників неформальних субкультур та пересічних громадян.....	125

Висновки до другого розділу	159
РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СМИСЛОВОЇ СФЕРИ ПРЕДСТАВНИКІВ НЕФОРМАЛЬНОЇ СУБКУЛЬТУРИ.....	163
3.1. Програма психологічної корекції смислової сфери особистості в неформальній субкультурі.....	163
3.2. Результати апробації програми психологічної корекції смислової сфери особистості з неформальної субкультури.....	170
3.3. Психолого-педагогічні рекомендації щодо розвитку адаптаційних властивостей членів неформальної субкультури.....	180
Висновки до третього розділу	185
ВИСНОВКИ.....	188
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	193
ДОДАТКИ.....	212

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Геополітичні, економічні та суспільні трансформації в нашій країні зумовлюють нові смислотвірні процеси, як в соціальному, так і науковому планах. Зневіра у застарілих ідеалах й відмова від пострадянських цінностей сприяли формуванню національної свідомості і стимулювали пошук нових смислів. На тлі цих буремних подій зросла кількість різних неформальних субкультур, склад яких досить різнорідний: волонтери, добровольчі батальйони, активістські групи. Неформальна субкультура просоціального спрямування є сприятливим середовищем для особистісного становлення своїх членів. Вона також детермінує специфічний розвиток смислової сфери особистості, її життєвих смислів і настанов.

У зарубіжній психології вивченням смислу та його корелятивів займалася значна кількість дослідників, які вивчали світоглядні феноменологічні його аспекти: починаючи з психоаналітиків (З. Фрейд, А. Адлер та К. Юнг), представників гуманістичної психології (А. Маслоу, Г. Олпорт, Е. Фромм, К. Хорні), екзистенціальної психології (В. Франкл), гештальт психології (К. Левін, Ф. Перлз) та завершуючи представниками соціального підходу (А. Тешфел і Р. Харре). Найбільш поширеними підходами до вивчення смислової сфери є психолого-педагогічна концепція особистості, здатної до самонавчання Л. Томаса і Ш. Харрі-Аугстайна та соціально-екологічна теорія Дж. Шоттера.

Наприкінці минулого та на початку нового століття проблематику смислу почали вивчати й українські науковці. В межах онтологічного підходу його вивчали Г. О. Балл, Н. Ф. Каліна, А. Ф. Лазарук, С. Д. Максименко Т. М. Титаренко; в контексті віри в вищу ідею (базис духовного саморозвитку) – М. Й. Боришевський і О. П. Колісник; структуру смислу, смислові утворення й особистісні смисли з позицій діяльнісного підходу – С. Є. Виговський; в рамках вітакультурного підходу –

А. А. Фурман; ціннісно-сміслової свідомості та аксіопсихології особистості – З. С. Карпенко і В. М. Ямницький. Серед російських дослідників Д. О. Леонтьєв першим почав займатися узагальненням змісту категорій смислу, включно зі знаходженням їх зв'язків та місця в структурі особистості. Його дослідження доповнив В. Е. Закревський (вплив «архетипу досконалої людини» на соціальну динаміку (смысл як феномен суспільної свідомості) та К. В. Карпінський (вивчення смислових корелятивів, типів і детермінант смисложиттєвих станів особистості).

Наукове вивчення неформальної субкультури розпочалося значно пізніше – у 80-х роках ХХ століття. На думку багатьох дослідників (А. Б. Гофман, Н. М. Ільїнський, В. Т. Лисовський, В. А. Лукова, С. І. Левікова, Д. Сурвілайте, М. Н. Топалов, В. А. Ядов та ін.), молодіжні субкультурні явища зумовлені соціально-історичними передумовами. Вивчалися особливості впливу субкультури на формування особистості (К. В. Абрамов, А. В. Мудрик, Т. В. Селецька та ін.), де вона розглядається, як один з етапів її соціалізації (А. І. Кірсанов та А. В. Літвінова), просоціальний та моральний розвиток особистості в умовах субкультури (детермінація, механізми, генезис), психогенез її агресивної та деструктивної поведінки (В. Р. Павелків).

Проте, смислова сфера учасників субкультурних груп окремо не вивчалася, тоді як її дослідження дозволить оптимізувати її смислові утворення, що, в свою чергу, допоможе їй інтегруватися до традиційного культурного простору. Отже, практична значущість та недостатня розробленість цієї проблематики сучасною психологічною наукою і зумовило вибір теми дисертаційного дослідження *«Психологічні особливості розвитку смислової сфери представників неформальних субкультур»*.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дослідження виконано відповідно до плану науково-дослідної роботи кафедри психології розвитку та консультування Житомирського державного

університету імені Івана Франка в межах науково-дослідної теми «Особистісне зростання в умовах трансформації сучасного суспільства» (державний реєстраційний номер 0114U003867). Тему дисертації затверджено на засіданні вченої ради Житомирського державного університету імені Івана Франка (протокол № 5 від 31.05.2019 р.) та узгоджено в бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 6 від 26.11.2019 р.).

Метою дослідження було встановлення психологічних особливостей та обґрунтування, розробка і апробація програми психологічної корекції розвитку смислової сфери особистості юнацького та дорослого віку, які є активними учасниками неформальних субкультур.

В основу дисертаційного дослідження було покладено **припущення** про те, що особистість, яка перебуває у неформальному субкультурному середовищі, має низку специфічних вікових та статевих особливостей смислової сфери, що зумовлює її негативну адаптацію в традиційній культурі, а їх корекція можлива шляхом розвитку окремих смислових структур активними методами навчання.

Відповідно до мети було сформульовано наступні **завдання** дослідження:

1. Здійснити теоретичний аналіз наукових підходів до вивчення смислової сфери особистості представників неформальних субкультур та розробити теоретичну модель її розвитку.

2. Дослідити особливості онтогенетичної динаміки смислової сфери членів неформальних субкультур.

3. Встановити особливості вікової та статевої диференціації смислової сфери «неформалів».

4. Обґрунтувати, розробити та апробувати програму психологічної корекції смислової сфери особистості представників неформальних субкультур з метою актуалізації її адаптивних ресурсів.

Об'єкт дослідження – смислова сфера особистості.

Предмет дослідження – особливості розвитку смислової сфери представників неформальних субкультур юнацького та дорослого віку.

Теоретико-методологічною базою дослідження були основні принципи суб'єктного підходу (Л. П. Журавльова, В. О. Татенко, Т. М. Титаренко), положення щодо феноменології (Л. С. Виготский, Д. Б. Ельконін, Е. Х. Еріксон, Г. С. Костюк, С. Л. Рубінштейн), структури та детермінації смислів, які є структурними елементами свідомості й діяльності і зумовлюються потребами, цінностями, мотивами (Ю. Джендлін, К. Левін, А. Маслоу, К. Обуховский, Г. Олпорт, К. Р. Роджерс, Ж. Нюттен та ін.); положення про домінування соціальних смислів над особистісними (Р. Харре) та результати досліджень молодіжних субкультур (Є. О. Васильчук, В. Р. Павелків, Л. П. Чернова, І. В. Шапошнікова).

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети, вирішення завдань дослідження та перевірки висунутої гіпотези застосовувався комплекс загальнонаукових методів. Провідними теоретичними методами були: аналіз, синтез, порівняння, систематизація та узагальнення наукових літературних джерел і практичних даних з проблематики дослідження. Організаційними методами дослідження були: порівняльний та лонгітюдний. На емпіричному етапі дослідження застосовувалися методи: спостереження та експеримент, який містив констатувальну, формувальну та контрольну складову. Для отримання емпіричної інформації застосовано методики: тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) Д. О. Леонтьєва, самоактуалізаційний тест Ю. Є. Альшиної, Л. Я. Гозмана, М. В. Кроз (САТ), «Ціннісні орієнтації» М. Рокіча, опитувальник соціально-психологічної адаптованості Р. Даймонд – К. Роджерса, методика діагностики актуальних потреб особистості О. В. Капцова. Отримані результати дослідження було опрацьовано методами математичної статистики: визначення середніх значень, модальної частоти, ранжування, лінійного кореляційного аналізу

Пірсона, вирахування t-критерію Стьюдента та U-критерію Манна-Уїтні (залежно від нормальності розподілу даних) з їх подальшою якісною інтерпретацією. Дані емпіричного дослідження статистично оброблялися та аналізувалися за допомогою програм Exell та SPSS Statistics for Windows.

Експериментальна база дослідження. Експериментальна робота проводилась на базах (спортивні бари, молодіжні й ігрові клуби та організації, освітні заклади і соціальні мережі) функціонування неформальних просоціальних субкультур: реперів, готів, футбольних фанатів, геймерів, емо-кід, байкерів, АУЄ, толкієністів, скінхедів, косплеїв. Всього до дослідження було залучено 160 представників неформальних субкультур та 160 респондентів, які не входили до субкультурних об'єднань в рівній кількості осіб юнацького (15-21 роки) та дорослого (22-60 років) віку зі збереженням пропорційності статевого розподілу (50% чоловіків та 50% жінок). Для формування вибірки застосовано процедуру рандомізації.

Наукова новизна та теоретична значущість результатів дослідження:

– *вперше*: розроблено теоретичну структурну модель розвитку смислової сфери особистості, приналежної до неформальної субкультури, виокремлено психологічні особливості смислової сфери представників неформальної субкультури (актуальні особистісні потреби, орієнтовані на досягнення вищого морально-духовного потенціалу, домінування цінностей спілкування та саморозвитку, високі рівні осмисленості життя, самоактуалізації та ескапізму); констатовано наявність гіперадаптації в неформальному соціальному середовищі; виявлено специфіку онтогенетичної динаміки (розвиненість смислової сфери в юнацькому віці знижується з входженням учасників неформальної субкультури у віковий період дорослості) та статево-вікової диференціації смислової сфери учасників неформальної субкультури (у членів неформальної субкультури чоловічої статі з віком знижуються показники всіх компонентів смислової

сфери тоді, як у осіб жіночої – зростають чи залишаються стабільними); створено та апробовано програму психологічної корекції смислової сфери членів неформальної субкультури з метою їх подальшої конструктивної інтеграції до загального культурного соціуму;

– *поглиблено та розширено* уявлення щодо змісту та структури смислової сфери учасників неформальних субкультур і динаміки її розвитку; особливостей взаємозв'язків між структурними елементами смислової сфери, ефективності самореалізаційних та адаптаційних можливостей учасників неформальної спільноти;

– *набули подальшого розвитку* положення про корекцію смислових структур для покращення перебігу процесу соціалізації й подальшої оптимізації адаптаційного ресурсу.

Особистий внесок здобувача. У працях, опублікованих у співавторстві з Журавльовою Л. П., автору дисертації належать результати та аналіз емпіричних досліджень особливостей та динаміки ціннісно-смислової сфери осіб, які належать до неформальних субкультур. Ідеї співавторів публікацій у дисертації не використовуються.

Практичне значення результатів дослідження. Пакет діагностичних методик та авторська програма психологічної корекції смислової сфери особистості, яка перебуває в неформальній субкультурі, може бути використана практичними психологами в роботі з людьми юнацького та дорослого віку з метою підвищення рівня їх адаптивних властивостей. Теоретичні та емпіричні результати дослідження з проблеми психологічних особливостей розвитку смислової сфери членів неформальної субкультури можуть використовуватися у змісті лекційних й практичних занять для студентів закладів вищої освіти з вікової, педагогічної, соціальної психології, психології особистості, психології міжособистісної взаємодії тощо.

Апробація та впровадження результатів дослідження. Результати дисертаційного дослідження обговорювалися і отримали схвалення на: Міжнародній науково-практичній конференції «Особистість у просторі

молодіжної субкультури» (м. Рівне, 2019 р.); IV Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Особистісне зростання: теорія і практика» (Житомир, 2020 р.); IX Міжнародній науково-практичній конференції «Science, society, education: topical issues and development prospects» (Харків, 2020 р.); Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Психологічні науки: теорія і практика сучасної науки» (Запоріжжя, 2020 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми особистісного зростання» (м. Житомир, 2019 р.), засіданнях кафедр соціальної та практичної психології, психології розвитку та консультування (2015-2020).

Основні результати дослідження *впроваджено* в практику підготовки студентів Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (довідка № 03-28/01/1403 від 24 червня 2020 року), Рівненського державного гуманітарного університету (довідка № 01-12/54 від 6 липня 2020 року), Поліського національного університету (довідка № 1633/01-17 від 15 жовтня 2020 року), університету Митної справи та фінансів (довідка № 17-32/47 від 8 вересня 2020 року). Також результати дослідження впроваджено в роботу працівників кризового центру з попередження насильства в сім'ї «Лелека» (довідка № 307 від 5 липня 2020 року).

Публікації. Результати дисертаційної роботи відображені в 11 публікаціях автора, серед яких 5 статей у вітчизняних фахових виданнях, 1 – у зарубіжному фаховому виданні, 1 розділ у колективній монографії, 4 – матеріали науково-практичних конференцій.

Структура й обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, висновків, списку використаних джерел (196 найменувань, з них – 16 іноземною мовою) і додатків. Загальний обсяг дисертації становить 244 сторінок. Основний зміст викладено на 192 сторінках. Робота містить 32 таблиці та 2 рисунки загальним обсягом 22 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ СМИСЛОВОЇ СФЕРИ ПРЕДСТАВНИКІВ НЕФОРМАЛЬНОЇ СУБКУЛЬТУРИ

1.1. Розвиток смислової сфери особистості як предмет психологічного дослідження

У кожній розвиненій світоглядній системі існує поняття – сенс життя. Зазвичай, це поняття охоплює моральні норми, цінності й цілі. Залежно від суспільства, соціальних рівнів, прагнень, очікувань, норм поведінки, інтересів і потреб виокремлюється загальне уявлення про сенс життя. З кожним історичним періодом, зміною політичного устрою та науковим підходом виокремлювалися нові специфічні ознаки або редуційні повтори. Знані філософи світу (Л. Вітгенштейн, Декарт, У. Джеймс, А. Камю, Платон, Сократ, Спіноза, А. Шопенгауер, К. Ясперс), вивчаючи «природу людини», зауважували важливість смислу життя і асоціювали його виключно, як благо (за:[79]; [81]).

Тривалість вивчення і велика кількість персоніфікованих наукових підходів та поглядів сприяли розширенню тлумачення змісту «смислу» в якості поняття. Саме завдяки цьому воно набуло полісемантичності.

Уживання цього поняття чітко пов'язано із ситуацією розуміння (осмислення) тих чи інших предметних, мовних, культурних реалій трактування. Дослідження різновидів смислів та їх похідних (корелятивів): сенс життя, життєві смисли, особистісний смисл, динамічна смислова система, смислова сфера, смислові структури, смислова реальність, смислові процеси, сенсотворення, світоглядні ціннісні орієнтації (М. Й. Боришевський [24], Б. С. Братусь [29; 30; 31], А. Лазарук [73], Д. О. Леонтьєв [79; 80; 81], О. М. Леонтьєв [76; 77], Т. М. Титаренко [145;146]) сприяли появі

величезного масиву інформації, який, проте, і досі слабо теоретично структурований, а його дефініції не є чіткими і, навіть, суперечливі.

Поняття «особистісний смисл» виникло пізніше під впливом системного аналізу різних наукових підходів: філософського – Ф. Ніцше, Ж.-П. Сартр, М. Хайдегер, соціологічного – М. Вебер, Дж. Г. Мід, естетичного – А. Баумгартен, Ш. Батьо, М. М. Бахтіна, Х. Вольф, теологічного Афанасій Великий, Раби Шімшон бар Рефаель Гірш, Дже Цонкапа Кун Фу-цзи, Чженчжан, Лао-Дзи, лінгвістичного – М. Міллер та інших суміжних дисциплін таких, як культурологія – М. М. Бахтін, мистецтвознавство – О. І. Генісаретский (за:[100]).

Наприклад, М. М. Бахтін поняття «смисл» пов'язував з часом. Дійсність (буття) він інтерпретував як подію не можливу без вчинку і суб'єкту (людини), а предмет – тісно пов'язаним з функцією в конкретній події. Поза межами визначених безпосередніх подій можуть існувати лише «порожні можливості» та «не вкорінене буття» [22]. Ми не будемо окремо зупинятись на детальному аналізі різних філософських течій, оскільки подібним аналізом, зазвичай, розпочинаються роботи багатьох науковців.

Особливого поширення в науковій психології тематика смислу набула в 30-ті роки ХХ століття. З психологічного кута зору вивчення «смислу», як поняття, тісно пов'язане з розкриттям сутності людини, її особистості та діяльності. Згідно з аналітичною викладкою Д. О. Леонтьєва [81], поняття «смисл» було відображено в наукових працях В. Дільтея [50], А. Адлера [4], К. Левіна [82], О. М. Леонтьєва [76], З. Фрейда [155], В. Франкла [154] та інших. Зростання інтересу до проблеми сенсу пов'язувалося з феноменом смисловтрати.

Вперше поняття «смисл» в психології розглянув З. Фрейд, і, хоча, він першим ввів це поняття, надалі відмовився від його використання. Підґрунтям відмови було те, що згідно з його психоаналітичною теорією поведінка людини обумовлена біологічно, а смисл є «ширмою» і приховує

справжні підстави цих дій [155]. Проте, поняття «смысл» висвітлено в працях багатьох відомих науковців різних психологічних шкіл та наукових течій.

Знаний послідовник психоаналітичної школи такий, як К. Г. Юнг [174]; не виокремлював в своїх дослідженнях поняття смыслу, проте воно латентно було основним орієнтиром його наукових праць. «Смысл» виступає в якості завдання, яке людина повинна виконувати впродовж індивідуалізації (саморозвитку). Витоками і формами осмысленості всіх аспектів людського життя є архетипи. Хоча безпосередньо самі архетипи не є чинниками смыслу різних явищ. У владі архетипів знаходиться потенція образу фізичної події до моменту її безпосереднього сприйняття. Американські психологи, автори однієї з найновітніших течій психоаналізу Дж. Атвуд і Р. Столорю, у своїй теорії психоаналітичної феноменології «смысл» подають в якості структурного елементу внутрішнього досвіду, все психічне життя людини підпорядковане цьому структуруванню [за: 170].

Автор аналітичної глибинної психології А. Адлер [4] «смысл» розглядав неподільно і цілісно з людиною, оскільки кожна дія людини має свою ціль та прагнення її досягти. «Смысл» трактувався крізь призму цілей діяльності – продукт цілісності минулого, теперішнього і прагнень в майбутньому. Таким чином, стиль життя людини визначає саме фіктивна ціль, яка є векторною, вона утворюється в дитинстві і послідовно формує стиль життя. Його концепція фіктивного фіналізму побудована на тому, що цілі діяльності продукуються трьома компонентами: минулим, сьогоднішнім і майбутнім і є прямим відображенням цілісності особистості. Осмысленість життя і найбільш природний та гармонійний розвиток людини залежить від «соціального інтересу», коли фіктивна ціль зорієнтована на співпрацю в трьох основних сферах життя: діяльності, коханні, взаєминах «Я-Ти» [4]. Саме він (А. Адлер) заклав підґрунтя гуманістичної психології, але, на той час, суспільство ще не демонструвало чітких потреб в пошуках сенсу [4].

Соціальний запит сформувався значно пізніше під впливом «Великої депресії» та Другої світової війни.

В. Франкл виступав об'єднуючою ланкою наукової психології в якості представника психоаналітичної та засновника екзистенціальної психологічної шкіл: «Доки життя осмислене, люди схильні розмірковувати і говорити про сенс життя відносно мало. Коли ж виникає дефіцит або відсутність смислу, проблема сенсу починає відігравати важливу роль в свідомості й самовираженні людини» [154, с. 359]. Руйнування попереднього політичного устрою разом із старими громадянськими ідеалами призвели до екзистенціальної фрустрації, яка породжує стан екзистенціального вакууму. Свою концепцію він вибудовував від протилежного— смисловтрати, а поширення в суспільстві специфічних «ноогенних неврозів» пов'язував саме з екзистенціальним вакуумом. Він вважав, що для здорового психологічного життя людині потрібна віра в сенс своїх дій і вчинків. В його теорії особистості рушійною силою поведінки людини є пошук і виконання сенсу свого життя. В структурі особистості виділив особливий «ноетичний стан», який виконує роль резервуару смислів. Мінливість смислу простежується не лише від однієї людини до іншої, але й від однієї ситуації до іншої. На думку В. Франкла, важливо розглядати «смысл» не узагальнено, а більш конкретно: сенс життя цієї особистості на поточний момент її життя. Оскільки сенс життя неповторний і унікальний для кожної людини, то принцип його втілення наступний: прийняти себе; бути собою; розчинити себе в коханні; вірити й належати. Осмисленість життя людини можлива тільки за умови завершення пошуку «смыслу» й наступною його реалізацією тоді, коли фрустрація потреби в сенсі викликає «ноогенний невроз» [154]. З метою лікування таких станів, В. Франкл запропонував «логотерапію», метод, в основі якого лежить відповідальність: за будь-яких умов людина може зайняти осмислену позицію [154].

Послідовники екзистенціального підходу В. Франкла, Р. Пауелл та Дж. Ройс, в своїх теоріях особистості та індивідуальних відмінностей провідним психологічним поняттям визначали «особистісний смисл» [134;154]. В поданій ними теорії особистості осмисленість досягається завдяки індивідуальному підходу до життя, а «особистісний смисл» є концепцією, яку необхідно створити для себе [136]. З метою створення власної концепції «особистісного смислу» людина повинна керуватися наступними питаннями: «в якому світі я живу?»; «яким чином прожити життя, щоб найкраще задовольнити мої потреби та цінності?»; «хто я?». Зв'язок смислу і світогляду в цій теорії торує шлях для більш високого рівня усвідомлення дійсності, а цінності є містком між «смислом» та особистістю [134].

Ф. Фенікс [192] в книзі «Міфи смислів» виклав теорію особистості, яка пов'язує сутність людини з її спрямованістю на реалізацію смислу. Не зважаючи на те, що чіткої дефініції «смислу» ним зазначено не було, він виділив його основні параметри: переживання, рефлексивна самосвідомість, опосередковані поведінкові реакції; логічні принципи структурування цього переживання; вибір вагомих «смислів» із багатьох потенційних комбінацій і розробка їх в руслі сформованих традицій; вираження смислових структур шляхом відповідних символічних форм. На його думку, «смислів» велика кількість, і вони поділяються на наступні смислові реальності: символіка, емпірика, естетика, синоетика, етика, синоптика. Їхня взаємодія формує ієрархічну смислову систему.

У наступного представника екзистенціальної персонології С. Мадді [88] також відсутнє визначення поняття «смисл», але вказується його роль, як вищого інтегративного початку. Він вважав, що пошук «смислів» забезпечується основними психологічними потребами: символізації, уяви, судження. На його думку особистість розвивається двома шляхами: конформістським чи індивідуалістським. Вибір того чи іншого шляху розвитку

зумовлюється співвідношенням потреб фізіологічних, соціальних і психологічних. Індивідуаліст керується особистісним «сміслом» і відповідально керує своїм життям, тоді як конформіст керується соціальними ролями й біологічними потребами, уникаючи особистої відповідальності.

У гештальт психології К. Левіна [82], який зробив великий внесок в соціальну психологію, також відсутнє визначення поняття «смісл». Проте, для пояснення функціонування особистості в життєвому просторі, дане поняття міститься в його теорії поля, як феномен об'єктивної дійсності в якості структурного елементу свідомості та діяльності. У своїй теорії він виділяв психологічну значущість об'єкта, події, людини, цілі, сфери та ін. в життєвому просторі індивіда. «Смісл» визначав як феномен об'єктивної дійсності, структурний елемент свідомості і діяльності [82]. В його теорії особистості «смісл» розглядається з позиції зумовленості саме об'єктивними ставленнями [82].

Саме на теорію К. Левіна [82] спирається учення бельгійського психолога Ж. Нюттена [107]. У своєму вченні людської поведінки він керувався багатьма положеннями власної теорії особистості, а саме, співвідношенням поведінки з осмисленою ситуацією в осмисленому всесвіті. За Ж. Нюттеном [107], смисл вибудовується завдяки співвідношенню ситуації й мотивації, а конструюється наступним чином: спочатку визначається роль об'єкту в поведінці, згодом – взаємовідношення між ситуацією і мотивацією. Джерела «сміслів» знаходяться не в минулому суб'єкта, а в актуальних поведінкових структурах. Таким чином, смисл продукується важливими на даний час поведінковими структурами. Осмислені ситуації людина продукує під час опрацювання інформації і побудови концептуального образу світу. Вчення Ж. Нюттена [107] стверджує, що в контексті уявлень людини про світ і своє місце в ньому, важливими й осмисленими стають цінності свободи, істини та ін.

У своїй екзистенціально-аналітичній теорії Дж. Бьюдженталь [26] не виокремлює чіткої дефініції, але стверджує, що смисли є похідними від нашого буття в світі. Людина створює власними діями осмисленість свого життя, а тривога виникає в очікуванні наслідків здійсненого вибору.

Засновник гуманістичної психологічної школи А. Маслоу [92; 93;94], вважав смыслом життя самоактуалізацію. Він вважав, що люди мотивовані для пошуку особистісних цілей, і це робить їх життя осмисленим. В своїй теорії потреб він представив наступну їх ієрархію: первинні базові – фізіологічні; соціальні – потреба в безпеці, потреба в приналежності, любові і повазі; духовні – потреба в пізнанні, у визнанні, естетичні потреби та самовираження (реалізація свого потенціалу).

Задоволеність базових потреб не може виступати смыслом або життєвим орієнтиром, а самоактуалізація розглядається ним, як потенціал людини до втілення, якого вона повинна прагнути [92]. Задоволеність усіх потреб загострює прагнення до самоактуалізації, а повнота буття набувається шляхом втілення свого потенціалу: «ти повинен виконати своє призначення» [93]. Поява та розвиток вищих потреб можлива лише за умови задоволеності нижчих. Проте, за умови втілення потреби самоактуалізації незадоволеність базових потреб вже не матиме особливого значення, оскільки смисл життя лишається незмінним. Також ним було виокремлено характерні риси самоактуалізованої особистості: повага до себе та інших; доброзичливість та терпимість; інтерес до навколишнього світу; прагнення розібратися в собі [94].

Представник гуманістичної школи феноменологічної психології Ю. Джендлін [185] акцентує свою увагу на постійній мінливості смислів та їхній взаємодії між собою. Особистість за його теорією репрезентує постійний розвиток смислів та їх збагачення в процесі переживання. «Смисл» формується шляхом взаємодії з будь-чим, що виконує символічну функцію. Він засвідчує наявність «невербалізованих смислів», які функціонують в

мові, спостереженні, мисленні, пам'яті і розумінні, але відстежити їх можна лише на рівні відчуттів. Тому заключним і домінуючим є саме взаємодія між вербально символізованими «смыслами» та відчуттями. Ця взаємодія породжує нові «смысли» чи надає їм нових символічних втілень, що і забезпечує неперервну їх динаміку. Ю. Джендліном [185] запропонована наступна класифікація вище вказаної взаємодії символізованих «смыслів» та відчуттів: метафори; схоплювання; релевантність; алегорія (парафраза).

Категорія «смыслу життя» розглядалася всебічно, але найбільш повно це здійснили представники позитивної психології. Вони стверджують, що саме позитивне мислення сприяє сприйманню життя смисломповним. Прихильники напрямку самодетермінації (Н. Вайнштайн, Е. Дегі, Р. Раян) процес смислоутворення розглядають, як частину людської природи. Цей процес допомагає реалізувати свободу вибору власного способу поведінки та життєвого шляху. Людина отримує задоволення від досягнення поставлених цілей, переживаючи відчуття цілісності і гармонії [22].

В когнітивній психології, а саме, в своїй теорії особистісних смислів Дж. Келлі, визначає «смысл» через передбачувані дії щодо певної події й через умовивід, що лежить в основі цього передбачення» [69]. Смысл подій розцінюється виключно суб'єктивно і відповідно проектується в світ. Тому осмысленість життя тісно пов'язана зі здатністю користуватися досвідом минулого з перспективою на майбутнє [69].

Представники англійської психологічної школи когнітивної психології Л. Томас і Ш. Харрі-Аугстайн, як учні та послідовники вище вказаного Дж. Келлі, сформувавши психолого-педагогічну концепцію самонавчаної особистості. Згідно з цією концепцією, самопізнання є тлумаченням особистісних «смыслів», які можна передавати або обмінювати, оскільки вони є частиною більш широкої системи. Пошук «смыслів» притаманний людині, але вони можуть існувати невербально або не усвідомлюватися.

Смислові системи взаємодіють без обмежень ситуацій міжособової взаємодії тоді, як об'єкти культури виступають спробою висловити смисл [63, 69].

Американський психолог, еkleктик і систематизатор ідей психоаналізу, біхевіарізму, гештальт та екзистенціальної психології Г. Олпорт не виділяв чіткої дефініції «смисл», однак, вважав, що: «цінності виступають особистісним смислом» [цит. за: 111]. «Смисл» простежується ним також у відношенні між потребами індивіда та його цінностями. Людина усвідомлює цінність тоді, коли її «смисл» має для неї принципову важливість [111].

Одним із перших авторів, який звернув увагу на роль соціуму в осмисленості життя, був Ф. Феникс [192], який переконаний в тому, що осмислене життя не є можливим в ізоляції. С. Мадді [88] також аналізує особливості соціального впливу на смислову орієнтацію людини. Однак, превалюючий вплив соціальних потреб над психологічними розцінює негативно: людина (конформіст) керується сформованими соціальними смислами минулого, і витісняє потребу пошуку особистого психологічного «смислу» [88].

Крізь призму соціального аспекту розглядає особистісний «смисл» і норвежський психолог Я. Смендслонд: «Соціальний смисл поєднує світ спостерігача і особистісний світ спостережуваного» [194, с. 8]. В своїх роботах він стверджує, що людина може взаємодіяти лише з тими «смислами», які належать спільноті, частиною якої вона є або була.

Британський психолог Р. Харре [159], працював в рамках соціальної та когнітивної психології. Саме це дозволило йому висунути припущення, що «смисли» дій людини мають соціальні витoki. Тому вони можуть бути зрозумілими всім. Поведінкова структура людини набуває «смислів» завдяки контролю особистістю психічної реальності та виконуваних суб'єктом дій. Він також не відкидає існування особистісних «смислів», але можливість їхнього існування вбачає виключно у співвідношенні із системою соціальних. «Смисл» закладений людиною в своїх діях по відношенню до іншого, має на

меті отримати зворотню аналогічну дію. Саме за таких умов «смысл» набуває соціального характеру. У зв'язку з цим, осмысленню соціального досвіду надається велике значення. «Смысл» елементів поведінки (дій) визначається ієрархічно, а вчинки набувають його шляхом залучення до соціального контексту.

Його теорія соціальної поведінки відрізняються від тверджень Я. Смендслонда тим, що він розуміє «смысли» як універсальні та незалежні від культури [159].

Англійський психолог Дж. Шоттер [за: 165] в своїй соціально-екологічній теорії поняття «смысл» також інтерпретував через аналіз суб'єктом власних дій, відповідно до його уявлень про актуальні на той момент соціальні і моральні правила. Соціальна взаємодія між людьми можлива за рахунок здатності людини надавати зрозумілий для всіх сенс власним діям.

Отже, в дослідженнях західних психологів «смысл» розглядається в двох магістральних аспектах: інтеграція особистості – пік (вершина) особистісного розвитку; соціальне в людині – взаємодія особистісного і суспільного. Також варто зауважити, що в наукових працях представників психоаналітичної психології З. Фрейда, А. Адлера, В. Франкла і К. Г. Юнга закладені практично всі ідеї проблематики «смыслу», які в подальшому розвивалися в рамках різноманітних методологічних підходів.

Окремо зупинимося на висвітленні підходів до вивчення «смыслів» в радянській психології, оскільки її представники у зв'язку з геополітичними обставинами були досить обмежені в інформаційній взаємодії. Найбільш ґрунтовно проблема «смыслу» була розкрита в працях О. М. Леонтьєва [76; 77; 789], Л. С. Виготського [40; 41], С. Л. Рубінштейна [130], Б. С. Братуся [30; 31], Д. О. Леонтьєва [79; 80; 81]. Системи особистісних «смыслів» і цінностей людини розглядалися ними у відповідності з двома психологічними течіями:

гуманістичною та екзистенціальною. Найбільш плідними періодом вивчення цієї проблематики були 80-ті роки ХХ століття [12].

В працях Л. С. Виготського знайшли свою підтримку теоретичні погляди В. Франкла (вершинна психологія) [40;154], С. Л. Рубінштейна (єдність людини і світу) [130], О. М. Леонтьєва (роль предметної діяльності в свідомості) [78].

Перші ґрунтовні дослідження проблематики «смислу» в радянській психології було виконано переважно з точки зору діяльнісного підходу. Л. С. Виготський [40] і О. М. Леонтьєв [79] запропонували принципово новий підхід до розуміння цього феномену. Саме з наукової роботи Л. С. Виготського «Мислення і мовлення» [41] в 30-х роках ХХ століття розпочато глибинне психологічне дослідження «смислу як категорії. З психолінгвістичного розкриття феномену під час аналізу зіставлення понять «значення» і «смысл» він розширює контекст розуміння «смислу» до проблеми саме свідомості: «Свідомість загалом має смислову будову» [41, с. 275].

О. М. Леонтьєв, як учень Л. С. Виготського, «смысл» визначає відповідно, як вираження ставлень суб'єкта до явищ об'єктивної дійсності [79]. «Особистісний смысл» завжди є сенсом чогось, а його втілення в значеннях не є одномоментним і автоматичним процесом. Процес втілення «смислу» виключно інтимний і психологічно наповнений [79]. Керуючись поняттям «особистісного смыслу» він першим виокремив новий в радянській психології підхід в його розумінні. В своїй теорії діяльності він поєднує принцип предметності з екзистенціальним принципом діяльності. На його думку «особистісні смысли» мають суб'єктивний характер, оскільки, предметна спрямованість самотворення в процесі вільної діяльності пов'язує суб'єкт із світом [78]. В своїй роботі «Діяльність, свідомість, особистість» акцентує увагу на вимушеності вибору людини, між суперечливими

суспільними позиціями, а не їхніми значеннями. Суспільні позиції можуть бути виражені й усвідомлені лише за рахунок цих значень [78].

Системний психологічний підхід дослідження особистості, запропонований О. М. Леонтьєвим [79], розкриває проблему «смислу», як психологічного поняття шляхом аналізу явищ, які належать життю і діяльності, а не свідомості. Встановивши об'єктивну взаємодію між компонентами структури діяльності шляхом її аналізу, він встановив, що «смысл» створюється за рахунок відображення суб'єктом ставлень, які існують між ним (суб'єктом) і об'єктом дій спрямованих на результат (ціль). При подібній взаємодії смислоформуєча функція належить мотиву. Ставлення мотиву до цілі породжує «особистісний смысл». Таким чином, «смысл» виникає в діяльності і є елементом свідомості, який її і створює. І в межах свідомості взаємодіє з її іншими елементами, такими як значення, і через них виражається [79]. Саме О. М. Леонтьєв, керуючись поняттям «особистісного смыслу», першим виокремив новий в радянській психології підхід: необхідність системного психологічного дослідження особистості [78].

Поняття «смысл» є багатозначним, а слова «знак» і «значення» вираженням – аналогії поняття. «Особистісні смысли» багатокомпонентні. Вони складаються з реакцій на символи, знаки, предмети; специфічних характеристик людини і її поведінку. Тому вони наповнені образами, багатогранні та не завжди є усвідомленими [104].

Р. Р. Каравазов виокремлював сенс життя, як «об'єктивну характеристику місця і ролі об'єктів, явищ та подій дійсності, дій суб'єкта у власному житті», а «особистісний смысл», як «форму пізнання суб'єктом його життєвих смислів, з наступним відображення їх у свідомості» [61]. Багатозначність «смыслу» як поняття він розділяє на життєвий та особистісний. В своїх працях автор засвідчує існування особливих ціннісно-смыслових установок, що спрямовані на життя в цілому та на власний досвід,

як особливої особистісної позиції. Саме вона декларує потребу в осмисленні свого життя. Найчастіше люди не готові до вирішення подібних складних задач, і, тому, події в своєму житті інтерпретують згідно ситуативних елементів. Таким чином, осмислення зазвичай відбувається стихійно. Внутрішня потреба в осмисленні свого існування пригнічується і заміщується масовою культурою суспільства споживання, що й призводить до втрати сенсу життя та наступними спробами наповнити його легкодоступними ерзацами [61].

Надалі розвиток уявлень про смислові утворення особистості відбувався шляхом розвитку їх аналізу, інтеграції, побудови класифікацій, виникненню наступних синтетичних понять: «динамічна смислова система», «смислова сфера особистості», концепцій смислової саморегуляції та смислової динаміки. А поняття «смислу» вийшло за межі суто діяльнісного підходу і вивчається на перетині діяльності, свідомості й особистості.

«Смисл» розглядають, як граничне утворення, в якому сходяться свідомість і буття, ідеальне і реальне, життєві цінності і буттєві можливості їх реалізації [35]. Ф. Ю. Василюк [35] розглядає феномен як витвір мотиваційно-ціннісної системи особистості в сукупності життєвих відносин. Задає напрямок і спонукає до дій мотив, виконуючи смислоутворюючу функцію. Система цінностей вимірює й зіставляє рівень значущості мотивів і співвідносить індивідуальні та надіндивідуальні прагнення особистості. Таким чином, еволюціонування цінностей відбувається за рахунок розвитку особистості.

Перший еволюційний етап цінностей подано як емоційна реакція на їхнє узгодження або порушення, наступний – «знані» мотиви, згодом – смислоутворюючі мотиви, завершальний – одночасність смислоутворюючих та реально діючих мотивів. Цінності, паралельно з набуттям нових мотиваційних якостей, набувають нових характеристик усвідомлення, а саме, спочатку цінність виступає «об'єктом» усвідомлення, потім – «призмою»,

виконуючи роль «внутрішнього смислового світла». Згідно з автором, цінність має стати реальним мотивом, бути основою осмисленості буття й стимулювати особистісне зростання та вдосконалення [35]. Існування «смислу» неможливе поза межами особистісного розвитку, і, хоча, він знаходиться не в часових рамках, його втілення можливе лише в часовій формі. «Смислове майбутнє» – це відображення ставлення «смислу» до реальності та дійсності [35].

Розвиток структурної організації смислової сфери особистості було розпочато такими дослідниками, як: О. Г. Асмолов [5; 6; 7], О. З. Басіна [16], Б. С. Братусь [29; 30; 31], Д. О. Леонтьєв [79;80; 81], О.Є. Насиновська [105]. Вони представляли смислові утворення в двох площинах відносин: «особистість – діяльність» та «діяльність – свідомість» [138, с. 223].

Наукові погляди ціннісно-смислової взаємодії Б. С. Братуся збігаються з ідеями Г. Олпорта. Б. С. Братусь [30] використовує поняття «особистісні цінності» при розгляді усвідомлення найбільш загальних смислових утворень, тоді як «особистісні смисли» не завжди усвідомлені. Він поділяв смисли на усвідомлені та декларовані. «Особистісні цінності» вважав усвідомленими та затвердженими людиною як загальні смисли її життя. А нав'язані цінності, або емоційно не пережиті, до смислової сфери людини не потрапляють [29]. Він характеризував «смысл» множинно й доволі розмито. Вважав, що свідомість особистості складається із загальних смислових утворень, які визначають важливість і константність ставлення людини до всіх сфер життя, включно з собою. А смислові системи відображають та видозмінюють дійсність під впливом інтересів і смислів. Таким чином, формується узагальнений світогляд [31].

На його думку, смислова сфера людини складається із динамічних смислових систем зі складною ієрархічною структурою, що представлена чотирма рівнями [31].

- Нульовий рівень – це смисли (прагматично-ситуативні), що слугують досягненню цілей за визначених умов; їх функція в усвідомленні службово-регулятивна.
- Перший – егоцентричний рівень (зручність, особиста корисність, статусність). Взаємодія з людьми розцінюється з позиції корисності. На цьому рівні можливе самовдосконалення, але в якості егоцентризму.
- Другий – групоцентричний, провідна смислова формація представлена близьким оточенням (група «ототожнення» або «надцінна»). За цих умов особисті інтереси співпадають або підпорядковуються груповим. Взаємні стосунки визначаються груповою приналежністю.
- Третій – просоціальний рівень містить в собі колективістко-суспільний ступінь. Особливістю цього рівня є внутрішньосмислова спрямованість на створення результатів (праці, спілкування, пізнання, діяльності) спільної суспільної користі.
- Четвертий – есхатологічний (духовний) рівень являє собою потребу в пошуку смислу життя поза фактом смерті. Гуманне ставлення до себе та оточуючих трансформується в особливу сакральну цінність.

Процес породження «сми́слів» Б. С. Братусь [31] визначав, як одну з найважливіших сторін людського життя. Четвертий, особливий вищий рівень структури свідомості він наділяє здатністю створювати смислові орієнтації, визначати загальний смисл і своє призначення, ставлення до себе та інших. Саме цей рівень формує ядро особистості, яке програмується системою загальних смислових утворень.

Концепт смислових утворень особистості Б. С. Братуся [30] доповнюють погляди О. З. Басіної [16], яка виділила три ієрархічні рівні смислової сфери особистості: загальні смислові орієнтації, частинні смислові утворення і актуальні смислові змісти. До смислових орієнтацій відносяться система провідних мотивів і цінностей, світогляд, самосвідомість особистості.

Смислові орієнтації перебувають поза ситуацією та відповідають життєвому шляху людини. Від цих смислових орієнтацій виникають часткові смислові орієнтації, складовими яких є смислові установки, конкретні мотиви й почуття. Саме вони оформлюють смисловий бік стимуляції та регуляції конкретних дій. Актуальний смисловий зміст репрезентує «особистісний смисл» у форматі поточного. Таким чином, смислові утворення розподіляються за наступними критеріями: узагальненість, стійкість, характер участі в процесі смислоутворення, спонуки, регуляції діяльності [16].

Найбільш повну диференціацію смислової сфери особистості з позицій особистісного підходу надає О. Є. Насіновська [105]. Смислове утворення вона подає як «психічне утворення», що характеризує власне особистісний розвиток людини і визначає особистісно-смислову сторону її мотивації. Смислові утворення формуються в індивідуальному житті суб'єкта, несуть в собі суб'єктивне ставлення індивіда до різноманітних об'єктів й беруть участь в житті особистості. Тобто, одночасно є емоційно-оцінювальними і дієвими утвореннями [105]. Вона виділила три види смислових утворень: смислоутворюючі мотиви, смислові установки, особистісно-значущі емоційні переживання. «Якщо смислоутворюючі мотиви є відносно стабільними смисловими утвореннями, що характеризують структуру особистості, то смислові установки і особистісно-значущі емоційні переживання – це динамічні, ситуаційні смислові утворення, які складаються з конкретних умов розгортання діяльності, і припиняють існування з моменту зникнення цих умов, не втрачаючи статусу «представників» особистості» [105, с. 5]. Особистісно-значущі емоційні переживання визначала, як форму суб'єктивної презентації «особистісного смислу», а смислову установку, як об'єктивну форму його існування. З часом, ці види смислових утворень були замінені на «особистісні смисли», а смислові установки та особистісно-значущі емоційні переживання як його форми. Третім елементом смислових

утворень стала вербальна форма, яка була результатом розв'язання «задачі на смисл». Було введено нове поняття – «прагматичний смисл», який трактувався О. Є. Насіновською, як релевантне зовнішнім мотивам-стимулам значення, яке виконує ті ж функції, що й «особистісний смисл» для смислоутворюючих мотивів [105].

Поділяв ідеї багатомірної системної організації смислових утворень і О. Г. Асмолов [7]. Поняття «динамічна смислова система» Л. С. Виготського [40], як єдність афективних та когнітивних процесів свідомості, він ієрархічно структурував: «особистісні смисли», смислоутворюючі мотиви, смислова установка (одиниця аналізу особистості). Ієрархічні відносини між складовими зумовлюють її внутрішню динаміку.

Автор «можливісного» підходу і мультирегуляторної моделі особистості в межах психології особистості Д. О. Леонт'єв [78], розглядав підходи до вивчення поняття смислів у двох площинах: «смисл» – вища інтегративна основа особистості, «смисл» – структурний елемент свідомості і діяльності. Його уявлення про «смисловий вимір людського буття» стало підґрунтям для класифікації смислових структур та моделі структури особистості. Її базисом слугувало розуміння смислових структур особистості як трансформованої форми життєвих ставлень [78, с.5].

Незважаючи на велику кількість теоретичних моделей смислової сфери особистості й смислових утворень, Д. О. Леонт'єв [78] створив низку загальних теоретичних принципів діяльнісного підходу, спрямованих на розв'язання проблеми «смислу»:

- «смисл» породжується реальними стосунками, що зв'язують суб'єкта з об'єктивною дійсністю;
- джерелом смислоутворення є потреби і мотиви особистості;
- «смисл» має дієвість і виконує функції регуляції практичної діяльності;

– смислові утворення не існують ізольовано, а утворюють єдину систему.

Наприкінці минулого століття вивчення смислової сфери особистості починає досліджуватися у декількох контекстах: а) духовного буття людини, людського життя в цілому, у межах «Вершинної психології», некласичної психології; б) доповнення структурно-функціонального аналізу смислової сфери особистості і динамічної смислової регуляції діяльності; в) емпіричного дослідження смислової сфери.

В цей час проблематикою «смислу» розпочали займатися й українські психологи (Г. О. Балл [15], М. Й. Боришевський [24], Н. Ф. Каліна [57], З. С. Карпенко [60], О. П. Колісник [66], А. Ф. Лазарук [73], С. Д. Максименко [89; 90], Т. М. Титаренко [145; 146], А. А. Фурман [157; 158], В. М. Ямницький [177]).

Н. Ф. Каліна – український представник школи глибинної психології. В своїх наукових поглядах притримувалася семіотичного підходу Ю. М. Орлова. В своїй концепції семіотичних структур вона акцентує увагу на важливості «смислу» слова, а саме, смислового навантаженню (семіотичні механізми) під час психотерапевтичного впливу [57].

Проблема «смислу» вивчається найчастіше в межах онтологічного підходу. Вивчаючи життєвий світ особистості, Т. М. Титаренко [145; 146] засвідчила, що життєва криза грає каталізуючу роль у формуванні життєвих «смислів» й пошуках сенсу життя.

Розробляючи інтегративно-особистісний підхід у психології, О. Г. Балл [15], запропонував власну дефініцію «смислу». Уточнюючи трактування феномену поняття моделі, він дає таке його визначення: «...*смисл* об'єкта А для індивідуального чи колективного суб'єкта S – це наявна у психіці (тут вже не можна обмежитися свідомістю) згаданого суб'єкта модель, що фіксує відношення репрезентації об'єкта А у цій психіці (такою репрезентацією – на свідомому рівні – є значення згаданого об'єкта для суб'єкта S) до істотних

для нього потреб (маються на увазі суб'єктивні, цебто репрезентовані у психіці, потреби, котрі не завжди адекватно відображають те, що об'єктивно є необхідним для суб'єкта). До вказаних потреб належать, зокрема, *духовні...*» [15, с.18]. Він вважав, що широке тлумачення поняття «смислу» дозволить користуватися ним для цілісного наукового вивчення підвалин людської культури, включно з особистісною реалізацією її духовних вершин.

Поширеною є тенденція пов'язувати поняття «смислу» з високими рівнями потреб (метапотребами) й духовними пошуками. З духовністю суб'єкта пов'язує смислову проблематику В. М. Ямницький [177], який вважає, що досягнення смисложиттєвих цінностей є процесом реалізації ідеальних та трансцендентних потреб.

Перше розділення теоретичних підходів було здійснено за принципом ролі та функції поняття «смисл». Три понятійні ознаки цього принципу: «смисл», як життєва задача (В. Франкл); «смисл», як інтерпретація життя (Дж. Ройс, Р. Пауелл); «смисл», як аспект інтеграції особистої та соціальної діяльності (Ф. Феникс, С. Мадді, Дж. Будженталь) [105].

Класифікація другого принципу розуміння здійснювалась на основі реальності, в якій здійснюється «смисл», тієї системи ставлень, що породжує його як психічну реальність. Ці підходи наукового вивчення сформувалися у 70-ті роки двадцятого століття серед представників британської психології.

Перший підхід представлений психолого-педагогічною концепцією самонаучуваної особистості Л. Томаса і Ш. Харрі-Аугстайна. Другий представлений теорією соціальної поведінки Р. Харре. Третій – соціально-екологічною теорією Дж. Шоттера.

Вище вказані автори стверджують, що «смислів» велика кількість, і породження їх нервовою системою людини є природнім процесом, а не потребою [104]. Таким чином, можна зробити висновок, що підходи до вивчення поняття «смисл» формуються на двох підставах: ролі і функції, або походженню та генезису.

Таблиця 1.1

Ретроспективний аналіз проблеми смислу

Час	Напрямки, концепції	Представники	Потягнення смисл
Інтроепективна психологія			
XV ст.	Аналітична Систематична Феноменологічна Інтроепективна	Дж. Локк, Р. Декарт	Смисл буття знаходять через само-спостереження
Асоціативна психологія			
XVII-XIX ст.	Матеріалістичний Ідеалістичний Еклектизм	Арістотель. Р. Декарт, Т. Гобс, Д. Локк, Д. Гартлі, І. М. Сеченов, І. П. Павлов. Дж. Берклі, Д. Юм, Дж. Мілль, А. Бен, Г. Еббінгауз, Т. Ціген, Т. А. Рібо.	Смисл життя, буття
Психоаналітична психологія			
XIX-XX ст.	Неофрейдизм Аналітична психологія Структуриний психоаналіз Феноменологічний психоаналіз Глибинна психологія	З. Фрейд Е. Фромм К. Г. Юнг А. Адлер	Смисл = інстинкт Смисл має психологічну основу
Психологія персоналізму			
XIX ст.		М. О. Бердяєв Б. П. Боун Е. Мун'є	Смисл є утвердженням людини в бутті та діянні.
Функціональна психологія			
XIX ст.		Т. А. Рібо (фр.) М. М. Ланге	Смисл окремо не розглядається
Об'єктивна психологія			
20-ті рр. XX	Біхевіоризм Необіхевіоризм	Дж. Б. Уотсон Б. Ф. Скінер	Смисл не розглядається
Гештальт психологія			
20-ті рр. XX	Топологічна психологія	М. Вертгеймер, В. Келер, К. Коффо К. Левін	Смисл формує "гештальт", як елемент єдиної структури.
Гуманістична психологія			

60-ті р. XX ст		А. Х. Маслоу, Р. Мей, К. Роджерс	Смисл=самоактуалізація
Радянська та українська психологія			
80-ті р. XX ст	Діяльнісний підхід	Радянські науковці Л. С. Виготський, С. Л. Рубінштейн, О. М. Леонт'єв, Д. О. Леонт'єв, Д. Б. Ельконін, В. В. Давидов, А. К. Маркова, Н. Ф. Талізін, П. Я. Гальперін російські науковці В. Е. Закревський, К. В. Карпінський, Д. О. Леонт'єв українські науковці Г. О. Балл, М. Й. Боришевський, С. Є. Виговський, З. С. Карпенко, А. Ф. Лазарук, С. Д. Максименко, Т. М. Титаренко, А. А. Фурман, В. М. Ямницький	Смисл визначає діяльність, дії, поведінку
Когнітивна психологія			
XX ст	Операційна концепція інтелекту та генетичної епістемології	Ж. Піаже	Смисл –пізнання
Екзистенційна психологія			
50-60-ті рр. XX ст	екзистенційний аналіз Dasein-аналіз (дазайн) логотерапія екзистенційний аналіз екзистенціальне консул-ня пасторська психотерапія	Л. Бінсвангер М. Бос В. Франкл, учень А. Ленглі Дж. Бьюджентала, І. Ялом	Смисл є структурним елементом особистості
Соціально-психологічна психологія			

XIX-XX ст.	Проективна психологія Культурно-історична теорія Концепція психології народів Концепція діяльнісного опосередкування міжособистісних відносин Концепція ставлень особистості	Р. Харрі Л. С. Виготський М. Вунд, О. О. Потебня М. Вунд, О. О. Потебня А. В. Петровський О. Ф. Лазурський В. М. Мясіщев	Соціальні смисли формують особистісні
------------	--	--	---------------------------------------

З огляду на описане вище, можемо стверджувати, що смислова сфера особистості є складною множинною смисловою реальністю, яка має ієрархічну психологічну структуру, змінює форми й виявляється крізь різні психологічні ефекти. В сучасних гуманітарних науках – філософії, психології, культурології, лінгвістиці – переконливо продемонстровано, що смислові утворення, як прояви смислової, мотиваційно-смислової і ціннісної сфери особистості, є провідними в регуляції життєдіяльності індивіда (А. Г. Асмолов [5], Б. С. Братусь [30], Л. С. Виготський [40], Ф. Е. Василюк [35], О. М. Леонтьєв [78], Д. О. Леонтьєв [81], В. В. Столін [138], О. К. Тихомиров [147], В. Е. Чудновський [162]). Вони і є тією інстанцією, яка домінує над іншими життєвими проявами.

1. 2. Аналіз вивчення соціального явища субкультури

Соціальне явище «субкультура» складне та широке в понятійному сенсі. За цих обставин, поява кількох різних підходів до класифікації змістової наповненості й особливостей феномену була лише справою часу. Оскільки термін «субкультура» містить префікс суб- (під-), який вказує на підпорядкування, є доцільним вважати це явище частиною культури спільноти. Таким чином, більшість дефініцій відштовхуються від змістовного наповнення поняття «культура». Проте, культура також є досить

суперечливим поняттям. Отже, обидві категорії мають велику кількість значень і дефініцій.

У своїй роботі О. В. Корягіна і Д. Б. Мустафіна пропонують наступну дефініцію цього явища: «Субкультура – це спільність людей, чий переконання, світогляд та поведінка відмінні від загальноприйнятих або просто приховані від широких мас суспільства, що і відрізняє їх від більш широкого поняття культури, відгалуженням якої вони є» [96, с. 55].

Впродовж тривалого часу всі дефініції розподілялися довкола двох основних полюсів: опису субкультури крізь призму змісту культурно-символічних комплексів або крізь спільноту її носіїв. Для диференціації субкультури важливим є і віковий критерій, в основу якого покладена кількість прожитих років. Таким чином, можна виокремити дитячу, підліткову, юнацьку, молодіжну, середньовікову, передпенсіонерську, пенсіонерську субкультури [114].

Інтенсивний розвиток інформаційного суспільства та новітніх технологій сприяють виникненню нових субкультурних явищ. Тому міжкультурна взаємодія повинна розглядатися крізь призму специфіки міжособистісних стосунків, соціальної віддаленості, етнонаціональних установок і способів узгодженої поведінки, яка визначає приналежність людини до субкультури й співвідношення субкультури з домінуючою культурою.

Вивчення ненормативної поведінки молоді вченими, соціологами і психологами розпочате в 30-50 роки ХХ століття на ґрунті бандитських угруповань міста Чикаго США. Вперше було застосовано поняття «субкультура» до цих груп людей [52]. Субкультурою визнавалося суспільство, в якому нетипова поведінка розглядалася в якості конформізму чи нонконформізму, й не визнавалася в цілому ні владою, ні державою, ні загально прийнятою культурною спільнотою.

Понятійне становлення терміну «молодіжна субкультура» відбулося після 50-х років ХХ століття, тоді як його змістовна компонента розширилась і стала охоплювати не лише кримінальні формування, а й культурні явища молодіжних груп. Зміна понятійного апарату була пов'язана зі зростанням благоустрою суспільства, наслідком якого стало формування нового споживчого класу тинейджерів. Виникнення нової споживчої галузі, орієнтованої на молодь призвело до появи «культури тинейджерів», створило нові стилі одягу та музики, а потім і суспільну діяльність та політичні рухи. Таким чином, в 60 – 70-ті роки явище субкультури зацікавлює все більше дослідників.

Західна молодь в своїх культурних формаціях активно відстоює свою відокремленість та опозиційність загальноприйнятій культурі: сексуальна революція, як відповідь на пуританство і пацифізм у відповідь на мілітаризм. В свою чергу, радянська молодь найчастіше перебувала у контрольованому середовищі формальної субкультури: комсомолу, дружин та інших активів чи у двох неформальних течіях: стіляг (молодь, яка має можливість долучитися до іноземного культурного простору) та напівкримінальних люберів (орієнтованих на витіснення проявів іноземної культури).

Принцип виникнення молодіжної субкультури базується на вікових особливостях її учасників. Дорослі екзистенціальні і світоглядні питання, які виникають у підлітків, створюють сильне відчуття неможливості їх вирішення, а «унікальність» переживань породжують відчуття самотності та пригніченості. В прагненні позбавитися самотності особистість здійснює пошук однодумців.

Загалом, розглядали проблематику впливу субкультури на формування особистості в підлітковому віці такі науковці, як В. В. Амбросимов [1], Ю. Бусел [25], Т. І. Гіштимулт [133], А. В. Мудрик [97], С. І. Небот [133], Т. В. Селецька [133], Т. О. Сливінська [133], М. Тітлей [144], С. Ю. Чернета [161], М. М. Шимановський [168]. Підліткова субкультура від молодіжної

відрізняється тим, що виконує функцію вибору, знаходження власних норм поведінки і спілкування в ситуації вивчення нових для себе соціально-культурних ролей [2; 3; 169].

З появою новітніх технологій та можливістю віртуального спілкування, спостерігається зростання та ускладнення субкультурного явища, а момент спостереження та його вивчення дедалі більше ускладнюється. Актуальність проблеми впливу субкультури на її учасників зумовлена зростанням деструктивних спільнот, які пропагують асоціальну поведінку.

Н. Е. Жданова [52] виокремила наступні причини вступу до субкультур: самовираження, самоствердження, інтерес, цікавість, бажання змінити стиль життя, вплив друзів. В своєму дослідженні вона виявила наявність тиску, що здійснюється загальним суспільством на «неформалів», які є членами різних субкультур. З вище вказаного випливає, що члени субкультурної спільноти не мають можливості соціалізуватися чи адаптуватися у молодіжному суспільстві загально прийнятим способом [52].

Дослідження та вивчення літературних джерел молодіжної культури, яка відображає різні аспекти субкультури, дозволило виокремити типологію субкультур: романтико-ескалістичні (хіпі, толкієністи, ідеалісти); гедоністично-розважальні (мажори, репери, рейвери); кримінально-делінквентні (гопніки, люгери, аye); анархо-нігілістичні (панки); екстремісько політизовані «ліві»-«праві», а також радикально-деструктивні [3; 52].

В фаховій науковій літературі найчастіше виокремлюють наступні функції молодіжної субкультури:

- вирішення структурних проблем молоді на «магічному» рівні, особливо тих, які створені зовнішніми суперечностями соціально-економічної структури (класові суперечності);

- пропонування нової культури з якої можна відібрати значущі культурні елементи (моду, дозвілля, побутову ідеологію, поведінкові елементи, життєвий стиль) і таким чином сформувати власну ідентичність, відмінну від заданої соціальними вимогами;
- альтернатива соціальній реальності;
- пропонування осмисленого, значущого способу життя під час дозвілля (поза навчанням);
- пропонування нових екзистенціальних задач для індивідуального розв'язання [10].

Також виокремлюють чинники субкультурної активності молоді: рівень освіченості (чим вищий рівень, тим нижча активність); вік (в процесі дорослішання активність спадає); місце проживання (проживання в місті дає більше вибору, село залишається більш традиційним) [52].

На думку таких дослідників, як А. Б. Гофман [за: 47], Н. М. Ільїнський [55], В. Т. Лисовський [85], В. А. Лукова [87], С. Левікова [83], В. Р. Павелків [116], Д. Сурвілайте [22], М. Н. Топалова [22], В. А. Ядов [176] та ін., молодіжні субкультурні явища, зумовлені соціально-історичними передумовами.

Соціокультурні детермінантами становлення молодіжних субкультур описані в роботах А. Кирсанова [63] та А. Литвінової [63]. Ними ж було виокремлено наступні чинники виникнення субкультури: зміна соціальних орієнтирів; переоцінка традиційних цінностей; конкуренція традиційних загальноприйнятих і привнесених інших цінностей; криза й знецінення сучасної культури.

Культура є багатокomпонентним формуванням, яке має розгалужену систему сполучень на різних рівнях, що сприяє виникненню різних шляхів розвитку особистості. Вхідження в субкультуру є одним із шляхів становлення особистості, оскільки, приналежність до визначеної групи пов'язана з процесом соціалізації.

А. Кирсанов [63] та А. Литвінова [63] визначають молодіжну субкультуру як один із етапів соціалізації та подальшої трансформації людини в члена суспільства. Процес соціалізації особистості детермінується на трьох рівнях: макро-, мезо- та макрорівнях.

На макрорівневій детермінації (міжнародне суспільство, країна), закладаються базові орієнтири матеріального і духовного характеру. Мезорівень (етнокультурні та регіональні умови, СМІ) – це етап створення умов для подальшої взаємодії з органами соціалізації. На мікрорівні вище вказані агенти здійснюють свій вплив через сім'ю, однолітків, субкультури.

Розглянемо соціально-психологічні чинники включення особистості в молодіжну субкультуру, запропоновані В. Р. Павелковим [115]. Перший – проміжний простір для дорослішання. Субкультура надає особистості можливість сформувати і реалізувати соціальну самість, яка відповідає визначеній частині структури помилкової самості. На протилежному боці цього спектру знаходиться індивід, який керується в основному помилковою самістю і, в результаті, потрапляє в девіацію. Х. Дойч у 1942 першою описала вище вказаний зв'язок [22].

Другим чинником виступає процес компенсаторної соціалізації. Батьківська сім'я, приймаючи психофізіологічні зміни підлітка, дає йому можливість проявити своє нове доросле "Я", чим соціалізує його в новій ролі дорослого. За відсутності вище вказаних умов ця функція виконується субкультурою.

Соціалізація в субкультурі добре описана Д. Аусубелем [за: 10], який визначив такі функції субкультури: первинний статус; звільнення від піклування; передача специфічних ціннісних уявлень; згуртовування для подальшого протистояння дорослим; задоволення потреби гетеро сексуального контакту; соціально підготовчий інститут.

Варто зазначити, що молодіжна субкультура може слугувати, як основою для розвитку негативних тенденцій у молодіжному середовищі, так і

виконувати позитивне суспільне значення соціалізації [107]. На думку М. М. Голуєвої [47], негативний вплив, який здійснює субкультура на розвиток особистості підлітка, варто розглядати виходячи з особливостей сучасних неформальних рухів. Лише деякі визначені субкультурні течії створюють ризик формування девіантної поведінки.

Неформальні угруповання створюють власну систему цінностей, відмінну від загально прийнятої. При залучені людини до цієї спільноти спостерігається повна зміна її світогляду. Процес зміну цінностей під впливом участі в асоціальной неформальній молодіжній спільноті описано М. М. Голуєвою [47]: першочергово романтизація саморуйнування; "розфарбовування" буденності; підтримка та схвалення всіх дій, спрямованих на розірвання зв'язків людини з нормальним соціальним оточенням; заперечення реальності; відсутність часової перспективи, орієнтації на майбутнє; нехтування цінністю життя та схвалення суїцидальної поведінки. Пріоритетним часовим проміжком виступає саме поточний момент, що перешкоджає можливості адаптації до соціального життя [47].

Окрім прямих суїцидальних загроз існують і опосередковані – наркотизація та криміналізація учасників (В. С. Бітенський [44], Ф. Дальто [49], І. С. Кон [68], Д. Д. Ісаєв [56], А. Є. Лічко [84], Л. М. Сорокіна [20]).

Зокрема, за Ф. Дальто [49] підлітковий вік є сенситивним для вживання наркотиків. Символізм та ритуальність вживання наркотиків створюють сприятливі умови для вживання цих речовин, що призводить до залученості в кримінальне середовище [68] та лібералізації вживання наркотиків [160]. Комформна модель розвитку [34] формує виникнення аддиктивної поведінки тоді, як провідним соціопсихологічним фактором її формування виступає реакція групи [10; 34].

Довготривала та глибока включеність у неформальну субкультуру призводить до інтеріоризації системи цінностей і зміни світосприйняття, що

в подальшому створює труднощі при поверненні в соціум. Для нашого дослідження це має вагоме значення.

В роботі А. Ю. Узікова та Ю. І. Фролова [150] описано розвиток механізмів самоідентифікації крізь призму особливостей входження в дорослість в специфічно соціальному контексті (навколо футбольної культури). Вони припустили, що порівняння особливостей смислової регуляції та стилю життя футбольних фанатів та нефанатів є можливість виявити варіанти розвитку особистості. Отримані результати зафіксували різні варіанти переживання кризи входження в дорослість, які були зумовлені типом саморегуляції та відмінністю мотивів. Всі інші сфери життя, окрім «футбольного простору», не можуть надати фанатам простір і можливість для самовираження повною мірою. «Футбольний простір» виступає, як місце широких можливостей: для ризикуючих фанатів – джерело гострих відчуттів і самовираження; для дезадаптивних – спосіб соціалізації у специфічному та референтному середовищі; для автономних – можливість розширити світогляд [150].

Окремо зупинимося на провідному науковому пошуці Е. Еріксона – психології ідентичності. На його думку, формування ідентичності відбувається шляхом універсального розвитку адаптаційної структури, як «...процес організації життєвого досвіду в індивідуальне Я...» [173, с.119]. Він вважає, що існує групова ідентичність, яка представлена включеністю в різні спільноти і підтримується суб'єктивним відчуттям внутрішньої єдності зі своїм оточенням, та психосоціальна ідентичність, яка надає людині відчуття вагомості свого буття в межах визначеного соціуму [173]. Отже, субкультура виступає запорукою соціальної ідентичності, сприяє персоналізації, інтегрує особу до групових взаємин і консолідує її з соціальними і груповими ідеалами.

З метою повного розуміння динаміки молодіжної субкультури розглянемо мотиваційну модель ідентичності Дж. Марсія [190] та

А. Ватермана [195], яка складається з чотирьох етапів формування особистісної ідентичності: «реалізована» ідентичність – Я дитина; «мораторій» ідентичності – хто Я?; «дифузивна ідентичність» – Я не дитина; «визначена» ідентичність – Я є Я. Останній етап підліток може набути лише за умови його вільної орієнтації у трьох сферах самовизначення.

Е. Гіденс [46] виокремив основні три риси сучасного суспільства, які є чинниками загострення проблем самоідентифікації і зумовлює збільшення утворень субкультурних угруповань. Це динамізм соціальних систем, глобалізація соціальних процесів та поява особливих соціальних інститутів [46].

Вплив субкультури різнорідний і залежить від великої кількості факторів. Упереджене ставлення до субкультур формується, зазвичай, на хибному переконанні більшості в тому, що всі субкультури, так чи інакше, пов'язані з кримінальним світом або сексуальними девіаціями. Субкультура дозволяє реалізувати потребу в спілкуванні, самоствердженні, самореалізації, в прийнятті й розумінні, знижує рівень тривоги. Створивши осередок своєї культури з власною системою цінностей, учасники здобувають інформацію, вчаться вирішувати проблеми, розвиваються, підвищують свій культурний рівень, шукають шляхи самоствердження, розкривають свій потенціал, актуалізують здібності, реалізують плани, які орієнтовані на майбутнє. Все це сприяє активній соціалізації, адаптації до дорослого життя і особистісному розвитку [165].

Підвівши підсумки, можемо сказати наступне: дорослішання – складний і кризовий етап становлення особистості, який потребує компенсаторних соціальних стосунків. З метою побудови перехідного простору між підлітковістю та дорослістю для подолання соціальної невпевненості особистість входить в субкультурну спільноту. Субкультурний простір виступає контрольованим місцем для соціалізації і адаптації до нових

вимог соціуму, пошуку самоідентичності, самоідентифікації та досягнення соціальної значимості.

1.3. Особливості розвитку смислової сфери в юнацькому та дорослому віці

Розвиток смислової сфери юнацтва зумовлений багатьма чинниками (зовнішні, внутрішні) об'єктивного характеру. Комплексний результат впливу на динаміку розвитку простежують за планами на майбутнє, життєвими цілями й завданнями, оскільки вони виступають призмою для інтерпретації отриманого життєвого досвіду.

Юнацький вік в психології визначають наступними хронологічними межами: рання юність (старший шкільний вік) – 14-15 – 17-18 років; пізня юність – 18-21 років [22]. О. В. Толстих цей віковий період визначала, як оптимальний для входження в об'єктивний і нормативний дух свого історичного часу в його національній формі [22].

Розвиток самосвідомості та інтелектуальне дозрівання впродовж юнацького віку зумовлює психологічну наповненість цього вікового періоду. Пізнавальні можливості та втілення осмисленого життєвого досвіду допомагають особистісному зростанню. Суспільне життя, життєва позиція й професійне самовизначення виходять на перший план із-за актуальних соціальних проблем. Одним із центральних новоутворень раннього юнацтва є життєве, зокрема, особистісне самовизначення. Це новоутворення виявляється потребою юнака віднайти та зайняти позицію дорослого за допомогою усвідомлення себе, своїх можливостей і власного місця в суспільстві. Проте, суспільство може розцінюватися юнацтвом, як несприятливе й застаріле. За цих обставин неформальна субкультура виступає безпечною й сприятливою альтернативою.

Пошук ідентичності виступає афективним центром ситуації життєвого розвитку юнацтва [21]. За цих обставин референтні дорослі визначаються як ідеал, а їх якості вважаються еталонними (професіоналізм, дисциплінованість, мораль та ін.). За таких умов вибудовується ідеальне Я. Також змінюються міжособистісні стосунки та спілкування з однолітками. Кількість друзів змінюється на якісну взаємодію з ними, яка набуває більш інтимно-особистісного характеру [22]. Неформальні субкультури спрощують пошук друзів тому, що членство вже передбачає акумулювання людей із схожими інтересами й поглядами.

Розвиток абстрактного і логічного мислення в формуванні психічних процесів є ще одним новоутворенням юнацтва. Зростання інтелектуального потенціалу і можливостей зумовлюють зміни в цілях, цінностях й ідеалах. Якість ціннісної системи юнацького віку залежить від культурної наповненості та поточного історичного проміжку. Практичне втілення свого життєвого плану та запобігання можливим розчаруванням потребує наступних важливих характеристик: самодисципліна, добрі взаємини з батьками, відповідальність, навички в подоланні труднощів, попередні досягнення. Життєвий досвід референтних «дорослих» у формі порад значно спрощує процес формування життєвих цілей, шляхом їх конкретизації та наданню їм лабільності [22]. Виникнення нових неформальних субкультур є спробою побудови нового суспільства. Таким чином активне й мисляче юнацтво прагне випробувати себе, заявити світові своє існування й права на майбутнє.

Зростання усвідомлення власної унікальності та власного світосприймання виступає базисом «Я-концепції» юнаків та юнок. Тоді як процес оформлення світогляду відбувається з залученням наступних характеристик: суб'єктивне уявлення про себе, емоційно-ціннісне ставлення, поведінка. За цих умов самооцінка стає стійкішою, самовизначення набуває

характерних дієвих ознак (визначеність в способі життя, реалізація запланованого, підготовка до входження в професію).

Розвиток особистості в юнацькому віці, може відбуватися за двома варіантами: прагматичним чи творчим [89]. Перший (прагматичний) проявляється в спрямованості на доцільність та запобіганні неспокійних ситуацій. Провідним інтересом виступають матеріальні цінності. Ухилення від проблемних ситуацій можуть в майбутньому зашкодити індивідуальному розвитку, що потенційно сприяє формуванню девіантної форми поведінки. Другому (творчому) типу є притаманними орієнтація в майбутнє, прагнення нового (розширення можливостей) та пізнавальний інтерес. Завдяки цьому виникає бажання вдосконалюватися, а самовиховання й самооцінка в комплексі сприяють формуванню самоповаги.

Усвідомлення нових якостей і власних можливостей, бачення свого життєвого призначення та усвідомлення самооцінки сприяють появі й подальшому зростанню інтересу юнацтва до моральних проблем. Моральне й вольове загартовування є характерними для ранньої юності [18]. Таким чином збільшуються рефлексивні можливості свідомості, зростає інтерес до власного психічного життя та особистісних переживань.

Світогляд набуває вигляду узагальненої системи знань щодо всіх аспектів суспільного життя (політики, економіки, культури). Завдяки цьому відбувається поступове формування системи поглядів й подальше виявлення власного місця в навколишньому світі. Для юнацтва також характерним є «максималістський підхід» в питаннях справедливості, законності, порядності, але з деякою особливістю – високі вимоги до інших та низькі до себе. За цих обставин моральний розвиток юнаків та юнок може здійснюватися за двома варіантами: а) незалежна позиція, практичний погляд на світ, своя орієнтація в розумінні та оцінці; б) індивідуальна або соціальна позиція, довірливість (наївність) або скептицизм (критицизм), невибагливість у виборі засобів для досягнення своїх цілей [18]. Відсутність у юнацтва

досвіду суспільного життя на тлі їх активності й вимогливості до суспільства, сприяє вступу до різнорідних організацій (формальні або неформальні).

Оскільки культура виступає одним із провідних чинників, які формують світогляд юнацтва, то варто зазначити про існування зв'язку між соціальними прошарками суспільства (верстви населення) з різними рівнями соціокультурного розвитку: богема (мажори), наукового світорозуміння (ботани), заповзятливі (ділки), споживачі (гедоністи) [18]. Юнацтво, як верства населення, як спільнота, формується із осіб відповідного віку, для яких спільними є: мода, настанови, інтереси, смаки та визначні явища суспільного життя [18]. Всі вище наведені чинники (вік, статус, інтереси) можуть в подальшому виокремитися в субкультурну течію, яка своєю «виключеністю» буде опозиціонувати себе загальноприйнятій традиційній культурі.

Особливості світосприймання простежуються в ціннісних орієнтаціях, життєвих планах, інтересах, потребах, ідеалах, переконаннях, мріях індивіда. Зазначимо основні суперечності поведінки юнаків: вимогливість до дорослих та поблажливість до себе (персонально); наявність одночасної загальної принципності та часткової (дрібної) безпринципності; завищене емоційне переживання (гіпертрофія) власних невдач. Ці суперечності найчастіше з плином часу зникають, але в окремих випадках можуть зумовити розвиток відповідної риси особистості.

Для юнацького віку є притаманним заперечення буденного, яскравий прояв творчості, пошук нового в дійсності. В. А. Роменець [128, с. 16] визначав це як «дух заперечення» і «дух творчості». Прагнення юнацтва відмовитися від усього застарілого разом з їх невичерпним творчим потенціалом сприяє виникненню «нових світів». Ці «світи» – неформальні субкультури, які виконують роль першої сходинки у доросле життя.

В юності становлення особистості репрезентується швидким розвитком самосвідомості, критичною (адекватною) оцінкою своїх можливостей і

соціальних умов. Швидка актуалізація потреби в ситуативних актах (діях, процесах) самосвідомості здійснюється під впливом переживань. Ці потреби стимулюють бажання до самовдосконалення та спрямованість на зміни індивідуальності. Юнацтву притаманна напружена внутрішня робота, яка виявляється в бажанні особисто керувати власним життям (зростання відповідальності), постійних пошуках нових життєвих перспектив і способів самореалізації, включно з наступною їх практичною реалізацією [119].

Саморозвиток орієнтується й визначається самопізнанням, яке відповідно до віку змінює свої межі з «Я і Інший» на «Я і Я» [130]. С. Л. Рубінштейн стверджував, що Я суб'єкта взагалі не може бути повноцінно розкритим тільки через ставлення до себе [130].

Юнацький вік є сприятливим для формування світогляду. Він являє собою систему поглядів на спільноту, включно з її природою, правилами та принципами поведінки. А життєві завдання визначаються суспільною, навчальною діяльністю, та діями, спрямованими на підготовку до опанування майбутньої професії, й самовдосконаленням. Саме таким чином, вперше постає питання сенсу життя [68].

Для встановлення ціннісних орієнтацій (характерна ознака зрілої особистості) юнацький вік є сенситивним. Вони є стійкою особистісною властивістю і надалі стимулюють становлення світогляду, формують ставлення до навколишнього світу. Прагнучи до самовдосконалення, особистість, яка виступає «як суб'єкт власного розвитку, що свідомо обирає свій подальший життєвий шлях, готуючись до тієї діяльності, за допомогою якої він збирається знайти своє місце в суспільному трудовому житті, та активно змінювати умови, обставини свого життя» [68, с. 115].

В радянській психологічній школі після культурно-історичної теорії Л. С. Виготського [40] зміцнилося положення про те, що індивід стає особистістю «за допомогою інших», оскільки підґрунтям становлення особистості є механізм інтеріоризації соціального (зовнішнього) досвіду.

Реалізація цього процесу відбувається завдяки суспільним відносинам індивіда.

Саме в межах герменевтики ймовірність не іманентного, а трансцендентного розуміння не свого, а іншого досвіду, завжди була і лишається актуальною: можливість відокремлення себе від іншої особи сприймати іншу людину як завершений та цілісний суб'єкт в просторі. За М. М. Бахтіним [22] свідомість не може досягти завершеності, завдяки чому індивід може встати на позицію «поза перебуванням». З цієї позиції з'являється можливість цілісного розуміння всієї повноти досвіду, незалежно від того, чий він (свій чи чужий), та бачити людину в цілому. Саме в юнацькому віці завдяки трансфінітній емпатії (Л. П. Журавльова) розвивається здатність до такого розуміння [53]. Розуміння, як процес, містить естетику діяльності інтерпретатора й складається з двох основних компонентів: вжитися в роль іншого та повернутися назад (до себе) [53].

Варто зазначити, що юнацтво не може сприймати окремо від своїх особистісних історій життєві історії інших людей. Інтерпретація і осмислення свого досвіду не завжди властива навіть людям зрілого віку. По завершенню юнацького віку, особистість має отримати досвід, який в майбутньому давав би змогу ставати на позицію «поза перебуванням» (М. М. Бахтін [22]), на рефлексивну позицію (П. Г. Щедровицький [за: 167]), і свідчити про вищий рівень розуміння свого життя. У випадку, коли для індивіда вище вказані засоби недоступні, він постає перед вибором: «відсторонитися» від іншої особи, спільноти та себе (об'єкт розуміння), або «відмовитися» від власної позиції (включно з уявленнями) [23]. В неформальному субкультурному середовищі рівень прийняття інших вищий, ніж в суспільстві в цілому. Тому досвід перебування в подібному середовищі може сприяти кращому розумінню свого життя.

В зарубіжній та українській науковій психології побутує думка про здатність особистості до розвитку і в зрілому віці. Найчастіше цей розвиток

знову ж таки пов'язують з соціалізацією. Л. А. Петровська вважала, що спонукаючими причинами для переосмислення свого життєвого досвіду може виступати бажання відповідати своїй первинній внутрішній природі. Провідні гуманістичні психологи поділяють її думку. Оскільки вважають, що соціалізація дитини часто пов'язана з придушенням і викривленням розвитку під дією різних обставин [94].

Характерною відміною ознакою соціалізації дитини і дорослого є спрямованість. Для зрілої особистості соціалізація є процесом самопізнання. Гуманістична психологія процес самопізнання пов'язує зі свободою вибору людини, яка досліджує всі можливості кожної ситуації і діє відповідно до своїх цінностей, потреб та почуттів [92]. З огляду на це розширення сфери самоусвідомлення може бути передумовою самоактуалізації. Таким чином, зміщення пошуків з навколишнього світу на внутрішній є базисом гуманістичного підходу.

За змістом соціалізація дорослої людини є суб'єктною. Цей саморозвиток відбувається за рахунок втілення в життя визначеного вибору ким і яким бути. Також вибору свого способу життя, здоров'я чи хвороби, власного психологічного вигляду – повна й цілісна саморегуляція. Зазначимо, що соціалізація підлітка або юнака частково має суб'єктивний характер, але ступінь її, порівняно з дорослими, нижчий [88].

Розкриття зрілою людиною внутрішнього потенціалу найчастіше спрямоване на актуалізацію та розвиток власних ресурсів. Цю думку поділяли відомі науковці: А. Маслоу [92], А. Менегетті [122], Е. Фромм [156], Е. Шостром [122]), від Ф. Ніцше [22](надлюдина) до А. Маслоу [94] (самоактуалізована особистість).

Згідно з психоаналітичним підходом доросла людина зосереджується на своєму психологічному потенціалі частково і ситуативно. Лише з часом цей процес систематизується та стає постійним. К. Юнг визначав феномен «розбудженої свідомості», як необхідну умову для цього процесу.

Основними засобами виступають культивування рефлексії і гармонізації контактів зі своїм несвідомим [174].

Розвиток визначається самовизначеністю особистості. Процес самовизначення запускається смислом Я. Він визначає здатність створювати і реалізовувати нові джерела смислів, за їх рахунок і самореалізовуватися [170]. Самовизначення містить наступні процеси: формування самоповаги на основі відповідності рівня очікуваної самоефективності запланованому життєвому задуму (плану); усвідомлення і прийняття особистісних якостей, як передумови прогнозованих досягнень (позитивний особистісний смисл Я) [174].

Розглянемо основні характеристики зрілої особистості: розвинене почуття відповідальності, потреба піклуватися про інших, прагнення активної участі в суспільстві з залученням своїх знань та вмінь, здатність до психологічної близькості і конструктивних рішень життєвих складнощів з найповнішою самореалізацією [174]. З огляду на характеристики зрілої особистості та її самовизначеності, можна прогнозувати потенційно негативний вплив неформальної субкультури. Зріла особистість не має ресурсних можливостей розкрити свій потенціал в обмеженій системі неформальної субкультури.

Характерні ознаки зрілої особистості зумовлені соціальною ситуацією її розвитку. Основною ознакою зрілості є усвідомлення відповідальності [102]. Людина, яка є психологічно відповідальною, – це особистість, що відповідає за наповненість і зміст власного життя.

З огляду на сім'ю, людина зрілого віку знаходиться між старшим (люди похилого віку, батьки) та молодшим поколінням (юнацький, підлітковий вік, діти). Таким чином, від зрілої особистості залежать два покоління, які потребують догляду з причин входу в старість (передача відповідальності) і відсутності самостійного життя (відповідальності не має навіть за себе). Зріле покоління відповідальне за всі аспекти життя сім'ї і виступає в ролі

головуючого. Тому саме їх цінності (смаки, спосіб і стиль життя) є домінуючими в суспільному житті. Оскільки, більшість людей по досягненню зрілого віку знаходяться на верхівці громадської та професійної діяльності, саме вони відповідальні за основні функції управління суспільного життя і державних структур [102].

В радянській психології основні прояви зрілої особистості вбачали в: активності (стійке бажання людини вийти за межі своєї діяльності); спрямованості (стійка домінуюча система мотивів, переконань, ідеалів, інтересів); глибинних смислових структурах (обумовлюють свідомість і поведінку); певному рівні усвідомлення дійсності і ставлення до неї (структура відносин, установки, диспозиції особистості) [102].

Зріла особистість володіє розвиненою самосвідомістю. Для індивіда Я-концепція виступає системою уявлень про себе, що забезпечує цілісність і відповідність його особистості, а також рівень домагань, який впливає з впевненості й самооцінки. О. М. Леонтьєв [78] вважав, що зріла особистість характеризується широкими системними зв'язками з навколишнім світом, високим рівнем ієрархії мотивів діяльності й загальною структурою, яку розглядають як конфігурації головних мотиваційних спрямувань.

Найбільш повна характеристика зрілої особистості викладена в наукових роботах зарубіжних науковців. Наприклад, Г. Олпорт [111] вважав, що зріла особистість обов'язково повинна володіти властивістю самопротяжності. Безпосередні потреби і обов'язки не повинні зумовлювати життя людини. Навпаки, наповненість життя особистості можлива лише за умови наявності у неї широкого кола інтересів й діяльності. Провідною рисою самопротяжності є проекція (планів, надій та ін.) в майбутнє. Основні характерні ознаками особистості в зрілому віці: володіння ґрунтовною емоційною безпекою; теплими стосунками з іншими (соціальними, інтимними та надінтимними); самоприйняття; реалістичне ставлення до себе

і реальності (самооб'єктивація); керується єдиною життєвою філософією [111].

Е. Еріксон [173] зосереджував свою увагу на генеративності, яка простежувалася прагненням вплинути на наступне покоління (вплив на своїх дітей). Цей вплив здійснюється практичними або теоретичними внесками в розвиток суспільства, прагненням піклування, відповідальності за себе, свої вчинки і вчинки близьких людей. Відсутність здатності до продуктивного суспільного життя провокує застій, стагнацію і повну зануреність в себе [173].

Варто зазначити, що поняття дорослість і зрілість не є тотожними [32]. Досягнення зрілого віку не передбачає особистісної зрілості. О. О. Бодальов [32] стверджував: «Якщо людина, яка досягла повноліття, поводить себе в різних ситуаціях згідно з загальнолюдськими нормами моралі, і основні цінності життя стали її власними цінностями, означає, що можна з впевненістю говорити про її особистісну зрілість» [32, с.23].

Становлення зрілої особистості є складним процесом через його наповненість внутрішніми кризами [32]. Життєвий шлях формується, розвивається впродовж неперервного становлення та розв'язання різних за своєю природою та значенням суперечностей, які виступають підґрунтям внутрішніх конфліктів особистості на всіх етапах її життя. Відчуття проблемної напруженості (своєї поведінки), наростаючого або накопичувального характеру, супроводжує внутрішній конфлікт. Соціально-психологічна рівновага порушується й призводить до складнощів в основних видах діяльності (проекція психологічного дискомфорту на виробництво й спілкування). Зростання напруги призводить до «розриву життя» (унеможливлення виконання життєвих функцій до моменту вирішення суперечностей). На піковому етапі життєвої кризи соціально-психологічні суперечності загострюються «до останньої межі, яка визначає в цей момент внутрішньоособистісні резерви соціально адаптивної енергії» [32, с. 68].

Нерідко, доросла людина (22-45 років) формує та потім намагається знайти відповіді на наступні питання: «Навіщо жити?», «Для чого жити?», «Як жити?». Зауважимо, що для появи соціально-психологічної суперечності є обов'язкова умова: розвинена структура особистості Я, високий та розвинений рівень вищих почуттів і цінностей.

Самоактуалізація дорослої людини передбачає виконання наступних завдань: досягти високого професійного рівня; значно впливати на суспільне життя; стати кращим (для своїх дітей) в батьківстві; бути цікавою особистістю (спілкування, взаємини, дружба) та ін. Все вище зазначене передбачає постійну роботу над собою (самовдосконалення) [102].

З наближенням до сорокарічного віку людина усвідомлює міру розбіжностей своїх життєвих мрій з процесом їх здійснення і результатами реалізації. Об'єктивна реальність впливає на суб'єктивні плани молодої людини. З плином часу доросла людина втрачає впевненість у здійсненні всіх пунктів бажаного життєвого плану— це спонукає її до змін. Таким чином, особистість постає перед труднощами перебудови, що викликає внутрішній конфлікт. Не кожна людина успішно виходить з цієї ситуації, але якщо їй це вдається, вона зберігає власний творчий потенціал і досягає якісно нових висот. Криза середнього віку зумовлена об'єктивними чинниками й передбачає значну особистісну перебудову, враховуючи зміни життєвого становища [104].

Адекватна й розумна переоцінка життєвих цінностей в ранньому дорослому віці спонукає до глибинного оновлення особистості, створює комфортні умови для успішного «входження» в наступні вікові періоди зрілості (40-45 – 55-60 років), що збільшує шанси на задоволеність в старшому віці. Більшість науковців надавали перевагу вагомим самовідчуттям дорослого – відчуття «незаспокоєності» (Б. Г. Ананьев [22], А. А. Бодальов [122], Е. Еріксон [173], Е. А. Клімов [66], Н. Н. Обозов [109], Е. Д. Сміт [137], В. Франкл [154], Є. С. Філатова [150], Т. Ханна [187] та ін.).

Якісні новоутворення психіки, самопізнання, саморозвиток, самовдосконалення беруть свій початок з кризи зрілого віку. Але переживання кризи може мати різний характер: від творення до застою, від застою до депресії. Процес і умови протікання залежать від конкретної людини. В період дорослості посилюються соціальний розвиток особистості, включеність в різні сфери суспільних відносин й діяльності, що потребує залученості всіх природних задатків та ресурсів індивіда. Процес розвитку особистості залежить від міри її соціальної активності й продуктивності. Цей віковий період є сприятливим для оформлення основних підструктур: досягнення зрілості в ролі суб'єкта спілкування, пізнання та діяльності; в ролі індивідуальності [95]. Перебування в неформальній субкультурі зрілої особистості унеможливорює досягнення двох основних підструктур – пізнання та індивідуальності, тому що пізнавальний ресурс вичерпано, а індивідуальність нівелюється на тлі спільно-групових правил цієї субкультури.

В диференціальній психології представлено дані про особливості розвитку жінок та чоловіків у зрілому віці. Основний інформаційний масив специфічних особливостей розвитку різних статей в цьому віці виявлено американськими науковцями. М. П. Фаррел та С. Д. Розенберг [151] вважали, що дорослі чоловіки реагують на досягнення індивідуально, але в межах визначеної загальної схеми. Для більшості з них є притаманним відчуття обов'язку перед роботою, родиною і звичний спосіб життя (спрощує вирішення проблем). Автори виділяють 4 головні шляхи розвитку вікової кризи чоловіків середнього віку: перший – трансцендентно-генеративний, який характеризується відсутністю кризових відчуттів й вмінням вирішувати більшість проблем (це час реалізації своїх можливостей та досягнень); другий – псевдорозвиток, який підтримує ілюзію контролю й задоволеності, тоді, як, насправді, домінує відчуття «глухого кута»; третій – провідним стає відчуття розгубленості, неможливість задовольнити висунуті вимоги й

вирішити проблеми (для деяких чоловіків виступає фазою розвитку, для інших сталою негативною динамікою); четвертий – знедоленість, супроводжується відчуттям нещастя й витісненням (самотійно не може долати труднощі) [97].

Досліджень, спрямованих на вивчення жінок зрілого віку, менше. Проте для жінок цей час також є перехідним й потребує переоцінки. Існування великої кількості індивідуальних відмінностей переживань жінок, пов'язаних з дорослим віком, не перешкоджає виокремленню узагальнених ознак і тенденцій. В науковій психології все ще побутує традиційний підхід вивчення жіноцтва, який акцентує важливість сім'ї, а не професії [165].

В основу моделі розвитку покладено поняття часу, в який відбулася визначена подія. Таким чином, основні заняття, коло спілкування (друзі, колеги), радощі й проблеми жінок обумовлені ключовими подіями в сімейній та професійній сферах. Останні й визначають спосіб життя, статус, вибір. За умови, якщо жінка відтермінує заміжжя та народження дітей до 40 років, за для побудови кар'єри, зростає ймовірність прийняття нею рішення поєднувати материнство і професійну діяльність. У такий спосіб жінка намагається уникнути скрутного матеріального становища в похилому віці.

Специфіка рольових конфліктів і напруги також визначається історичним часовим проміжком події. Рольовий конфлікт стає можливий тільки у випадку, коли вимоги однієї ролі суперечать вимогам іншої. Спільним й провідним рольовим конфліктом жінок є складнощі в розподілі часу між сім'єю та роботою тоді, як рольова напруга пов'язана з величезною кількістю вимог у межах визначеної ролі. Прикладом цього є те, що мати трьох дітей, яка прагне розподілити порівну між ними свою увагу, відчуває неможливість повноцінно задовольнити жодного [102].

Як вище зазначалось, в юнацькому віці проблема сенсу життя вперше постає перед індивідом і стає провідною. Саме вона стимулює пошуки та осмислення глобальних питань, які тісно пов'язані з цінностями, смислами,

духовним розвитком. В зрілому віці ця проблема постає перед людиною в новому світлі. Особистість переживає кризу переосмислення свого життєвого досвіду, намагається привести його до відповідності з внутрішньою природою та продукує нові смисли.

1.4. Структурна модель розвитку смислової сфери особистості приналежної до неформальної субкультури

Представники певної субкультури становлять культурно-специфічну групу, яка відрізняється від основної культури за визначеними ознаками: мовою, релігією, звичаями, побутом, мистецтвом. Ментальні відмінності ознак субкультури найчастіше фіксуються в поведінці, свідомості й мові.

Аналіз теоретико-емпіричних досліджень неформальної субкультури в якості чинника розвитку смислової сфери особистості засвідчив, що в такому контексті вона не розглядалася. Тому доцільним було б досліджувати неформальну субкультуру в площині смислової сфери особистості: визначити основні психологічні особливості смислової сфери особистості, яка є впродовж тривалого часу активним членом цієї субкультури.

Осмисленість життя є вагомою умовою розвитку і життя гармонійної та здорової особистості. Цей феномен полягає в осмисленості трьох часових площин (минулого, ситуативного та майбутнього) з відповідними цілями та переживаннями онтологічного значення життя. «Смисл» – це прояв ставлення суб'єкта до явищ об'єктивної дійсності, змін середовища, своєї діяльності та вчинків інших, результатів творчості та краси навколишнього світу [10].

Специфічність субкультури відносно усталеної загальної культури в кожному окремому випадку: від майже суцільного ототожнення до повного розмежування. Важливість існування визначення явища "субкультури" має особливе значення, оскільки дозволяє виокремлювати існуючі відмінні

культури в межах одного суспільства. В. А. Луков [87] визначав субкультуру як спільність людей. Їх переконання, погляди на життя і поведінку відмінні від загальноприйнятих, або просто приховані від широкої публіки, що відрізняє їх від ширшого поняття культури, відгалуженням якої вони є.

Поняття культури передбачало існування єдиної суцільної культури тоді, як поняття субкультури виокремлює саме фрагментованість вище згаданої культури, найчастіше за класовою приналежністю. Зазвичай, саме існування субкультури, як і контркультури, є формою супротиву основній культурі. Відмінні ознаки цього протиставлення субкультури проявляються експлуатацією визначених стилів одягу та моделей поведінки. Контркультура орієнтована на самовизначення групи, її чітку позицію.

На сьогодні найбільшого поширення набули такі субкультури: підлітково-молодіжні, які змінюють традиційні механізми соціалізації та культивують свою відокремленість; кримінальні, створюють стандарти поведінки, що є типовими саме для цього середовища; релігійні, орієнтовані на єдність мислення, дисципліну і виконання заявлених догматів.

Отже, субкультура містить у собі сукупність цінностей, переконань, установок, поведінкових та життєвих стилів визначеної невідомою соціальної групи, культура якої відрізняється від загально прийнятої, але має з нею спільноструктурні ознаки. Організовується субкультура за принципами вікових пріоритетів, гендеру, етносу та, навіть, сексуальних вподобань.

Предметом наукового вивчення молодіжна субкультура виступила в 50-тих роках ХХ століття, коли швидкий розвиток суспільства був спровокований постійною модернізацією, широтою вибору ціннісних орієнтацій та новітніми способами комунікації. Поява "нових стилів життя" вперше розпочалася в західному суспільстві, і, протягом тривалого часу, не зачіпала традиційні спільноти.

В сучасному суспільстві період соціалізації значно подовжився. Він може досягати значної вікової позначки, іноді до 30-ти років. Зростання

соціальних вимог розмежовує поняття фізіологічної і соціальної зрілості, оскільки на тепер дорослість визначається не здатністю до репродукції, а набуттям певного соціального статусу, фінансовою спроможністю. Особливістю молодіжної субкультури є невизначеність соціального статусу та активний пошук шляхів розвитку. В межах субкультурного простору особистість має можливість під час дозвілля, без будь-яких ризиків, випробовувати різні дорослі соціальні ролі, а в процесі спілкування програвати сценарії визначеної соціальної гри.

Швидкий та динамічний розвиток суспільства виключає можливість соціалізації молоді саме за рахунок соціального досвіду власної сім'ї, наростає потреба встановлення нових соціальних зв'язків. Неформальні субкультури виступають в ролі компенсаторного механізму, тому що субкультура відрізняється від дорослої культури яскраво вираженим максималізмом, пошуком ідеалу та ігровою формацією. Чинниками орієнтування молоді на вище вказані інтереси є перебування у спільному соціально-культурному суспільстві; криза сімейного виховання, інституту сім'ї; вплив засобів масової інформації тощо.

Термін молодіжна субкультура дослідники інтерпретують по-різному, виходячи з понятійного змісту та визначеного контексту. Така пряма залежність від підходів не дозволяє сформувати єдину класифікацію субкультур. Тому деяку узагальненість можливо визначити за окремими елементами цього феномену. М. Топаловим [22] було запропоновано класифікацію молодіжних угруповань за принципом провідних інтересів: сучасна молодіжна музика; правопорядкова діяльність; заняття визначеними видами спорту; спортивний фанатизм; філософсько-містична діяльність; екологічна спрямованість.

Спеціаліст з молодіжної субкультури С. І. Левікова [83], виокремила наступні її характерологічні риси: субкультура є соціальною спільністю, представник якої співвідносить себе з нею, а її члени формують контактні

групи (реальні і віртуальні); входження в групу передбачає прийняття і популяризацію цінностей, норм, світогляду, манер, стилю життя й одягу, ритуалів, поведінкових та мовних особливостей; найчастіше молодіжна субкультура виникає навколо «центру», який виражає визначені вподобання музичним стилем, способом життя, ставленням до визначених соціальних явищ. Значущі для тієї чи іншої молодіжної субкультури ідеї і цінності отримують зовнішнє вираження в обов'язковій для її членів символіці та атрибутиці групи [83].

Ґрунтуючись на вище наведеному теоретичному аналізі досліджень феномену смислу та смислової сфери (див. п.1.1), прийшли до умозаклучення, що *смислова сфера* є базисом особистості, який визначає її моральне ставлення до світу, себе та свого місця в ньому.

Переосмислення встановлених підходів до вивчення динамічних та структурних характеристик смислової сфери, свідчать про те, що смислова сфера особистості є динамічною системою, а також, має складну ієрархічну структуру: особистісні смисли, ціннісні орієнтації, особистісні цінності, життєву позицію, сенс життя. Безпосередньо саме ієрархічні відносини між елементами цієї системи і продукують її внутрішню динаміку.

Таким чином, було сформовано вихідні положення дослідження:

- одна з провідних сфер психічної активності людини є сфера смислоутворення [36];
- смисл розглядається у контексті життя в цілому [30; 143];
- існування особистісних смислів співвідноситься з системою соціальних смислів [31;100];
- смисловий рівень є найвищим рівнем регуляції поведінки людини [30; 77; 147];
- смислова динамічна система є елементом аналізу смислового рівня [15];

– фундаментальним компонентом мотиваційних систем є людські цінності, які базуються на культурі, а саме, цінності крізь призму власного «Я» та суспільства [30];

– складність та багатогранність смислової реальності дозволяє приймати різноманітні форми й виявляється крізь психологічні ефекти [80].

Особливістю особистості з неформальної субкультури, зокрема її смислової сфери є наявність специфічних потреб, цінностей, смислів (див. п. 1.2), які відрізняють її від пересічного громадянина та зумовлюють її сепарацію від традиційної культури. В роботі зазначено два варіанти соціальної адаптації [64]: гіперадаптація – самореалізація через компенсаторну соціалізацію в субкультурі, вплив особи на соціальне життя здійснюється опосередковано через зверхдосягнення, в основі яких лежить «дух заперечення» і «дух творчості» [128]; соціально-психологічна дезадаптація – стан блокування процесів самореалізації та адаптації.

На основі теоретичного аналізу досліджень психологічних характеристик, зокрема, *смислової сфери* членів неформальної субкультури було виділено наступні її *компоненти*: 1) потребовий (сенси, що виникають у рамках потреб людини); 2) ціннісний (ціннісні орієнтації в якості найбільш усвідомлених і прийнятих людиною загальних смислів її життя); 3) смисложиттєві орієнтації (смиловий); 4) самоактуалізаційний (реалізує потреби в самоактуалізації, наближеність до самоактуалізованої особистості за осмисленістю життя, наближує людину до розкриття власного потенціалу); 5) ескапізм (уникання вирішення проблем і вираженість потреби особистості до зближення, що обумовлює особливості адаптації).

З огляду на вище зазначене нами, було запропоновано наступну структуру смислової сфери особистості, яка є активним членом субкультурних угруповань (див. рис.1.1).

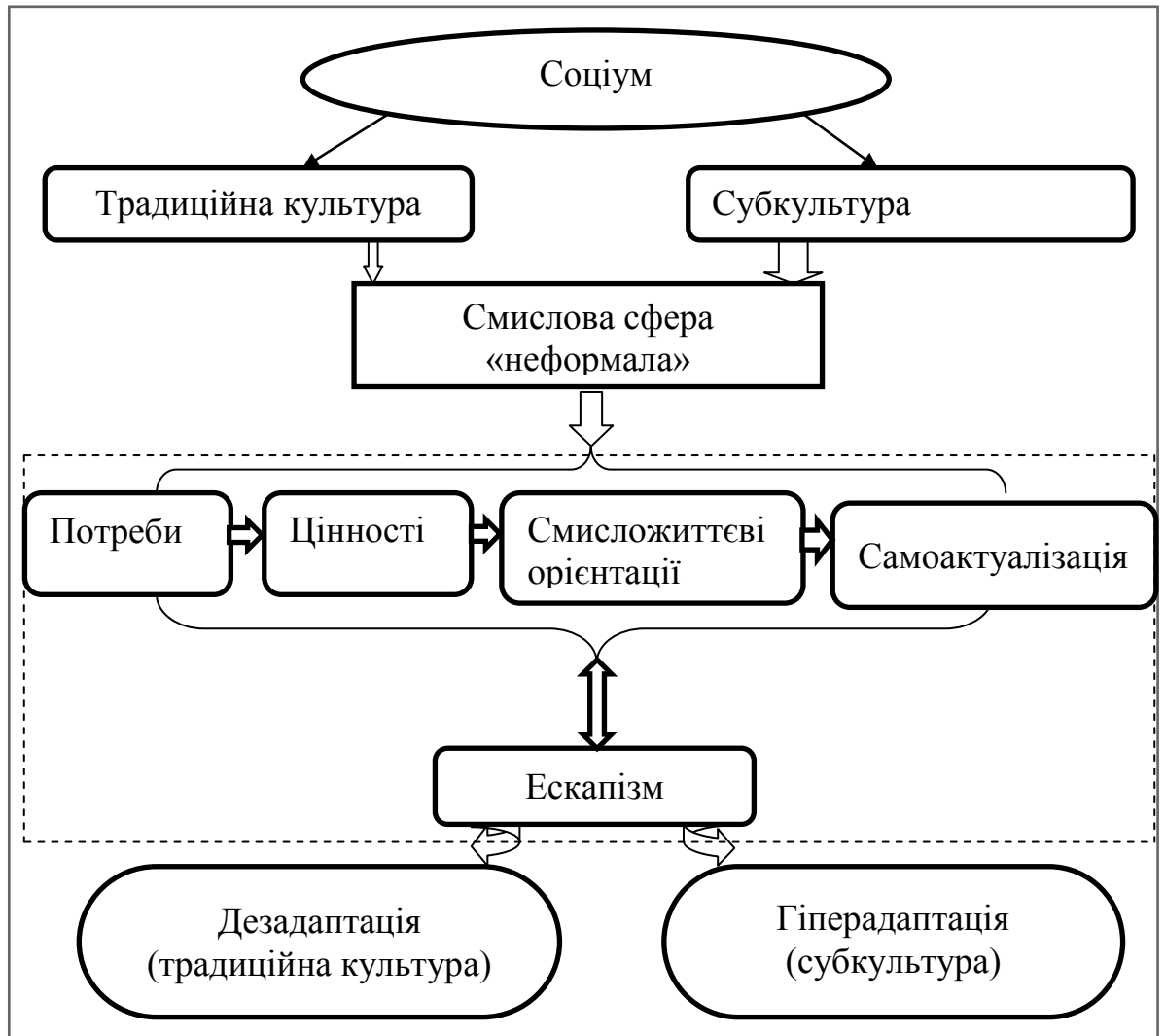

Рис. 1. 1. Структурна модель розвитку смислової сфери особистості приналежної до неформальної субкультури.

Оскільки культурний вплив соціуму на смислову сферу особистості є беззаперечним та науково доведеним, постає нове питання, яке спрямоване на якісну характеристику цього соціуму. Саме характерні особливості соціального середовища здійснюють безпосередній вплив на смислову сферу особистості. Вплив загальної (традиційної культури) досить розлого описаний в роботах багатьох науковців (М. М. Голуєва [47], А. І. Кірсанов [63] та А. В. Літвінова [63], В. А. Лавріненко [74], А. Н. Михайлюк [96] та ін.), а особливої уваги заслуговує дослідницький стиль К. В. Карпінського [59], який виявив невідомі раніше закономірності психічної регуляції життєвого шляху особистості. Проте наслідки перебування особистості в

неформальному субкультурному середовищі відображені в їх наукових працях досить побіжно.

Згідно з нашою моделлю, особистість нівелює вплив традиційної культури на свою смислову сферу, актуалізуючи «дух заперечення» і «дух творчості» [128] та, реалізуючи свій ескапізм і заміщує її неформальною субкультурою. Відмова від застарілих пропозицій традиційної культури та «свіжість» нових неформальних посилює ефект компенсаторної соціалізації, подвоюючи наслідки адаптації в субкультурі. У зв'язку з цим, спостерігаються відносно радикальні зміни потреб, цінностей і смисложиттєвих орієнтації особистості, зростання самоактуалізації, формування гіперадаптації. В новому і сприятливому середовищі «теплої ванни» смислова сфера юної особистості розвивається швидше й успішніше, ніж за умов традиційного культурного середовища.

Висновки до першого розділу

1. Дослідження смислу, смислової сфери особистості в наукових роботах західних психологів розглядається у площинах інтеграції особистості та взаємодії особистісного й суспільного. Вони спрямовані на вивчення генезису, феноменології, структури, видів, детермінант, динаміки, взаємозв'язків, соціально-психологічних феноменів.

2. Вхідження в субкультуру є одним із шляхів становлення особистості, одним із її етапів соціалізації. Неформальні угруповання створюють відмінні від загальноприйнятих системи цінностей, ціннісних орієнтацій, переконань, що обумовлює життєві трансформації в світогляді її членів.

3. Аналіз вікових особливостей розвитку особистості юнацького вікового періоду, включно з психологічними новоутвореннями (критичне переосмислення системи цінностей, особистісне й життєве самовизначення, поява потреби у пошуках сенсу життя, кохання, якісні зміни в почуттях

дружби на тлі усвідомлення власної ідентичності та розвитку емпатійності як інтегральної властивості особистості) дозволяє стверджувати, що юнацький вік є сенситивним для розвитку смислової сфери і трансформації смислових утворень. Аналіз гомологічних даних вікових особливостей розвитку особистості зрілого віку, та її психологічних новоутворень (самопізнання, саморозвиток, самовдосконалення) виявив повторну актуалізацію потреби особистості в пошуці сенсу життя, яка базується на прагненні особистості до особистісного розвитку на рівні соціалізації, спрямованої на самопізнання, самоактуалізацію, переосмислення свого життєвого досвіду та життєвих цінностей.

4. Смислова сфера є базисом особистості, який визначає її моральне ставлення до світу, себе та свого місця в ньому. Особливістю особистості з неформальної субкультури, зокрема її смислової сфери, є наявність потреб, цінностей, смислів, які відрізняють її від представників традиційної культури та зумовлюють її сепарацію від традиційної культури. Смислова сфера особистості, яка впродовж тривалого часу є активним членом неформальної субкультурної групи, складається з таких компонентів: потребового (сенси у межах потреб); ціннісного (ціннісні орієнтації); смисложиттєвих орієнтацій (смислового); самоактуалізаційного (реалізує потреби в самоактуалізації, розкритті власного потенціалу); ескапізму (вираженість потреби особистості до зближення в неформальному середовищі, включно з сепарацією від традиційного культурного суспільства).

5. Адаптаційні ресурси членів неформальної субкультури мають низку особливостей. Завдяки сприятливому соціальному середовищу, адаптаційні ресурси членів неформальної спільноти можуть інтенсивніше розвиватися, порівняно з їх однолітками із загальнокультурного соціуму. Надалі це може вилитися у гіперадаптацію. Проте гіперадаптація в неформальному субкультурному середовищі може сприяти одночасній дезадаптації в традиційному культурному суспільстві.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ СМИСЛОВОЇ СФЕРИ ПРЕДСТАВНИКІВ НЕФОРМАЛЬНОЇ СУБКУЛЬТУРИ

2.1. Методи та організація експериментального дослідження розвитку смислової сфери представників неформальних субкультур

Основною метою емпіричного дослідження є встановлення психологічних особливостей розвитку смислової сфери особистостей юнацького та дорослого віку, які є активними учасниками неформальних субкультур.

Для її досягнення розв'язувались наступні завдання:

- здійснити апробацію авторської структурної моделі розвитку смислової сфери особистості з неформальної субкультури;
- створити інструментально-методичний комплекс з метою психодіагностики структурних компонентів смислової сфери особистості;
- встановити особливості онтогенетичної динаміки смисложиттєвих орієнтацій членів неформальних субкультур впродовж юнацького та дорослого віку;
- дослідити особливості вікової та статевої диференціації смислової сфери «неформалів»;

Емпіричне дослідження має *два етапи*. На першому етапі в 2015 році проведено первинне (пілотажне) дослідження методом поперечного зрізу. Другим етапом було проведення повторної процедури діагностики з часовою експозицією у два роки (2018–2020) за допомогою поєднання методів поперечного зрізу та лонгitudного.

Аналіз та узагальнення проведених попередниками емпіричних досліджень психологічних особливостей смислової сфери особистості дають можливість виокремити конкретні стратегії їх створення і проведення. І. Галян стверджував, що емпіричне дослідження смислової сфери особистості може бути здійснено: експериментальним методом; біометричним; проєктивним; психосемантичним; якісно-феноменологічним [45, с.113]. Вище у теоретичному розділі нами розглянуто основні підходи до вивчення смислової сфери, виділено загальні положення розвитку особистості в юнацькому та дорослому вікових періодах, теоретично обґрунтовано явище субкультури, описано особливості неформальної субкультури та створено теоретичну модель смислової сфери особистості «неформала».

Організація та експериментальна база дослідження. До дослідження було залучено 160 представників неформальних субкультур (експериментальна група) та 160 респондентів, які не входять до субкультурних груп (контрольна група): в рівній кількості людей юнацького (15-21 роки) та дорослого (22-60 років) віку зі збереженням пропорційності статевого розподілу (50% чоловіків та 50% жінок). З експериментальної групи було відібрано 45 респондентів для участі в програмі психологічної корекції.

Вибірка формувалася за таким *критеріями*: стать, вік, освіта, економічно-фінансовий статус, членство в неформальній субкультурі. Досліджувані з контрольної групи відповідали всім вище вказаним критеріям, за виключенням участі в будь-якій неформальній субкультурі на сьогодні або в минулому. Для формування вибірки застосовано процедуру рандомізації.

База дослідження: місця дозвілля представників різних субкультурних течій м. Києва (спортивні бари – BeerCity і BigBen, байкерський клуб «Crazy Nohols MFC» та організація Cosplay Stuff), а також Інтернет-ресурси

(соціальні мережі ВКонтакте, Facebook, Telegram, Twitter, Linkdn). Участь у дослідженні брали активні (дійсні) учасники неформальних субкультур, а саме: «Хіп-хоп» (репери) – 16 осіб; Готи – 20 осіб; футбольні фанати – 30 осіб; Геймери – 36 осіб; Емо-кід – 6 осіб; Байкери – 18 осіб; «АУЄ» – 9 осіб; Толкієністи – 7 осіб; Скінхеда – 8 осіб; Косплей – 10 осіб.

Методи дослідження: спостереження та експеримент, який містив констатувальну, формувальну та контрольну складову. Для отримання емпіричної інформації застосовано методики: Тест (СЖО) Д. О. Леонтьєва, самоактуалізаційний тест Ю. Є. Альшиної, Л. Я. Гозмана, М. В. Кроз (САТ), «Ціннісні орієнтації» М. Рокіча, опитувальник соціально-психологічної адаптованості Р. Даймонд-К. Роджерса, методика діагностики актуальних потреб особистості О. В. Капцова. Розвивальним методом була програма психологічної корекції смислової сфери особистості з неформального субкультурного середовища. Отримані результати дослідження було опрацьовано методами математичної статистики (визначення середніх, модальної частоти, ранжування, лінійного кореляційного аналізу Пірсона, вирахування t-критерію Стьюдента та U-критерію Манна-Уїтні, залежно від нормальності розподілу даних) з їх подальшою якісною інтерпретацією. Дані емпіричного дослідження статистично оброблялися та аналізувалися в програмах Exell та SPSS Statistics for Windows.

Методичний інструментарій. Для дослідження компонентів смислової сфери особистості було обрано низку стандартизованих методик. Для діагностики актуальних потреб особистості методика О. В. Капцова [62] обрана нами, як найбільш нова та адаптована під умови та вимоги сучасності. В її основі розміщена модель потреб Л. М. Фрідмана та Ю. Кулагіної, яка дозволяє діагностувати 15 потреб шляхом їх попарного порівняння (іпсативний формат): міру їх задоволеності в діапазонах «задоволеності», «часткової незадоволеності» та «незадоволеності». Індекс потреби виражає рівень інтенсивності «задоволеності» відносно інших потреб. Також,

методика дозволяє визначити інтегральні показники рівнів потреб (психофізіологічний, соціальний, вищий) та потреб в різних видах діяльності (праця, спілкування, пізнання, рекреація, управління). Вивчення актуальних потреб особистості надає можливість прогнозувати мотиви особистості, розуміти й відповідно прогнозувати її поведінку. Автор методики керувався загальним принципом теорії потреб А. Маслоу, загальним принципом якої є ієрархічність потреб особистості.

За методикою «Ціннісні орієнтації» М. Рокіча досліджуються цінності двох типів: 18 термінальних (цінності-цілі) та 18 інструментальних (цінності-засоби), що дозволяє визначити спрямованість, мотиви вчинків та основу «філософії життя» особистості загалом [125, с. 637–641]. За її допомогою виявлялися ціннісні орієнтації юнаків, зрілих людей з неформального субкультурного та традиційно культурного середовища: термінальні (цінності-цілі) спрямовані на певну кінцеву мету існування індивіда, стимулюють прагнення їх досягти і наповнити своє життя; інструментальні (цінності-засоби) орієнтовані на переконаннях, що особистісні якості, або певні дії в певних ситуаціях, надають особі перевагу. Досліджуваним потрібно було дати рейтингову оцінку запропонованим твердженням в обох списках, які склалися з 18-ти позицій залежно від їх значущості для респондента. Аналіз результатів проводився з урахуванням важливості рангу в аксіологічній системі особистості: чим менший ранг, тим важливіша цінність, чим більший ранг, тим цінність менш вартісна. Також було визначено модальну частоту кожної представленої цінності, що дозволило встановити поширеність її вибору в досліджуваних групах.

Провідна спрямованість ціннісних орієнтацій вказує на визначену життєву позицію щодо домінування професійної чи сімейно-побутової сфери. Якісний аналіз отриманих результатів дозволив оцінити життєві ідеали, встановити ієрархію життєвих цілей, цінностей-засобів.

Аналіз ієрархічної структури цінностей завершувався розглядом ціннісних блоків, сформованих за відповідним смисловим змістом. Блоки термінальних цінностей: *конкретні* (активне, діяльне життя, здоров'я, цікава робота, матеріально забезпечене життя, друзі, громадське визнання, продуктивне життя, щасливе сімейне життя, розваги); *абстрактні* (життєва мудрість, краса природи і мистецтва, кохання, пізнання, розвиток, свобода, щастя інших, творчість, впевненість у собі); *професійної самовизначеності* (активне життя, цікава робота, громадське визнання, продуктивне життя, розвиток); цінності *особистого життя* (кохання, друзі, свобода, щасливе сімейне життя, розваги).

Блоки інструментальних цінностей: *етичні* (відповідальність, високі вимоги, незалежність, самоконтроль, широта поглядів), *спілкування* (вихованість, життєрадісність, нетерпимість до недоліків, терпимість, чутливість, чесність), *цінності діяльності* (акуратність, ретельність, освіченість, раціоналізм, сміливість, сильна воля, ефективність у справах); *індивідуалістичні* (незалежність, нетерпимість до недоліків, раціоналізм, сміливість, сильна воля), *цінності конформізму* (вихованість, самоконтроль, широта поглядів); *альтруїстичні цінності* (терпимість, чутливість); *цінності самоствердження* (високі вимоги, незалежність, нетерпимість до недоліків, освіченість, сміливість, сильна воля, ефективність); *прийняття інших людей* (самоконтроль, терпимість, чутливість, широта поглядів, чесність).

Для вивчення смисложиттєвих орієнтацій «неформалів» та пересічних людей юнацького та зрілого віку було використано однойменний тест «Смисложиттєвих орієнтацій» (методика СЖО) Д. О. Леонтєва [125]. Методика СЖО є адаптованою версією тесту «Цілі в житті» Д. Крамбо та Л. Махоліка. Автори розробили її на базі теорії В. Франкла (прагнення до сенсу) та його логотерапії. Таким чином, методика була нами визначена, як базова, оскільки саме вона дозволяє оцінити «основи» сенсу життя,

особливості виокремлення цілей в майбутньому, усвідомлення власного сьогодення (процес) й минулого (результат) [67].

Методика дозволяє оцінити загальний показник осмисленості життя. Додаткові 5 субшкал оцінюють: цілі в житті; процес життя, або інтерес та емоційна насиченість життєвого процесу; результативність життя, (самореалізація, задоволеність життєвими здобутками); локус контроль-Я (впевненість в силі власної особистості, Я – господар життя); локус контроль-життя (впевненість в керованості своїм життям).

Загальний показник осмисленості життя (ОЖ) можна розглядати в якості енергетичної характеристики смислової сфери, а саме, кількісної вираженості спрямованості життєвого процесу людини на здобуття смислу. Безпосередньо конкретними смисложиттєвими орієнтаціями є «цілі в житті», «процес» (насиченість) та «результативність» (самореалізація). Кожна з цих трьох шкал співвідноситься з визначеною часовою спрямованістю людини, відповідно майбутнім, теперішнім і минулим.

За показниками субшкали «цілі в житті» можемо зрозуміти наявність в житті досліджуваного цілей. Вони надають життю осмисленості й вказують на спрямованість в часовій перспективі (майбутнє). Низькі бали, навіть з високим рівнем осмисленості життя, характеризуватимуть людину, як таку, що живе сьогоденням або минулим. А високі бали можуть вказувати не лише на цілеспрямовану особу, але й на прожектора.

Субшкала «процес життя» (інтерес і емоційна насиченість життя) відображає, як людина сприймає безпосередньо сам процес власного життя, за критеріями цікавості, емоційності й смислової наповненості. Високі бали за шкалою й низькі за іншими субшкалами вказують на гедоніста, а низькі бали є ознакою поточної незадоволеності власним життям. Проте, минуле або майбутнє при цьому можуть залишатися ресурсними й надавати повноцінний смисл.

Субшкала «результативність життя або задоволеність самореалізацією» відображає оцінку прожитого, рівень осмисленості пережитого. Високі бали притаманні особі, яка доживає свій вік, а низькі характерні для людини, яка незадоволена прожитою частиною.

Дві інші субшкали дозволяють оцінити внутрішній локус контролю, оскільки осмисленість життя тісно з ним пов'язана. Субшкала «локус контроль-Я» вказує на існування віри у власні сили тоді, як заключна – «локус контроль-життя» – відображає можливість контролю над життям загалом.

Самоактуалізаційний тест (САТ) Ю. Є. Альшиної, Л. Я. Гозмана, М. В. Кроз застосовано з діагностичною метою виявлення рівня особистісної зрілості, що тотожно поняттю самоактуалізації особистості. Опитувальник є адаптованим варіантом «Опитувальника особистісних орієнтацій» Е. Шострома 1963-го року [125]. Він дозволяє виявляти основні характерологічні особливості самоактуалізації методом націленого пошуку установок особистості спрямованих на людей, світ й саму себе. Досліджуються наступні характеристики особистості: компетентність в часі, ціннісні орієнтації, гнучкість поведінки, сенситивність, самоповага, самоприйняття, уявлення про природу людини, прийняття себе та інших, агресія, прагнення пізнавати й творити.

Опитувальник соціально-психологічної адаптованості (СПА) Р. Даймонда – К. Роджерса (Carl R. Rogers, Rosalind F. Dymond) в адаптації О. К. Осницького було використано для встановлення рівня соціально-психологічної адаптованості особистості й відповідних якостей [125]. Він складається з 101 уніперсоніфікованого твердження, які досліджуваний і має погодити за 7-бальною шкалою відповідей. 37 тверджень характеризують ознаки особистісної адаптованості, 37 – дезадаптованості, а 26 є нейтральними. В цілому, авторами було виокремлено шість інтегральних шкал: «Адаптація», «Прийняття інших», «Інтернальність»,

«Самосприйняття», «Емоційна комфортність», «Прагнення до домінування». Окрім інтегральних шкал, безпосередньо для тематики нашого дослідження, важливими визначались ознаки *конформність* та *ескапізм*. Шкала «Конформності» є показником схильності особистості до наслідування, зміни своїх поглядів і позицій за тими, які переважають у суспільстві або групі. Шкала «Ескапізм» репрезентує ставлення людини до дійсності, уникання вирішення проблем, потреби в компенсації або доповнення у вигляді виходу з реального світу до вигаданого.

Знайдені психологічні особливості смислової сфери представників неформальної субкультури перевірялися статистичними методами за допомогою обрахування t-критерію Стьюдента та U-критерію Манна-Уїтні, які дозволяють встановити достовірність відмінностей при порівнянні результатів учасників експерименту, а також коефіцієнта лінійної кореляції Пірсона.

2. 2. Дослідження психологічних особливостей розвитку смислової сфери представників неформальних субкультур

Для вивчення онтогенетичних трансформацій смислової сфери в системі «Покоління дітей – Покоління батьків» та апробації запропонованої теоретичної моделі розвитку смислової сфери особистості члена неформальної субкультури проведено емпіричне дослідження особливостей смислоутворення респондентів, відповідно, юнацького та дорослого віку.

2.2.1. Вікова динаміка смислової сфери представників неформальних субкультур.

У науковій психології базовою основою активності традиційно вважається система потреб особистості. Саме вона стимулює психологічні трансформації. Розвиток смислової сфери особистості, яка є приналежною до неформальної субкультури, також ґрунтується на актуальних потребах, а

визначення рівнів їх задоволеності є для нашого дослідження ключовим так, як дозволяє оцінити нам мотиви і смислові цілі поведінки суб'єкта дослідження.

Перейдемо до розгляду онтологічної динаміки актуальних потреб членів неформальної спільноти, аналіз результатів, яких розпочато з показників середніх значень (див. табл. 2.1).

Таблиця 2.1

**Динаміка середніх значень показників актуальних потреб особистості,
яка є представником неформальної субкультури (в балах)**

Потреби	2018					2020				
	Юн	Чол	Юнк	Жін	Разом	Юн	Чол	Юнк	Жін	Разом
в безпеці і задоволеннях	4,75	5,82	3,10	5,02	4,67	5,30	6,17	5,10	6,15	5,68
в емоційному спілкуванні	7,12	6,65	6,75	6,82	6,83	6,27	7,15	7,67	7,47	7,14
орієнтовна потреба і потр.в свободі	5,80	6,32	5,20	5,97	5,82	6,35	6,25	6,17	6,42	6,30
в активності та готовності до майбутн-го	5,75	5,07	6,20	5,65	5,66	5,17	5,70	5,70	5,50	5,51
в домінуванні	6,97	7,55	5,92	7,30	6,93	7,32	7,40	7,12	7,20	7,26
в досягненнях	7,02	7,60	6,17	7,15	6,98	6,97	7,55	7,17	7,47	7,29
в емоційній насиченості	8,00	8,17	7,67	8,17	8,00	6,95	6,70	7,62	7,62	7,22
в пізнанні	5,92	6,25	5,62	5,87	5,91	6,62	6,37	5,65	6,77	6,35
в підготовлен.	7,25	7,62	6,15	7,32	7,08	6,11	6,38	7,38	7,63	6,87
в статусі	8,47	7,57	9,60	8,55	8,55	6,94	7,03	7,90	7,20	7,26
бути особистістю	7,20	7,02	7,95	7,15	7,33	7,27	7	6,61	6,98	6,97
морально-етичні	8,32	8,02	8,85	8,15	8,33	6,44	6,58	8,30	7,79	7,28
в сенсі життя	7,82	7,30	8,52	7,45	7,77	6,50	6,82	7,37	6,40	6,77
в самовираж.	7,12	6,80	7,92	6,92	7,19	6,45	6,37	6,62	6,17	6,40
в управлінні	6,67	6,30	7,45	6,50	6,73	6,10	5,92	6,15	5,77	5,98
психофіз. рівень	6,08	6,28	5,43	6,15	5,98	6,77	6,75	6,57	6,99	6,77
соціальн. рівень	6,96	6,92	7,04	7,04	6,99	7,14	7,10	6,97	7,12	7,08
вищий рівень	7,43	7,09	8,14	7,23	7,47	6,70	6,78	6,99	6,50	6,73
праця	6,29	6,71	5,61	6,40	6,25	6,65	6,60	6,53	6,70	6,62
спілкування	7,77	7,57	7,70	7,68	7,68	7,74	7,82	7,94	7,78	7,82
пізнання	6,49	6,59	6,44	6,41	6,48	6,39	6,40	6,53	6,29	6,40
рекреація	6,68	6,47	6,74	6,61	6,62	6,49	6,68	6,72	6,62	6,63
управління	7,34	7,22	7,63	7,42	7,40	7,28	7,31	7,08	7,46	7,28

Примітки: Юн. – юнаки, Чол. – чоловіки, Юнк. – юнки, Жін. – жінки.

Відповідно до табличних даних можна констатувати зниження рівня задоволеності потреб юнаків. Виявлено, що в 2018-му році у юнаків в зоні задоволеності перебувала лише одна потреба (в безпеці і задоволеннях), а всі інші знаходилися в зоні часткової задоволеності. Але вже в 2020-му році всі потреби перемістилися в зону часткової незадоволеності. Оскільки ця методика є іпсативною та дозволяє визначити актуальність одних потреб над іншими, кількісне порівняння показників дозволило визначити динамічні зміни в актуальних потребах юнаків (2018–2020).

Співвідношення максимальних балів за потребами двох тестувань виявив спад показників й наступний пропорційний розподіл. Якщо в 2018-му році у юнаків переважали потреби в емоційному спілкуванні, в активності та готовності до майбутнього, в досягненнях, в емоційній насиченості, в підготовленості, в статусі, морально-етичні потреби, в сенсі життя, в самовираженні та управлінні, а орієнтовним був вищий рівень потреб з такими інтегральними показниками, як спілкування, пізнання, рекреація, то в 2020-му році домінували потреби в безпеці і задоволеннях, орієнтовна потреба та потреба в свободі, в домінуванні, в пізнанні, бути особистістю, психофізіологічний й соціальний рівні стали провідними, разом з інтегральними показниками праці та управління. З вище вказаного випливає, що з віком потреби юнаків-неформалів (впродовж дослідного періоду) зміщуються в більш практичну площину.

У зрілих чоловіків у 2018-му році всі потреби знаходилися в зоні часткової незадоволеності, окрім потреб в емоційній насиченості та морально-етичних, які взагалі були оцінені респондентами, як незадоволені. Повторна діагностика (2020-й рік) виявила знаходження вже всіх без виключення потреб в межах часткової незадоволеності. Проте за показниками середніх значень загальний рівень задоволеності потреб був вищий у 2018-му році, порівняно з 2020-м роком, як і більшість актуальних потреб також. У 2018-му році актуальними були: орієнтовна потреба,

потреба в свободі, домінуванні, досягненнях, емоційній насиченості, підготовленості, статусі, бути особистістю, морально-етичні потреби, в сенсі життя, в самовизначенні й управлінні; домінував вищий рівень потреб та інтегральні показники праця та пізнання. В 2020-му році потреби в безпеці та задоволеннях, в емоційному спілкуванні, в активності та готовності до майбутнього, пізнанні. Провідними рівнями потреб були психофізіологічний та соціальний, а переважаючими інтегральними показниками – спілкування, рекреація, управління. Подібні зміни в актуальних потребах зрілих чоловіків-неформалів вказують на деяку мотивацію контролю поточної ситуації.

Найбільш суперечливими виявилися результати юних дівчат з неформального субкультурного середовища. Рівень задоволеності їх потреб у 2018-му році коливався в діапазоні від задоволеності (потреба в безпеці і задоволеннях) до незадоволеності (потреби в статусі, морально-етичні, в сенсі життя та вищий рівень потреб). Всі інші потреби були визначені ними, як частково задоволені. У 2020-му році ситуація частково покращилася. Саме юнки незадоволеною визначили лише одну потребу (морально-етичну), інші були розміщені в зоні часткової незадоволеності. Таким чином, було зафіксовано певні позитивні зміни.

Стосовно актуальності потреб суперечностей виявлено не було. Спостерігалось виключно заміщення одних актуальних потреб на інші. В 2018-му році дівчата орієнтувалися на потреби в активності, готовності до майбутнього, емоційній насиченості, в статусі, бути особистістю, морально-етичні потреби, в сенсі життя, самовираженні, в управлінні, на соціальний і вищий рівні потреб з інтегральними показниками рекреація й управління. А в 2020-му році – на потреби в безпеці і задоволеннях, в емоційному спілкуванні, в орієнтовній потребі, потребі в свободі, домінуванні, досягненнях, пізнанні, підготовленості, на психофізіологічний рівень та інтегральні показники праці, спілкування, пізнання.

У зрілих жінок також була виявлена позитивна динаміка рівнів

задоволеності потреб. Вона виявилася в тому, що станом на 2018-й рік, зрілі жінки потреби в емоційній насиченості, в статусі, морально-етичні потреби визначали як незадоволені, а всі інші – частково задоволені. Але вже в 2020-му році всі без виключення потреби було переміщено ними в зону часткової задоволеності. Актуальними потребами 2018-го року жінки для себе визначали потреби в активності, в готовності до майбутнього, в домінуванні, в емоційній насиченості, в статусі, бути особистістю, морально-етичні потреби, в сенсі життя, в самовираженні, в управлінні, найвагомішим рівнем потреб був вищий з інтегральним показником пізнання. Але у 2020-му році пріоритетними стали потреби в безпеці і задоволеннях, в емоційному спілкуванні, орієнтовна потреба ,потреба в свободі, в досягненнях, в пізнанні, в підготовленості, психофізіологічний та соціальний рівні з інтегральними показниками праця, спілкування, рекреація, управління.

Загалом, динамічні зміни в рівнях задоволеності потреб всіх досліджуваних «неформалів» (разом) виявилися позитивними з тенденцією до усереднення. Оскільки у 2018-му році потреба в безпеці і задоволеннях у членів субкультури знаходилася у зоні задоволеності, а у статусі, морально-етичні потреби – у зоні незадоволеності. Всі інші показники були розміщені в зоні часткової задоволеності. Проте, в 2020-му році вже всі потреби респондентів перебували в зоні часткової задоволеності.

Основна тенденція актуальних потреб «неформалів» 2018 року виражалася в пріоритеті потреб в активності, готовності до майбутнього, в емоційній насиченості, підготовленості, статусі, бути особистістю, морально-етичні потреби, в сенсі життя, самовираженні, управлінні, з високими інтегральними показниками пізнання й управління. А в 2020-му році переважали вже потреби в безпеці і задоволеннях, в емоційному спілкуванні, орієнтовна потреба, потреба в свободі, домінуванні, досягненні, пізнанні, психофізіологічний та соціальний рівень, інтегральні показники праці, спілкування, рекреації.

Таким чином, було встановлено тенденцію зміни якісної складової потреб у членів неформальної субкультури. Вона простежувалася в переході від вищих і психологічних (духовних потреб самореалізації) потреб 2018-го року до більш практичних психофізіологічних і соціальних 2020-го року.

Ранжування показників середніх дозволило визначити структурну послідовність важливості (актуальності) потреб (див. табл. 2.2).

Таблиця 2.2

**Рангове представлення складових потребової сфери членів
неформальної субкультури**

Потреби	2018					2020				
	Юн	Чол	Юнк	Жін	Разом	Юн	Чол	Юнк	Жін	Разом
в безпеці і задоволеннях	1	2	1	1	1	2	3	1	3	2
в емоційному спілкуванні	8,5	6	8	6	6	5	13	12	14	10
орієнтовна і потреба в свободі	3	5	2	4	3	6	4	5	6	4
в активності та готовності до майбутнього	2	1	7	2	2	1	1	2	1	1
в домінуванні	6	10	4	10	7	15	14	8	9,5	12,5
в досягненнях	7	11	6	8,5	8	13	15	9	11	15
в емоційній насиченості	13	15	10	14	13	12	9	13	12	11
в пізнанні	4	3	3	3	4	10	5,5	3	7	5
в підготовлен.	11	13	5	11	9	4	7	11	13	8
в статусі	15	12	15	15	15	11	12	14	9,5	12,5
бути особистістю	10	8	12	8,5	11	14	11	6	8	9
морально-етичні	14	14	14	13	14	7	8	15	15	14
в сенсі життя	12	9	13	12	12	9	10	10	5	7
вамовиражен	8,5	7	11	7	10	8	5,5	7	4	6
в управлінні	5	4	9	5	5	3	2	4	2	3
психофіз. рівень	1	1	1	1	1	3	1	1	2	2
Соціальн. рівень	2	2	2	2	2	2	3	2	3	3
вищий рівень	3	3	3	3	3	1	2	3	1	1
праця	1	3	1	1	1	3	2	1,5	3	2
спілкування	5	5	5	5	4	5	5	5	5	5
пізнання	2	2	2	2	2	1	1	1,5	1	1
рекреація	3	1	3	3	3	2	3	3	2	3
управління	4	4	4	4	5	4	4	4	4	4

Примітки: Юн. – юнаки, Чол. – чоловіки, Юнк. – дівчата, Жін. – жінки.

Згідно з отриманими даними ієрархія потреб юнаків-неформалів в 2018-му році мала таку структуру: найважливішою потребою ними було визначено потребу в безпеці і задоволеннях, далі в активності та готовності до майбутнього, потім орієнтовна потреба і потреба в свободі, в пізнанні, в управлінні, в домінуванні, в досягненнях, в емоційному спілкуванні та в самовираженні (рівнозначні), бути особистістю, в підготовленості, в сенсі життя, в емоційній насиченості, морально-етичні потреби, в статусі, за рівнями потреб психофізіологічний рівень, соціальний, вищий, за інтегральними показниками праця, пізнання, рекреація, управління, спілкування. Проте у 2020-му році структура набула змін й має наступний вигляд: найвагомими потребами стали потреби в активності та готовності до майбутнього, в безпеці і задоволеннях, в управлінні, в підготовленості, в емоційному спілкуванні. На наступних щабелях розмістились орієнтовна потреба і потреба в свободі, морально-етичні потреби, в самовираженні, в сенсі життя, в пізнанні, в статусі, в емоційній насиченості, в досягненнях, бути особистістю, в домінуванні, рівні потреб вищий, соціальний, психофізіологічний, інтегральні показники пізнання, рекреація, праця, управління, спілкування. Таким чином ми виявили незначні, але суттєві зміни в ієрархії актуальних потреб юнаків. Провідними стають управління, підготовленість, морально-етичні потреби, які попередньо майже нехтувалися хлопцями. Динамічні зміни чіткіше видно на інтегральних показниках, а саме: заміщення психофізіологічного рівня на вищий, заміщення праці на пізнанням.

Ієрархічна структура актуальних потреб зрілих чоловіків-неформалів також набула динамічних змін з плином часу і якщо в 2018-му році виглядала так: домінувала потреба в активності та готовності до майбутнього, наступною була потреба в безпеці і задоволеннях, далі – в пізнанні, в управлінні, орієнтовна потреба і потреба в свободі, в емоційному спілкуванні, в самовираженні, бути особистістю, в сенсі життя, в

домінуванні, в досягненнях, в статусі, в підготовленості, морально-етичні потреби. А потреба в емоційній насиченості була найменш актуальною, потім відповідно провідним визначався психофізіологічний рівень, соціальний, і вищий був заключним, інтегральні показники розміщувалися в порядку (рекреація, пізнання, праця, управління, спілкування). То у 2020-му році структура набула змін й виглядає так: потреби в активності та готовності до майбутнього, потреба в управлінні, в безпеці і задоволеннях, орієнтовна потреба, потреба в свободі, в пізнанні та самовираженні, в підготовленості, морально-етичні потреби, в емоційній насиченості, в сенсі життя, бути особистістю, в статусі, в емоційному спілкуванні, в домінуванні, в досягненнях, психофізіологічний, вищий, соціальний рівень, інтегральні показники пізнання, праця, рекреація, управління, спілкування. Порівняння структури актуальних потреб чоловіків-неформалів також виявило зміни, які простежуються у зниженні актуальності потреб у домінуванні, досягненнях та зростанні важливості потреб в управлінні й емоційній насиченості.

Як видно з таблиці (див. табл.2.2), особистісні потреби юних дівчат з неформального субкультурного середовища з часом набули або втратили свою актуальність, в тій чи іншій мірі. Ієрархічна структура актуальних особистісних потреб юнок у 2018-му році: потреба в безпеці і задоволеннях, орієнтовна потреба, потреба в свободі, в пізнанні, в домінуванні, в підготовленості, в досягненнях, в активності та готовності до майбутнього, в емоційному спілкуванні, в управлінні, в емоційній насиченості, в самовираженні, бути особистістю, в сенсі життя, морально-етичні, в статусі. За рівнями потреб – психофізіологічний рівень, соціальний, вищий; за інтегральними показниками – праця, пізнання, рекреація, спілкування, управління.

У 2020-му році – в безпеці і задоволеннях, в активності та готовності до майбутнього, в пізнанні, в управлінні, орієнтовна потреба і потреба в свободі, бути особистістю, у самовираженні, у домінуванні, у досягненнях, у сенсі

життя, у підготовленості, в емоційному спілкуванні, в емоційній насиченості, в статусі, морально-етичні. За рівнями потреб – праця та пізнання (рівнозначні), рекреація, управління психофізіологічний рівень, соціальний, вищий; за інтегральними показниками – спілкування. Динамічні зміни було виявлено у втраті позицій потреб в емоційному спілкуванні, в домінуванні, в досягненнях і зростанні значущості потреб в активності, готовності до майбутнього, в самовираженні в управління й бути особистістю. З вище вказаного робимо висновок, що у юнок впродовж дослідного періоду зростає «мотиваційна вага» [21] до самопізнання та самореалізації.

Ієрархічна структура актуальних потреб зрілих жінок у 2018-му році виглядала так: потреба в безпеці і задоволеннях, в активності та готовності до майбутнього, в пізнанні, орієнтовна потреба, потреба в свободі, в управлінні, в емоційному спілкуванні, в самовираженні, в досягненнях, бути особистістю (рівнозначні), в домінуванні, в підготовленості, в сенсі життя, морально-етичні, в емоційній насиченості, в статусі, за рівнями потреб психофізіологічний рівень, соціальний, вищий, за інтегральними показниками праця, пізнання, рекреація, управління, спілкування. А у 2020-му році – в активності та готовності до майбутнього, в управлінні, в безпеці і задоволеннях, в самовираженні, в сенсі життя, орієнтовна потреба і потреба в свободі, в пізнанні, бути особистістю, в домінуванні та статусі (рівнозначні), в досягненнях, в емоційній насиченості, в підготовленості, в емоційному спілкуванні, морально-етичні потреби. За рівнями потреб – вищий, психофізіологічний, соціальний; за інтегральними показниками – пізнання, рекреація, праця, управління, спілкування. Отже, бачимо, що динаміка ієрархії особистісних потреб виражається у зміщенні акцентів потреб з психофізіологічної площини в бік вищої (духовної), на основі чого потреби в емоційному спілкуванні, потреби в безпеці і розвагах стають менш актуальними, а потреби в управлінні, самовираженні й пошуці сенсу життя зростають у своїй важливості для особистості.

У загально груповому плані (разом) ієрархічна структура актуальних потреб «неформалів» мала наступний вигляд: 2018-й рік – потреба в безпеці і задоволеннях, в активності та готовності до майбутнього, орієнтовна потреба і потреба в свободі, в пізнанні, в управлінні, в емоційному спілкуванні, в домінуванні, в досягненнях, в підготовленості, в самовираженні, бути особистістю, в сенсі життя, в емоційній насиченості, морально-етичні потреби, в статусі; послідовність рівнів потреб: психофізіологічний, соціальний, вищий, а інтегральних показників – з праця, пізнання, рекреація, спілкування, управління; 2020-й рік – на перших позиціях вже активність, готовність до майбутнього і, лише потім, потреба в безпеці і задоволеннях, в управлінні, орієнтовна потреба, потреба в свободі, в пізнанні, в самовираженні, в сенсі життя, в підготовленості, бути особистістю, в емоційному спілкуванні, в емоційній насиченості, в статусі та в домінуванні (рівнозначні), морально-етичні, в досягненнях. Змінилась й ієрархія рівнів потреб (вищий, психофізіологічний, соціальний), послідовність інтегральних показників – пізнання, праця, рекреація, управління, спілкування. Якісні зміни в актуальних потребах «неформалів» ми чітко бачимо у втраті важливості для респондентів потреб в емоційному спілкуванні, в домінуванні й досягненнях на фоні зростання інтересу до потреб управління, самовираженні й пошуці сенсу життя.

З вище наведеного зрозуміло, що ієрархічна структура особистісних потреб членів неформальної субкультури безперечно має характерні динамічні ознаки, і, хоча, ключові потреби лишилися майже сталими, сама ієрархія потреб набула вагомих змін.

Порівняння показників виявило статистично значущі відмінності в структурі актуальних особистісних потреб «неформалів». Перейдемо до аналізу встановлених значущих змін в системі актуальних особистісних потреб представників неформальної субкультури. Динамічні зміни в ієрархічній структурі актуальних особистісних потреб юнаків (див. табл. 2.3)

репрезентували чіткий спад ваги вищих потреб (самореалізації та соціалізації), активності та готовності до майбутнього ($p \leq 0,05$), потреби в емоційній насиченості ($p \leq 0,05$), потреби в підготовленості ($p \leq 0,05$), в статусі ($p \leq 0,05$), морально-етичних потреб ($p \leq 0,01$), в сенсі життя ($p \leq 0,05$), та вищому рівні потреб ($p \leq 0,01$), порівняно з 2018-м роком. Таким чином, попередньо описана нами тенденція знайшла своє статистичне підтвердження й може бути наслідком, як складної геополітичної ситуації в країні так і обумовленою віковими особливостями.

Таблиця 2.3

Матриця статистично значущих результатів динаміки актуальних потреб учасників неформальних субкультур

Шкали	Юнаки		Чоловіки		Юнки		Жінки	
	2018	2020	2018	2020	2018	2020	2018	2020
Безпека						3,79***		
ГМ	2,01 ¹			2,50 ³				
Досяг-ння						2,77*		
ЕН	2,03 ¹		3,07 ¹					
Пізнання								1,97 ¹
Під-ть	3,03 ¹					2,89*		
Статус	2,07*				2,41***		2,56***	
БО					2,59***			
Мор-ет	4,79***		6,31 ³					
СЖ	1,93 ¹							
Сам-ня					3,27***			
П. уп-ні					3,81 ³			
Псих.рів.						3,16 ¹		2,27*
Вищ.рів.	1,94 ¹				3,36***		2,15 ¹	
Праця					3,58***			

Примітки: ГМ – потреба в активності та готовності до майбутнього, Досягнен. – потреба в досягненнях, ЕН – потреба в емоційній насиченості, Пізнання – потреба в пізнанні, Під-ть – потреба в підготовленості, БО – потреба бути особистістю, Мор-ет – морально-етичні потреби, СЖ – потреби в сенсі життя, Сам-ня – потреба в самовираженні; П. уп-ні – потреба в управлінні; Псих.рів. – психофізіологічний рівень; Вищ. рів. – вищий рівень; достовірні показники U-критерію Манна-Уїтні: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,02$; *** – $p \leq 0,01$; достовірні показники t-критерію Стьюдента: ¹ – $p \leq 0,05$; ² – $p \leq 0,02$; ³ – $p \leq 0,01$.

Потреби зрілих чоловіків в емоційній насиченості ($p \leq 0,05$) та морально-етичні потреби ($p \leq 0,01$) в 2018-му році були актуальнішими, ніж у 2020-му. Натомість зросла важливість потреби в активності та готовності до

майбутнього ($p \leq 0,01$), що також доводить існування динамічних змін в їх ієрархічній структурі потреб. Отже, показники зрілих чоловіків мають стабільнішу структуру, порівняно жінками.

Юні дівчата продемонстрували найбільшу кількість відмінностей в структурі своїх потреб. Порівняно з 2018 роком виявлено спад потреб в статусі ($p \leq 0,01$), бути особистістю ($p \leq 0,01$), в самовираженні ($p \leq 0,01$), в управлінні ($p \leq 0,01$), вищому рівні потреб ($p \leq 0,01$) та інтегральному показникові праця ($p \leq 0,01$). Проте зросла важливість потреб в безпеці і задоволеннях ($p \leq 0,01$), в досягненнях ($p \leq 0,05$), підготовленості ($p \leq 0,05$) й психофізіологічному рівні ($p \leq 0,01$). Відповідно до результатів, у юнок виявлено амбівалентну тенденцію, яка виявляє якісні зміни переважно в нижчих потребах. У зрілих жінок виявлено заміщення вищих і соціальних потреб на психологічні й базові, а саме: показники потреби в статусі ($p \leq 0,01$) та вищого рівня потреб ($p \leq 0,05$) є вищими в 2018-му році, порівняно з 2020-м тоді, як потреба в пізнанні ($p \leq 0,05$) та психофізіологічний рівень потреб ($p \leq 0,05$) переважали вже в 2020-му році.

В загально груповій (разом) ієрархічній структурі актуальних особистісних потреб учасників неформальної субкультури також було виявлено достовірну динамічну відмінність, яка полягала у позитивній динаміці потреби в емоційній насиченості ($p \leq 0,05$). Це може бути наслідком тривалого перебування респондентів у локдауні та обмеженості їх свободи пересування й дозвілля.

Результати розгляду динамічних змін в ціннісних орієнтаціях термінальних цінностей (цінностей-цілей) членів неформальної субкультури впродовж дослідного періоду представлено в таблиці (див. Додаток А).

Оскільки методика має ранговий принцип виявлення вагомості тих чи інших цінностей нами було здійснено декілька підходів для уточнення отриманих результатів. Спочатку ми визначили середньо груповий результат, який дозволив виявити загально групову тенденцію цінностей. Наступним

етапом ми визначали найбільш популярний вибір в досліджуваній групі (мода), який ймовірно міг різнитися або нівелюватися на тлі групового вибору. Заключним етапом було оформлення ціннісної структури респондентів шляхом ієрархізації їх середньо групових показників.

Зміни в ієрархічній структурі системи цінностей юнаків можна представити наступним чином: у відповідності до середньо групових значень в 2018-му році за показниками превалювали цінності життєва мудрість, здоров'я, пізнання, розвиток, розваги, свобода, щасливе сімейне життя, щастя інших та впевненість, що свідчить про незацікавленість респондентів у них. В 2020-му втратили свою важливість цінності активне життя, цікава робота, краса природи та мистецтва, кохання, матеріальна забезпеченість, друзі, визнання, продуктивне життя та творчість.

Відповідно до модальної частоти в 2018-му році більшість юнаків розміщували цінності так: активне життя й цікава робота, життєва мудрість та друзі, краса природи та мистецтво, кохання та матеріальна забезпеченість, визнання, пізнання, розвиток, продуктивне життя та розваги, свобода, щасливе сімейне життя, щастя інших, здоров'я та творчість, впевненість. Станом на 2020-й рік частота вибору юнаків змінилася наступним чином: активне життя, життєва мудрість, здоров'я (піднялась з шістнадцятого місця) та цікава робота (втратила три пункти), кохання (на два пункти вище ніж попереднього разу), краса природи та мистецтва, матеріальна забезпеченість (спад на один пункт), друзі (спад на шість пунктів), далі без порядкових змін визнання, пізнання, розвиток, продуктивне життя, свобода, щасливе сімейне життя, щастя інших, здоров'я та творчість, впевненість.

Згідно з ранговим визначенням важливості для юнаків тих чи інших термінальних цінностей представимо їх ієрархію. В 2018-му році: цікава робота, кохання, активне життя, краса природи та мистецтво, матеріальна забезпеченість, здоров'я, друзі, життєва мудрість, визнання, розвиток, продуктивне життя, пізнання, свобода, розваги, щасливе сімейне життя,

щастя інших, творчість, впевненість. В 2020-му – цікава робота, кохання, життєва мудрість, здоров'я, активне життя та матеріальна забезпеченість (рівнозначно важливі), краса природи та мистецтва, друзі, визнання, розвиток, пізнання, свобода, продуктивне життя, щасливе сімейне життя, розваги, щастя інших, впевненість, творчість. Окреслюється тенденція зростання актуальності цінностей, спрямованих на професійну самовизначеність.

Структурно-динамічні зміни в системі цінностей зрілих чоловіків виглядають наступним чином: згідно даних середніх у 2018-му році вищі показники спостерігалися за цінностями активне життя, життєва мудрість, здоров'я, цікава робота, матеріальна забезпеченість, пізнання та продуктивне життя, а в 2020-му – за цінностями краса природи і мистецтва, кохання, друзі, визнання, розвиток, розваги, свобода, щасливе сімейне життя, щастя інших, творчість і впевненість.

Орієнтуючись на модальну частоту вибору, на перше місце 2018-му році дорослі чоловіки ставили здоров'я, на друге – життєву мудрість, третє – цікаву роботу, четверте – кохання. Активне життя разом з красою природи та мистецтва і матеріальною забезпеченістю зазвичай займали шосту позицію, друзі та визнання – дев'яту, розвиток – на десятому місці, на одинадцятому – пізнання, на дванадцятому – продуктивне життя, на тринадцятому – свобода та щасливе сімейне життя, п'ятнадцята позиція відводилася цінності щастя інших, на шістнадцятій – творчість, а впевненість – на вісімнадцятій. У 2020-му році на першу позицію перемістилися цінності активне життя та цікава робота. Життєва мудрість залишилася на другому місці, здоров'я опустилося на третє, краса природи та мистецтва піднялись на щабель вище (з шостого на п'яте місце), кохання (втрата двох позицій) та матеріальна забезпеченість – на шостому, друзі та визнання – дев'яте місце (без змін), пізнання – на десятому місці (на один щабель вище), розвиток на – одинадцятому (втрата однієї позиції), продуктивне життя – дванадцяте (без

змін), на тринадцятій позиції – розваги (плюс один шабель) та свобода, щасливе сімейне життя – чотирнадцяте місце (втрата однієї позиції), щастя інших (15), творчість (16) та впевненість (18) – без позиційних змін.

Відповідно до рангової важливості тієї чи іншої цінності можна представити ієрархічну структуру термінальних цінностей представників неформальної субкультури. Станом на 2018-й рік ієрархія цінностей дорослих чоловіків виглядала наступним чином: найважливішою цінністю була цікава робота, далі – кохання. Краса природи та мистецтва й матеріальна забезпеченість були визначені, як рівно значно важливі цінності. Далі «розміщувались» друзі, активна життєва позиція, здоров'я, визнання, життєва мудрість, розвиток, свобода, пізнання, продуктивне життя, розваги, щасливе сімейне життя, щастя інших, впевненість, творчість.

Ієрархія цінностей в 2020-му році зазнала змін й виглядає так: цікава робота залишилась на першому місці, за нею чоловіки розмістили цінність здоров'я, життєву мудрість, матеріальну забезпеченість, кохання, активне життя, красу природи та мистецтва, друзів, визнання, розвиток, пізнання, продуктивне життя, свободу, розваги. Далі ієрархічна структура залишилась без змін. Таким чином, було виявлено тенденцію зміщення ціннісних пріоритетів з абстрактних цінностей в бік конкретних і цінностей професійної самовизначеності.

Виявлені також зміни у віковій динаміці ієрархічної структури термінальних цінностей юних дівчат. У відповідності до середніх значень показників в 2018-му році у них домінували цінності активне життя, життєва мудрість, цікава робота, краса природи та мистецтва, кохання, друзі, продуктивне життя, розваги і впевненість, а в 2020-му – цінності здоров'я, матеріальна забезпеченість, визнання, пізнання, розвиток, свобода, щасливе сімейне життя, щастя інших й творчість.

З огляду на визначену модальну частоту вибору дівчат в 2018-му році цінності обирались ними зазвичай в такому порядку: цікава робота, життєва

мудрість, здоров'я, активне життя, краса природи та мистецтва займали однакові позиції; матеріальна забезпеченість, кохання, цінності друзі та визнання разом поділяють дев'яту позицію; далі – пізнання, розвиток, продуктивне життя, розваги, свобода, щасливе сімейне життя, щастя інших, творчість, впевненість. В 2020-му році у дівчат відбулися зміни в частоті вибору цінностей. Активне життя, життєва мудрість, здоров'я, цікава робота поділяють першу позицію, краса природи та мистецтва найчастіше розміщуються на другій позиції, кохання, друзі, матеріальна забезпеченість, продуктивне життя, пізнання, розвиток, розваги, щасливе сімейне життя, свобода, щастя інших, творчість та впевненість займають передостаннє місце.

Виходячи з рангової важливості термінальних цінностей для юних дівчат представимо результати лонгідного дослідження ієрархічних структур цих цінностей. 2018-й рік: цікава робота, здоров'я, життєва мудрість, матеріальна забезпеченість, краса природи та мистецтва, кохання, активне життя, друзі, визнання, розвиток, пізнання, продуктивне життя, свобода, розваги, щасливе сімейне життя, щастя інших, впевненість, творчість. 2020-й рік: цікава робота, життєва мудрість, кохання, краса природи та мистецтва, здоров'я, активне життя, друзі, матеріальна забезпеченість, продуктивне життя, визнання, пізнання, розвиток, розваги, свобода, впевненість, щасливе сімейне життя, щастя інших, творчість. Встановлено тенденцію зміщення ціннісної спрямованості з професійної самовизначеності на цінності особистого життя й конкретні.

Розгляд структурних змін в системі цінностей зрілих жінок виявив наступне: за значенням середніх у 2018-му році вищі показники спостерігалася за цінностями життєва мудрість, пізнання, продуктивне життя, розвиток, розваги, свобода, щасливе сімейне життя, щастя інших, творчість й впевненість; в 2020-му році домінування показників було за цінностями активне життя, здоров'я, цікава робота, краса природи та

мистецтва, кохання, матеріальна забезпеченість, друзі та визнання.

З позиції модальної частоти ієрархічна структура цінностей жінок виявилась дещо іншою. В 2018-му році у них за частотою виборів ієрархія цінностей мала наступний вигляд: цікава робота, матеріальна забезпеченість, кохання, здоров'я, краса природи та мистецтва, життєва мудрість, активне життя, друзі та визнання, продуктивне життя, розвиток, розваги, свобода, щасливе сімейне життя, щастя інших, творчість, пізнання та впевненість. Їх вибори в 2020-му році виглядали так: активне життя, здоров'я та цікава робота найчастіше розміщувалися на першому місці; життєва мудрість та краса природи – на другій позиції; кохання, матеріальна забезпеченість, друзі, визнання та пізнання, продуктивне життя, розвиток, розваги та свобода, щасливе сімейне життя, щастя інших, творчість та впевненість – на передостанній позиції.

Опишемо також ієрархічну структуру термінальних цінностей жінок відповідно до їх важливості (рангу). В 2018-му році – це цікава робота, краса природи та мистецтва, матеріальна забезпеченість, здоров'я, активне життя, кохання, життєва мудрість, друзі, визнання, продуктивне життя, розвиток, пізнання, розваги, свобода, щасливе сімейне життя, щастя інших, творчість, впевненість. В 2020-му – цікава робота, здоров'я, активне життя та життєва мудрість (рівнозначні), кохання, краса природи та мистецтва, матеріальна забезпеченість, друзі, продуктивне життя, визнання, пізнання, розвиток, свобода, розваги, щасливе сімейне життя, впевненість, щастя інших, творчість. Впродовж двох років виявлено тенденцію заміни жінками домінуючих цінностей, спрямованих на професійну самовизначеність на конкретні цінності й цінності особистого життя.

Перейдемо до аналізу вікової динаміки в системі інструментальних цінностей (цінностей-засобів) представників неформальної субкультури (див. Додаток Б).

Констатовано вікові зміни в ієрархічній структурі інструментальних

цінностей юнаків у відповідності до їх показників середніх. В 2018-му році у хлопців превалювали такі цінності, як вихованість, дисциплінованість, нетерпимість, відповідальність, раціоналізм, сміливість поглядів, тверда воля, терплячість, широта поглядів, чесність та ефективність тоді, як в 2020-му – акуратність, високі домагання, життєрадісність, незалежність, освіченість й дбайливість. Лише кількісний показник цінності самоконтроль є однаковим в обох зрізах, як в 2018-му так і в 2020-му році.

Згідно з модальною частотою виборів цінностей юнаками порядок найпопулярніших з них є дещо іншим, порівняно з ієрархією їх середніх показників. В 2018-му році – це високі домагання, акуратність та життєрадісність спільно обіймають другу позицію; нетерпимість, дисциплінованість, освіченість; потім незалежність та дбайливість – на сьомій позиції; далі – вихованість, раціоналізм, відповідальність, самоконтроль, сміливість поглядів, тверда воля, терплячість, широта поглядів, чесність, ефективність. В 2020-му році структура набула певних змін. Високі домагання та життєрадісність перебували на першій позиції. Вихованість, акуратність, дисциплінованість, незалежність, нетерпимість, відповідальність, освіченість, самоконтроль, раціоналізм та сміливість поглядів розділили одинадцяту позицію; тверда воля, терплячість, широта поглядів та чесність отримали спільне п'ятнадцяте місце; дбайливість, ефективність – заключне.

В результаті аналізу вікової динаміки рангових послідовностей інструментальних цінностей юнаків виявлено тенденцію переносу ними інтересу від цінностей самоствердження до цінностей діяльності. Так, в 2018-й році мали наступну ієрархічну структуру цінностей: освіченість, незалежність, життєрадісність, високі домагання, нетерпимість, дисциплінованість, акуратність, вихованість, відповідальність, самоконтроль, раціоналізм, акуратність, сміливість поглядів, тверда воля, терплячість, широта поглядів, чесність, ефективність, дбайливість. В 2020-му році –

відповідальність, дисциплінованість, нетерпимість, вихованість, високі домагання; життєрадісність та незалежність (рівноцінні); освіченість, раціоналізм; самоконтроль та сміливість поглядів (рівноцінні); тверда воля, терплячість, широта поглядів, чесність, ефективність, дбайливість.

За показниками середніх інструментальних цінностей зрілих чоловіків маємо дещо іншу вікову динаміку. У 2018-му році у них були домінуючими акуратність, вихованість, високі домагання, життєрадісність, дисциплінованість, незалежність та раціоналізм, а в 2020-му – нетерпимість, освіченість, самоконтроль, сміливість поглядів, тверда воля, терплячість, широта поглядів, чесність, ефективність, дбайливість.

Відповідно до модальної частоти чоловіки здійснювали свій вибір таким чином: у 2018-му році виховання та життєрадісність обиралися найчастіше і в порядку спадання – дисциплінованість акуратність, нетерпимість, незалежність, відповідальність, освіченість, самоконтроль, раціоналізм, сміливість поглядів, тверда воля, терплячість, широта поглядів, чесність, ефективність, дбайливість. У 2020-му році: перша позиція – акуратність, друга – вихованість. Високі домагання, життєрадісність, дисциплінованість та незалежність спільно знаходились на п'ятому місці, нетерпимість, освіченість та відповідальність – спільна восьма позиція; раціоналізм та самоконтроль – спільна десята позиція, сміливість поглядів, тверда воля, терплячість, широта поглядів та чесність – спільна п'ятнадцята позиція, ефективність та дбайливість поділяють останню позицію.

Ранжування за важливістю інструментальних цінностей чоловіків також дозволило звести їх до певної ієрархії. У 2018-му році вона була наступною: нетерпимість, відповідальність, дисциплінованість, незалежність, вихованість, освіченість, життєрадісність, сміливість поглядів, раціоналізм, високі домагання, самоконтроль, акуратність, тверда воля, терплячість, широта поглядів, чесність, ефективність, дбайливість. У 2020-му році – вихованість, відповідальність, дисциплінованість, акуратність,

життєрадісність, нетерпимість, високі домагання, незалежність, освіченість, раціоналізм, сміливість поглядів, самоконтроль, далі без змін – тверда воля, терплячість, широта поглядів, чесність, ефективність, дбайливість. Отже, спостерігалася тенденція зміщення від цінностей діяльності в бік цінностей самоствердження.

Спостерігаємо дещо іншу вікову динаміку в рангах інструментальних цінностей дівчат. У 2018-му році домінували показники таких цінностей, як нетерпимість, освіченість, самоконтроль, чесність, ефективність, дбайливість, а в 2020-му році – акуратність, вихованість, високі домагання, життєрадісність, дисциплінованість, незалежність, відповідальність, раціоналізм, сміливість поглядів, тверда воля, терплячість й широта поглядів.

Відповідно до модальної частоти інструментальних цінностей дівчат їх найбільш поширений вибір також змінюється впродовж двох років. В 2018-му році дівчата на першій позиції найчастіше розміщували акуратність, а на – другій – вихованість, потім – високі домагання, далі – життєрадісність, дисциплінованість та незалежність (спільна п'ята позиція), нетерпимість – на сьомій, освіченість та відповідальність (спільна восьма позиція), раціоналізм та самоконтроль (спільна десята позиція), сміливість поглядів, тверда воля, терплячість, чесність, широта поглядів та дбайливість (спільна шістнадцята позиція), ефективність – на останній. У 2020-му році першість, так само, належить акуратності, вихованості, далі – дисциплінованості (четверта позиція), життєрадісність, високі домагання та незалежність (спільне шосте місце), освіченість, нетерпимість, відповідальність. Цінності раціоналізм та самоконтроль зайняли спільну одинадцяту позицію (спад на одну позицію). Сміливість поглядів, тверда воля, терплячість, широта поглядів, чесність з ефективністю та дбайливістю зазвичай розміщувалися на останній позиції.

Проаналізуємо ієрархічну структуру інструментальних цінностей дівчат відповідно до їх рангів. У 2018-му році ця ієрархія мала такий вигляд: вихованість, акуратність, відповідальність, незалежність, дисциплінованість,

високі домагання, нетерпимість, життєрадісність, освіченість, раціоналізм, сміливість поглядів, самоконтроль, тверда воля, терплячість, чесність, ефективність, дбайливість. У 2020-му році найважливішими для них стають освіченість, нетерпимість, відповідальність, життєрадісність, високі домагання, а менш важливими – дисциплінованість, вихованість, акуратність, сміливість поглядів, раціоналізм, самоконтроль, незалежність, тверда воля, дбайливість, ефективність, чесність, терплячість, широта поглядів. Отже, спостерігаємо у дівчат-«неформалок» впродовж їх дорослішання тенденцію до зміни домінування індивідуалістичних цінностей та прийняття інших на цінності самоствердження.

У зрілих жінок також відбуваються вікові зміни в системі інструментальних цінностей з огляду на показники їх середніх значень. У 2018-му році найбільші кількісні показники отримали цінності освіченість, раціоналізм, самоконтроль, ефективність та дбайливість, а в 2020-му році – акуратність, вихованість, високі домагання, життєрадісність, дисциплінованість, незалежність, нетерпимість, відповідальність, сміливість поглядів, тверда воля, терплячість, широта поглядів й чесність.

Таку онтогенетичну динаміку інструментальних цінностей у жінок-«неформалом» пояснює аналіз модальної частоти їх виборів. 2018-й рік – це акуратність та сміливість поглядів (спільна перша позиція), нетерпимість, відповідальність, тверда воля, незалежність та терплячість (спільна п'ята позиція), широта поглядів, чесність, ефективність, дбайливість, самоконтроль, раціоналізм, освіченість, життєрадісність, дисциплінованість, високі домагання, вихованість. 2020-й рік: перша позиція відсутня, друга належала цінності вихованість, на п'ятій розмістились дисциплінованість та незалежність, сьомій – нетерпимість та освіченість. Відповідальність, раціоналізм та самоконтроль (спільна одинадцята позиція), сміливість поглядів, тверда воля, терплячість, широта поглядів, високі домагання, акуратність, чесність з ефективністю та дбайливістю жінки розміщували на

останній позиції.

Впродовж двох років у дорослих жінок дещо змінились ціннісні пріоритети. У 2018-му році найважливішою цінністю було визнано нетерпимість, а в 2020-му році – відповідальність. Таким чином, в ранговій ієрархічній структурі жінок-«неформалок» окреслився розвиток просоціальних тенденцій.

Наступним етапом є аналіз динаміки ціннісних орієнтацій в загальній вибірці «неформалів» (див. табл. 2.4). Вікові динамічні зміни в їх ціннісних орієнтаціях першочергово простежуються в середніх значеннях показників. Так, у 2018-му році учасники неформальної субкультури не вважали пріоритетними цінностями активне життя, життєву мудрість, здоров'я, пізнання, продуктивне життя, розваги і впевненість, але в 2020-му році їх значущість зросла. Менш важливими стали інші термінальні цінності: цікава робота, краса природи та мистецтва, кохання, матеріальна забезпеченість, друзі, визнання, розвиток, свобода, щасливе сімейне життя, щастя інших та творчість.

За модальною частотою члени неформальної субкультурної групи свій вибір термінальних цінностей здійснювали наступним чином: у 2018-му році перше місце найчастіше присвоювали цінності цікава робота, друге – життєвій мудрості. Після цього «йшли» здоров'я, кохання, активне життя та краса природи. На останній позиції знаходились розваги, свобода, щасливе сімейне життя, щастя інших, впевненість. У 2020-му році: перша позиція – цікава робота та активне життя, друга – життєва мудрість, третя – здоров'я, краса природи та мистецтва – на п'ятій позиції (остання зросла на одну позицію). Спільну шосту позицію обіймають цінності кохання (популярність цієї цінності знизилась на два щаблі) та матеріальної забезпеченості. Без змін лишилися лише ті цінності, які були розташовані найнижче: щасливе сімейне життя, щастя інших, творчість, впевненість.

Таблиця 2.4

**Динаміка ціннісних орієнтації представників неформальних субкультур
юнацького та дорослого віку**

Цінності		2018 n=160			2020 n=160		
		<i>Хсер</i>	<i>Мо</i>	<i>Р</i>	<i>Хсер</i>	<i>Мо</i>	<i>Р</i>
Термінальні	Активне життя	6,90	5	6	6,87	1	5
	Життєва мудрість	7,43	2	7,5	6,31	2	3
	Здоров'я	6,51	3	5	6,10	3	2
	Цікава робота	4,48	1	1	5,38	1	1
	Краса природа. і мист.	6,21	6	2	7,01	5	6
	Кохання	6,40	4	3	6,49	6	4
	Матеріальн.забесчен.	6,41	6	4	7,44	6	7
	Друзі	7,43	9	7,5	8,28	9	8
	Визнання	8,75	9	9	9,64	9	9
	Пізнання	10,86	8	12	10,18	11	10
	Продуктив.життя	10,57	12	11	10,24	10	11
	Розвиток	10,15	11	10	10,34	12	12
	Розваги	11,88	12	14	11,64	13	14
	Свобода	11,40	13	13	11,41	13	13
	Щасл. сім. життя	12,36	14	15	12,85	14	15
	Щастяінших	13,67	15	16	14,35	15	16,5
	Творчість	14,66	16	17	15,30	16	18
Впевненість	14,82	18	18	14,35	18	16,5	
Інструментальні	Акуратність	8,18	1	8	8,75	1	9
	Вихованість	7,41	2	4	8,03	2	6
	Високідомагання	8,41	16	9	8,20	16	7
	Життєрадісність	7,43	13	5	7,81	13	4
	Дисциплінованість	7,13	14	3	7,90	5	5
	Незалежність	7,66	5	6	8,65	5	8
	Нетерпимість	6,37	7	1	6,98	7	2
	Освітченість	7,92	12	7	7,40	8	3
	Відповідальність	6,41	3	2	6,89	10	1
	Раціоналізм	9,19	11	11	8,96	11	10
	Самоконтроль	10,08	10	12	9,87	10	12
	Смілив.поглядів	9,04	12	10	9,55	12	11
	Тверда воля	10,10	13	13	11,16	13	13
	Терплячість	11,78	14	14	12,78	14	14
	Широта поглядів	12,51	15	15	13,48	15	17
	Чесність	13,17	16	16	13,41	15a	16
	Ефективність	13,72	18	17	13,24	18	15
Дбайливість	14,50	18	18	13,67	18	18	

Примітки: *Хсер* – середнє значення; *Мо* – мода, *Р* – ранг.

Визначення важливості термінальних цінностей для членів субкультурної групи дозволило присвоїти кожній з них ранг. На ранговій основі і було побудовано ієрархічні ціннісні системи «неформалів». В 2018-

му році для них найбільш важливими були цікава робота, краса природи та мистецтва, кохання, матеріальна забезпеченість, здоров'я, активне життя. У 2020-му році перші місяця залишилися за цінностями цікава робота, здоров'я, життєва мудрість, кохання, активне життя, а краса природи та матеріальна забезпеченість стали менш важливими. Таким чином, ми спостерігаємо зміщення ціннісних пріоритетів респондентів у більш матеріальну площину й подекуди втрату романтизму.

У 2018-му році за показниками середніх значень інструментальних цінностей, зазвичай, нижні позиційні місця відводилися цінностям високі домагання, освіченість, самоконтроль, ефективність та дбайливість, а в 2020-му році – сміливість поглядів, тверда воля, терплячість, широта поглядів, чесність.

Згідно з модальною частотою представники неформальної субкультури вибір інструментальних цінностей зробили так: у 2018-му році перше місце присвоєно цінності акуратність, друге – вихованості, далі ідуть відповідальність (третє) та незалежність (п'яте), нетерпимість (сьоме). На спільній вісімнадцятій позиції разом розмістилися ефективність та дбайливість. У 2020-му році перші та останні позиції лишилися без змін. Проте цінність відповідальність з третього місця змістилася на десяте, а дисциплінованість – з чотирнадцятого піднялася на п'яте. Також більшої популярності набула цінність освіченість (з дванадцятого місця перемістилась на восьме).

Рангове представлення важливості інструментальних цінностей учасників неформальної субкультури показало, що в 2018-му році найважливішою цінністю вони вважали нетерпимість, відповідальність, дисциплінованість, вихованість, життєрадісність, незалежність. В 2020-му році ця ієрархія дещо змінилась. Перші місця зайняли, відповідно, відповідальність, нетерпимість, освіченість, життєрадісність, дисциплінованість, вихованість.

Аналіз онтогенетичної динаміки ціннісних орієнтацій з огляду на важливість та змістове навантаження термінальних, інструментальних цінностей дозволив виявити певні особливості. У представників неформальної субкультури в 2018 році домінували конкретні та абстрактні цінності, а в 2020-му – абстрактні та цінності професійної самовизначеності. Цінності особистого життя були і залишилися для них найменш важливими.

Розгляд ієрархічної структури інструментальних цінностей членів неформальних субкультур у 2018-му році показав, що найбільш значущими для них були цінності спілкування, етичні, індивідуалістичні, самоствердження та конформізму. У 2020-му році ситуація лишилася сталою, за виключенням того, що цінності конформізму були заміщені цінностями діяльності. Альтруїстичні та цінності прийняття інших майже не представлені в системі цінностей субкультурної спільноти та знаходяться на найнижчих позиціях. Очевидно, така егоцентрична спрямованість і є одним із чинників їх ескапізму.

Перейдемо до аналізу результатів вивчення вікової динаміки життєвої позиції представників неформальної субкультурної спільноти, а саме, їхнього рівня самоактуалізації (особистісної зрілості) та реалізації всіх їх потенційних можливостей (див. табл. 2.5 та 2.6). Кількісні показники за методикою (САТ), отримані респондентами в 2018-му та 2020-му роках, знаходилися в межах «середніх» та «вище середніх», що вказує на їх адекватний розвиток.

Першими проаналізуємо показники базових шкал, а саме: підтримки та орієнтації в часі. У 2018-му році незалежність цінностей від зовнішнього впливу підтримки та повнота переживання теперішнього моменту (орієнтації в часі) у досліджуваних групах знаходилися на вищому рівні, порівняно з 2020-м роком. Виключення становили лише юні дівчата, показники яких в 2020-му році зросли. Таким чином, у представників неформальної субкультури було зафіксовано негативну онтогенетичну динаміку в

інтенсивності розвитку своїх потенційних можливостей.

Таблиця 2.5

**Динаміка середніх значень показників самоактуалізації представників
неформальної субкультури**

Шка- ли	2018 рік					2020 рік				
	Ю	Ч	Ю	Ж	Разом	Ю	Ч	Ю	Ж	Разом
П	52,22	48,35	47,07	49,70	49,33	48,67	42,02	49,60	48,22	49,13
ОЧ	58,70	56,15	50,82	57,55	55,80	55,10	55,30	57,70	55,57	53,33
ЦО	49,30	42,37	44,12	39,90	43,92	41,05	40,07	41,70	42,95	46,18
ГП	52,75	49,60	45,02	49,75	49,28	48,85	48,40	51,40	49,60	47,96
Сен	41,67	45,15	47,77	44,07	44,66	45,37	46,52	44,27	45,75	45,11
Сп	55,15	51,90	51,25	52,25	52,63	50,55	50,32	51,35	51,42	52,51
СП	52,42	50,37	48,75	50,57	50,53	50,72	49,80	51,30	50,77	50,81
Спр	60,70	50,45	49,45	53,20	53,45	50,37	49,35	50,67	49,82	53,86
Упл	46,35	48,90	46,70	48,05	47,50	47,10	46,10	47,00	48,20	47,92
Син	51,70	49,70	47,70	46,40	48,87	48,60	47,40	50,70	49,90	48,55
ПА	45,47	49,57	52,27	49,10	49,10	52,72	53,15	53,27	50,72	48,53
К	48,07	50,85	47,80	51,10	49,45	48,40	49,02	48,00	49,60	48,25
ПП	45,95	45,50	44,10	45,70	45,31	45,37	45,40	46,50	45,05	44,10
Кр	50,80	47,30	47,80	46,10	48,00	46,60	45,80	47,70	47,20	50,00

Примітки: Ю – юнаки, Ч – чоловіки, Ю – юнки, Ж – жінки; П – підтримка, ОЧ – орієнтація в часі, ЦО – ціннісні орієнтації, ГП – гнучкість поведінки, Сен – сенситивність до себе, Сп – спонтанність, СП – самоповага, Спр – самоприйняття, Упл – уявлення про природу людини, Син – синергія, ПА – прийняття агресії, К – контактність, ПП – пізнавальні потреби, Кр – креативність.

Перейдемо до розгляду окремих аспектів самоактуалізації, які представлені окремими блоками.

Блок цінностей містить в собі шкали ціннісної орієнтації та гнучкості поведінки. Згідно з результатами досліджуваних у 2018-му році показники респондентів чоловічої статі були вищі, порівняно з 2020-м. У респонденток ситуація інша. Зрілі жінки у 2018-му році мали вищі показники за шкалою гнучкість поведінки і нижчі за ціннісними орієнтаціями, а юні дівчата – вищі показники за шкалою ціннісні орієнтації, і нижчі за гнучкістю поведінки, порівняно з 2020-м роком. Отже, респондентам чоловічої статі з часом складніше гнучко взаємодіяти з оточуючими та реалізовувати свої цінності. Жінки, втрачаючи лабільність взаємодії, компенсують її реалізацією власних цінностей, а юні дівчата, навпаки, «гнучкістю» компенсують «реалізацію».

Блок почуттів містить в собі шкали сенситивність і спонтанність.

Відповідно до отриманих результатів усі представники неформальної субкультури, за виключенням юних дівчат, з часом набули більшої потреби в почуттях та їх рефлексії (сенситивність вища у 2020-му році) та почали обмежувати себе у вираженні своїх почуттів (спонтанність вища у 2018-му році). Лише у юних дівчат впродовж дослідження потреба в почуттях і їх рефлексії знизилась, а спонтанність емоційних проявів зросла.

Блок самосприймання складається зі шкал самоповага і самоприйняття. Представники неформальної субкультури чоловічої статі продемонстрували негативну динаміку показників вище вказаних шкал впродовж двох останніх років. Юні дівчата навпроти – покращили свої результати. Тільки у зрілих жінок виявлено зростання самоповаги та зниження самоприйняття. Таким чином, можна стверджувати, що зрілі чоловіки та юнаки з віком менше цінують свої позитивні якості, поважають та приймають себе в цілому, а юні дівчата – навпаки. У зрілих жінок з віком збільшується повага до себе, проте, втрачається здатність приймати себе цілісно в комплексі з позитивними та негативними рисами.

Блок концепції людини складається зі шкал уявлення про природу людини і синергії. За цими шкалами у 2020-му році показники всіх респондентів (за виключенням дівчат) знизились, порівняно з 2018-м роком. У дівчат з віком покращується здатність до прийняття дихотомії людської природи та сприймання цілісної картини світу.

Блок міжособистісної чутливості представлений двома шкалами: прийняття агресії і контактність. Впродовж дослідного періоду представники неформальної субкультури почали краще приймати природну людську агресивність. Стосовно здатності встановлювати тісні емоційні міжособистісні контакти ситуація інша. Для чоловіків та жінок з часом встановлювати такі контакти стає складніше, а для юнацтва, навпаки, – набагато простіше.

Заключним блоком вивчення є ставлення до пізнання, яке

відображається в шкалах пізнавальних потреб і креативності. У чоловіків обох вікових категорій пізнавальні потреби і креативність з часом знизилась. Зрілі жінки впродовж двох останніх років продемонстрували зниження пізнавальних потреб на фоні зростання креативності, тоді, як дівчата навпаки – почали втрачати інтерес до творчості і цікавитися більше пізнанням навколишнього світу.

Вікові та статеві особливості самоактуалізації учасників неформальної спільноти виявлялися у низці змін впродовж констатувального експерименту (див. табл. 2.6). А саме: у юнаків знизився ступінь незалежності цінностей та поведінки від зовнішніх впливів ($p \leq 0,05$), вони стали меншою мірою поділяти цінності самоактуалізованої особистості ($p \leq 0,01$), зменшився рівень безпосереднього вираження почуттів ($p \leq 0,01$), вони гірше приймають себе в цілому ($p \leq 0,01$) і стала меншою їх творча спрямованість ($p \leq 0,02$). Однак, хлопці в процесі дорослішання починають краще розуміти рівень своїх потреб і почуттів, успішніше їх рефлексують ($p \leq 0,01$), і вже приймають природну агресію ($p \leq 0,01$). Зміни у дорослих чоловіків також відбулися за ознакою прийняття агресії ($p \leq 0,05$), що вказує на те, що з часом вони лояльніше почали ставитися до природної агресивності людей.

У юних дівчат в процесі дорослішання відбулися, як негативні, так і позитивні зрушення. Вони тепер менш успішно усвідомлюють та рефлексують свої почуття ($p \leq 0,05$), але почали більш повно переживати поточний життєвий момент ($p \leq 0,05$), швидше й адекватніше реагують на мінливі ситуації ($p \leq 0,01$). А зрілі жінки стали більш цілісно сприймати дихотомію світу і людей ($p \leq 0,05$).

Аналіз вище наведених середніх значень свідчить про те, що у представників неформальної субкультури з віком зменшується рівень незалежності від оточуючих, їх цінностей та поведінки, здатність наповнено проживати кожную хвилину життя, реалізувати свої цінності, швидко реагуючи на ситуацію, відверто й спонтанно поводитися, приймати

агресивність людської природи, налагоджувати міжособистісні контакти та прагнути до нових знань про світ. Але вони починають впевненіше поділяти цінності притаманні самоактуалізованим людям, відчувати більшу потребу в своїх почуттях і вмінні їх рефлексувати, зростають повага до себе, прийняття себе й дихотомії людської природи, а також, їх творча спрямованість.

Таблиця 2.6

**Значущі відмінності динаміки показників самоактуалізації членів
неформальної субкультури**

Шка- ли	Юнаки		Чоловіки		Юнки		Жінки		Разом	
	2018	2020	2018	2020	2018	2020	2018	2020	2018	2020
П	2,95 ¹									
ОЧ						2,14 ¹			1,96*	
ЦО	3,59***									2,00*
ГП						2,55 ³				
Сен		2,42 ³			1,97*					
Сп	3,19 ³									
Спр	3,54***									
Син							2,07*			
ПА		4,25 ³		2,25 ¹						
Кр	2,38 ²									2,20 ²

Примітки: П – підтримка, ОЧ – орієнтація в часі, ЦО – ціннісні орієнтації, ГП – гнучкість поведінки, Сен – сенситивність до себе, Сп – спонтанність, Спр – самоприйняття, Син – синергія, ПА – прийняття агресії, Кр – креативність; достовірні показники U-критерію Манна-Уїтні: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,02$; *** – $p \leq 0,01$; достовірні показники t-критерію Стьюдента: ¹ – $p \leq 0,05$; ² – $p \leq 0,02$; ³ – $p \leq 0,01$.

Встановлені значущі відмінності дозволяють стверджувати, що сьогодення досліджуваних учасників неформальної субкультури (разом) проживається ними не так повно ($p \leq 0,05$), як раніше у 2018-му році, але в їх системі цінностей все-таки переважають цінності самоактуалізації ($p \leq 0,05$). Також зросла їх творча спрямованість ($p \leq 0,02$). Тож вікові зміни показників самоактуалізації впродовж дослідного періоду 2018-го та 2020-го років є достовірними.

Завершальним етапом дослідження онтогенетичної динаміки смислової сфери учасників неформальної субкультурної групи було вивчення змін їх адаптивних можливостей (див. табл. 2.7 та 2.8).

Таблиця 2.7

Середні показники соціально-психологічної адаптації представників неформальної субкультури

Шкали	Юнаки		Чоловіки		Юнки		Жінки		Разом	
	2018 n=40	2020 n=40	2018 n=40	2020 n=40	2018 n=40	2020 n=40	2018 n=40	2020 n=40	2018 n=160	2020 n=160
I. А	57,12	49,10	53,02	53,70	50,47	52,42	52,50	52,00	53,28	55,08
Адаптив	122,8	110,1	114,2	116,1	110,1	113,7	116,2	113,4	115,8	118,0
Дз.ад	93,30	112,8	100,1	99,95	107,1	102,6	104,7	104,2	101,3	96,89
I.Сам	55,32	44,52	53,52	50,87	51,10	49,42	51,60	49,45	52,88	54,89
ПС	38,60	33,55	36,20	36,52	35,97	35,55	36,32	35,72	36,77	37,85
НС	19,87	25,95	19,65	22,35	21,90	22,82	21,47	22,77	20,72	19,60
I.пр.ін	54,55	50,90	51,15	53,02	51,22	51,22	51,77	52,52	52,17	52,37
П.Ін	21,87	20,50	19,35	20,87	19,55	20,22	20,65	20,17	20,35	20,13
Нпр.ін	21,30	22,85	21,05	21,45	21,57	22,35	22,10	21,20	21,50	20,73
I.ем.ком	59,62	48,27	55,45	56,42	51,67	55,25	54,32	53,42	55,26	57,65
Ем.ком	21,92	20,42	21,75	21,40	21,90	21,55	21,35	20,85	21,73	21,99
Ем.дком	17,37	22,05	18,62	17,82	21,10	18,47	19,07	19,05	19,04	17,73
I.інт	65,97	56,50	59,75	60,72	55,97	59,37	58,45	57,97	60,03	61,83
В.кон	54,47	50,90	49,95	51,77	47,07	51,17	51,37	52,50	50,71	52,45
З.кон	21,05	26,57	23,87	23,72	25,35	24,57	25,75	26,70	24,00	23,67
I.пр.дом	52,90	44,80	49,30	52,62	48,32	50,90	49,52	48,05	50,01	50,26
Домінув	9,25	7,52	9,10	9,47	9,12	9,05	9,47	8,30	9,23	9,32
Конфор	14,70	16,87	17,72	15,72	18,40	15,95	18,12	16,27	17,23	17,66
Ескап.	12,00	13,72	16,52	13,50	16,20	13,42	15,75	13,62	15,11	15,85

Примітки: I. А – інтегральна адаптація, Адаптив – адаптивність, Дз.ад– дезадаптивність, I.Сам – інтегральне самоприйняття, ПС – прийняття себе, НС – неприйняття себе, I.пр.ін – інтегральне прий-тя інших, П.Ін – прийняття інших, Нпр.ін – неприйняття інших, I.ем.ком – інтег-й емоц-й комфорт, Ем.ком – емоційний комфорт, Ем.дком – емоційний дискомфорт, I.інт – інтегральна інтернальність, В.кон – внутрішній контроль, З.кон – зовнішній контроль, I.пр.дом – інтег-не праг-ня до домін-ня, Домін – домінування, Конфор – конформність, Ескап. – ескапізм.

Виявлені в 2018-му та 2020-му році показники соціально-психологічної адаптації включно з відповідними особистісними властивостями досліджуваних членів неформальної субкультури знаходяться в межах «середніх» значень норми.

У юнаків відбулися негативні вікові зміни в показниках адаптації. Вони знизилися та якісно змінилися. Якщо в 2018-му році превалювали показники шкал інтегральної адаптації, адаптації, інтегрального самоприйняття, прийняття себе, інтегрального прийняття інших, прийняття інших, інтегрального емоційного комфорту, емоційного комфорту, інтегральної інтернальності, внутрішнього контролю, інтегрального прагнення до домінування, і домінування, то в 2020-му році – шкал дезадаптивності, неприйняття себе, неприйняття інших, емоційного дискомфорту, зовнішнього контролю, конформності й ескапізму. Таким чином, ми спостерігаємо зниження в процесі дорослішання адаптивних властивостей юнаків із-за складнощів у прийнятті себе та інших, зростанні ескапізму. За цих обставин навіть покірливість зовнішнім вимогам та уникання складнощів не компенсує ситуації, яка склалася.

Зрілі чоловіки продемонстрували позитивну вікову динаміку показників соціально-психологічної адаптації. Порівняння середніх значень показників адаптації 2018-го та 2020-го років засвідчило, що в 2018-му році у них домінували показники шкал дезадаптивності, емоційності, комфорту, емоційного дискомфорту, зовнішнього контролю, конформності та ескапізму. Тоді, як в 2020-му – інтегральна адаптація, адаптація, інтегральне самоприйняття, прийняття себе, неприйняття себе, інтегральне прийняття інших, неприйняття інших, інтегральний емоційний комфорт, інтегральна інтернальність, внутрішній контроль, інтегральне прагнення до домінування, домінування. Вище наведене відображає чітку тенденцію зростання адаптивних властивостей у чоловіків впродовж двох років.

У дівчат було встановлено вікові зміни адаптивних властивостей не за кількісною характеристикою показників, а за якісною складовою порівнюваних шкал. Якщо у 2018-му році найвищі показники спостерігалися за шкалами дезадаптивність, інтегральне самоприйняття, прийняття себе, емоційний комфорт, емоційний дискомфорт, зовнішній контроль,

домінування, конформність та ескапізм, то у 2020-му році –інтегральна адаптація, адаптивність, неприйняття себе, прийняття інших, не прийняття інших, інтегральний емоційний комфорт, інтегральна інтернальність, внутрішній контроль, прагнення до домінування. З огляду на якісну складову провідних шкал 2020-го року стає зрозумілим, що юні дівчата впродовж дорослішання покращили адаптивні властивості. Їх високі інтегральні показники вказують на їх внутрішню збалансованість.

У зрілих жінок, як і в юнаків, було виявлено спад адаптивних властивостей. Саме у 2018-му році вони продемонстрували максимально високі показники майже за всіма за шкалами, крім не прийняття себе, внутрішнього і зовнішнього контролю. А в 2020-му році переважали лише шкали неприйняття себе, інтегральне прийняття інших, внутрішній та зовнішній контроль. Подібна ситуація може бути наслідком внутрішніх переживань, які мають відповідні зовнішні прояви.

Таблиця 2.8

Значущі відмінності соціально-психологічної адаптації представників неформальної субкультури

Шкали	Юнаки		Чоловіки		Юнки		Жінки	
	2018	2020	2018	2020	2018	2020	2018	2020
Інтегральна адаптація	2,795*							
Адаптивність	2,299**							
Деадаптивність		2,587***						
Інтегральне самоприйняття	2,947*							
Прийняття себе	2,383***							
Неприйняття себе	3,310 ³							
Інтег-не праг-ня до домін-ня	2,492***							
Емоційний комфорт	2,148 ¹							
Інтег-не праг-ня до домін-ня	2,006*							
Конформність		2,81 ²			2,670 ³		1,939*	
Ескапізм			2,243 ²		2,151 ¹			

Примітки: достовірні показники U-критерію Манна-Уїтні: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,02$; *** – $p \leq 0,01$; достовірні показники t-критерію Стьюдента: ¹ – $p \leq 0,05$; ² – $p \leq 0,02$; ³ – $p \leq 0,01$.

Наступним етапом дослідження є визначення онтогенетичних змін в адаптаційних властивостях респондентів загальної вибірки. У 2018-му році найвищі показники середніх значень цих властивостей спостерігалися за шкалами дезадаптивність, неприйняття себе, прийняття інших, неприйняття інших, емоційний дискомфорт, зовнішній контроль. У 2020-му – за шкалами інтегральна адаптація, адаптивність, інтегральне самоприйняття, прийняття себе, інтегральне прийняття інших. Таким чином було встановлено вікові зміни у показниках соціально-психологічної адаптації представників неформальної субкультури, яка простежується у тенденції до зростання особистісних адаптивних властивостей респондентів. Загалом, це зростання відбулося в основному із-за результатів групи юнаків. Але воно пов'язане зі схильністю досліджуваних до підпорядкування (конформність) та стійким бажанням уникати вирішення проблем (ескапізм).

Найбільша кількість відмінностей у показниках різних років дослідження була виявлена у юнаків. У 2018-му році показники шкал емоційний комфорт ($p \leq 0,05$), неприйняття себе ($p \leq 0,01$), інтегральна адаптація ($p \leq 0,05$), адаптивність ($p \leq 0,02$), інтегральне самоприйняття ($p \leq 0,05$), прийняття себе ($p \leq 0,01$), інтегральний емоційний комфорт ($p \leq 0,01$) та інтегральне прагнення до домінування ($p \leq 0,05$) були порівняно вищі, ніж у 2020-му році. Тоді, як в 2020-му році були вищі показники шкал конформність ($p \leq 0,02$) і дезадаптивність ($p \leq 0,01$), порівняно з 2018-м роком. Отже, статистичні дані підтверджують наше припущення щодо негативної вікової динаміки адаптаційних властивостей юнаків-неформалів. І, навіть, зміна поведінки та поглядів (конформність) не можуть сприяти покращенню цієї ситуації.

Динамічні зміни соціально-психологічної адаптації були виявлені і в інших респондентів, але вони мали однотипний характер. У зрілих чоловіків з часом достовірно зменшились показники ескапізму ($p \leq 0,02$), що свідчить про позитивну динаміку їх адаптивних властивостей і характеризує їх, як

людей, які врешті-решт почали вирішувати власні проблеми, а не уникати їх як раніше.

Юні дівчата продемонстрували подібні зміни. Впродовж двох років виявлено негативну динаміку схильності до підкорення, конформнізму, ($p \leq 0,01$), а також, уникання реального вирішення проблем (ескапізму) ($p \leq 0,05$).

Аналогічна ситуація спостерігалася і у жінок. Їх показники за ознакою конформність ($p \leq 0,05$) в 2018-му році були вищі, порівняно з 2020-м роком, що свідчить про нівелювання їх фемінінності: схильності до покірності та м'якої поведінки.

Загалом, показники членів неформальної субкультури впродовж дослідного періоду погіршилися, але якісна складова покращилася. Респонденти відмовилися від неефективних форм адаптації (підкорення та уникання), що в подальшому дозволить сформувати ефективніші форми адаптації.

2.2.2. Специфіка онтогенетичної динаміки смисложиттєвих орієнтацій в юнацькому та дорослому віці.

Аналіз результатів лонгітюдного вивчення смисложиттєвих орієнтацій респондентів впродовж 2015-го, 2018-го та 2020-го років свідчить про їх негативну динаміку у представників чоловічої статі та позитивну у жіночої (таблиця 2.9).

Отримані показники трьох вікових зрізів середніх СЖО вкладаються в нормативні параметри. Проте ці показники все ж вказують на існування онтогенетичної динаміки у смисложиттєвих орієнтаціях респондентів. У юнаків максимальні значення показників осмисленості життя спостерігалися у 2015-му році, за виключенням трьох шкал (процес життя, результат життя, локус контроль – Життя). Результати за 2018-й рік були проміжні, тоді як мінімальні показники припали на 2020-й рік. Аналогічна ситуація була виявлена й у зрілих чоловіків. Найвищі результати було отримано в 2015-му

році, за виключенням двох шкал (процес життя та результат життя). У 2018-й році – проміжні показники, а найнижчі – у 2020-му році.

Таблиця 2.9

**Динаміка середніх значень показників смисложиттєвих орієнтацій
юнацтва та дорослих**

	Субшкали	Осмиленість	Цілі	Процес	Результат	Л – Я	Л – Ж
2015	Юнаки	105,2	36	29,2	23,4	21,9	29,9
	Чоловіки	103,2	33,3	28,5	22	21,2	29,7
	Юнки	95,9	31	26,7	24	20,2	26,7
	Жінки	98,2	31,8	27,4	23,3	21	27,2
	Разом	100,63	33,06	27,96	23,21	21,08	28,39
2018	Юнаки	100,9	31,2	30,6	23,7	19,7	30
	Чоловіки	96,6	29,6	28,6	23,4	19,9	28
	Юнки	84,5	25,4	25,7	19,8	17,2	25
	Жінки	104,5	32,9	29,7	23,2	21,5	31,2
	Разом	96,65	29,81	28,68	22,56	19,60	28,60
2020	Юнаки	100,1	30,2	20,8	23,2	19,4	28,8
	Чоловіки	94,6	28,6	28,2	22,9	20	26,3
	Юнки	90,9	26,5	28,7	21	18,3	25,9
	Жінки	100,2	30,7	29,2	22,8	20,8	28,8
	Разом	96,50	29,04	29,24	22,51	19,66	27,49

Примітки: Л – Я – Локус контроль – Я, Л – Ж – Локус контроль – Життя.

Юні дівчата продемонстрували іншу картину онтогенетичної динаміки смисложиттєвих орієнтацій. Найбільші значення осмиленості ними життя було виявлено в 2015-му році, в 2018-му зафіксовано найменші значення. Але у 2020-му році показники знову зросли. У зрілих жінок ситуація протилежна. Найменші значення спостерігаємо у 2015-му році, максимальний пік значень за всіма шкалами припав на 2018-й рік, а в 2020-му році спостерігався незначний спад показників.

Порівняння середніх показників смисложиттєвих орієнтацій загальної вибірки впродовж дослідного періоду виявив їх нерівномірну онтогенетичну динаміку. У 2015-му році показники всіх шкал смисложиттєвих орієнтацій, за виключенням процесу життя, були вищими, порівняно з 2018-м (тенденції негативної динаміки). Спостерігаємо достовірну негативну динаміку з 2018-го до 2020-го року показників шкал осмиленість, цілі, результат, локус контроль-життя. Лише показники шкали локус контроль-Я репрезентували

позитивну динаміку впродовж цих років. Найстійкіша достовірна позитивна динаміка впродовж усіх п'яти років виявлена в показник шкали процес життя. Отже, загальний рівень осмисленості життя «неформалами» у 2018-му році значно знизився, порівняно з пілотажним тестуванням 2015 року, проте його цікавість та емоційна насиченість зросла. При заключному тестуванні у 2020 році у респондентів спостерігався спад осмисленості, цілепокладання, самореалізації, контролю життя, і майже провал емоційної насиченості життя; а віра в силу власної особистості зросла, що в перспективі може змінити описані вище негативні тенденції.

Проаналізуємо достовірні онтогенетичні відмінності смисложиттєвих орієнтацій осіб приналежних до неформальної субкультури (таблиця 2.10).

Таблиця 2.10

Матриця достовірних критеріїв порівняння динаміки смисложиттєвих орієнтацій представників неформальної субкультури

Групи n=40	Роки тест-я	Осмисленість життя	Цілі життя	Процес життя	Результат життя	Л-Я	Л-Ж
Юнаки	2015 2018		2,286 ¹			2,119 ¹	
	2015 2020		2,736 ³			2,386 ³	
Чоловіки	2015 2018		1,964*				
	2015 2020	2,062 ¹	3,015 ¹				
Юнки	2015 2018	2,669 ³	3,793 ³		5,175 ³	3,073 ³	
	2015 2020		2,967 ¹		3,838 ³	1,974 ¹	
	2018 2020			1,940 ¹			
Жінки	2015 2018						2,135 ¹
	2015 2020						
Разом	2015 2018		3,612 ³			2,857 ¹	
	2015 2020		4,537 ³			2,901 ¹	

Примітки: Л – Я – Локус контроль – Я, Л – Ж – Локус контроль – Життя; достовірні показники U-критерію Манна-Уїтні: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,02$; *** – $p \leq 0,01$; достовірні показники t-

критерію Стьюдента: ¹ – $p \leq 0,05$; ² – $p \leq 0,02$; ³ – $p \leq 0,01$.

Онтогенетична динаміка смисложиттєвих орієнтацій юнаків виявляється у стабільному спаді відносно статичної конструкції: життєві цілі ($p \leq 0,05$) та локус контроль Я ($p \leq 0,05$) у 2018 році, життєві цілі ($p \leq 0,01$) та локус контроль Я ($p \leq 0,01$) у 2020 році, порівняно з 2015-м. Таким чином, можна стверджувати, що у юнаків-неформалів в процесі дорослішання зменшується схильність до планування свого майбутнього й збільшується зневіра у можливості контролю власного життя.

Онтогенетична динаміка показників СЖО зрілих чоловіків також виявилась негативною. Так, у 2018-му році, чоловікам бракувало планів на майбутнє й життєвих цілей ($p \leq 0,05$), порівняно з 2015-м роком. У 2020-му році ситуація загострилася виникненням смислового дефіциту, порівняно з 2015 роком, коли вони вважали своє життя більш осмисленим ($p \leq 0,05$) і цілеспрямованим ($p \leq 0,05$).

У юних дівчат картина розвитку смисложиттєвих орієнтацій була більш неоднозначною. Впродовж перших трьох років (2015-2018) відзначено спад показників за шкалами осмисленість ($p \leq 0,01$), життєві цілі ($p \leq 0,01$), результат життя ($p \leq 0,01$) та локус контроль Я ($p \leq 0,01$), що свідчить про зниження осмисленості, планів на майбутнє, складнощі з самореалізацією та вірою у себе. Впродовж наступних двох років (2018 - 2020) виявлено зростання показників шкали процес життя ($p \leq 0,05$), що вказує на поліпшення попередньої ситуації та зростання у юнок цікавості до життя і насиченості його емоціями. Динаміка показників впродовж п'яти років (2015-2020) також негативна, але лише за трьома шкалами: цілі життя ($p \leq 0,05$), результат життя ($p \leq 0,01$) та локус контроль Я ($p \leq 0,05$). Проте, з віком загальний рівень осмисленості життя у дівчат поступово і нерівномірно зростає.

У зрілих жінок, також, була виявлена позитивна онтогенетична динаміка за шкалою локус контроль Життя ($p \leq 0,01$).

Зміни смисложиттєвих орієнтацій в онтогенезі загальної вибірки

«неформалів» фіксує стабільно негативну динаміку за ознаками життєві цілі ($p \leq 0,01$) та локус контроль Я ($p \leq 0,05$). Отже, констатуємо у респондентів зменшення життєвих цілей та зневіру у власні можливості контролю свого життя в процесі дозрівання. Проте ця ситуація прямо пов'язана з представниками саме чоловічої статі.

Повне вивчення та розкриття особливостей вікової та статевої диференціації смислової сфери особистості представників неформальної субкультури передбачає порівняння їх смисложиттєвих орієнтацій. Середньо групові показники, наведені нижче в таблиці (див. табл. 2.11) цілком вкладаються в межі середніх показників за нормативними стандартами.

Таблиця 2.11

Показники середніх значень смисложиттєвих орієнтацій представників неформальних субкультур різних вікових та статевих груп

Субшкали	Юнаки	Чоловіки	Юнки	Жінки
Осмисленість життя	100,1	94,6	90,9	100,2
Цілі життя	30,2	28,6	26,5	30,7
Процес життя	20,8	28,2	28,7	29,2
Результат життя	23,2	22,9	21	22,8
Локус контроль – Я	19,4	20	18,3	20,8
Локус контроль – Життя	28,8	26,3	25,9	28,8

Виходячи з отриманих даних результатів середніх значень ми виявили, що поміж представників неформальної субкультури чоловічої статі юнаки вважають своє життя більш осмисленим, цілеспрямованим, більше задоволені минулим та краще його контролюють, порівняно зі зрілими чоловіками. Останні в свою чергу, порівняно з юнаками більше задоволені процесом (самореалізацією) свого життя та відчують впевненість в своїх силах.

Серед представниць неформальної субкультури ситуація інша. За всіма ознаками у юнок, порівняно з жінками, нижчі показники (осмисленість ($U=2,031$; $p \leq 0,04$), цілі ($U=2,138$; $p \leq 0,05$), процес життя, результат ($U=2,476$; $p \leq 0,01$), локус контроль Я ($U=2,561$; $p \leq 0,01$) та локус контроль Життя.

Отже, юнаки-неформали вважають своє життя осмисленим та контрольованим, мають більше життєвих цілей і задоволені своїми життєвими здобутками; а зрілі чоловіки успішніше самореалізуються та вважають себе сильною особистістю. Юні дівчата, при відповідному критичному порівнянні, поступаються зрілим жінкам за рівнем осмисленості життя, цілепокладанням, перебігом власного життя, досвідом, життєвим контролем та вірою в себе.

2.2.3. Вікова та статева диференціації смислової сфери представників неформальної субкультури.

Перейдемо до вирішення наступної задачі нашого дослідження, яка полягала у пошуці психологічних особливостей вікової та статевої диференціації смислової сфери учасників неформальної субкультури. Аналіз виявлених особливостей вікової та статевої диференціації актуальних особистісних потреб представників неформальної субкультури розпочато з показників середніх значень та рангового відображення рівнів їх задоволеності (див. табл. 2.12).

Можна констатувати, що міра задоволеності актуальних особистісних потреб респондентів чоловічої статі на час останнього психодіагностичного зрізу (2020 рік) знаходилася у межах часткової незадоволеності. Ієрархічна система потреб юнаків є наступною: орієнтовна потреба, потреба в свободі, в емоційній насиченості, в пізнанні, бути особистістю, в самовираженні, в управлінні, психофізіологічний та соціальний рівень потреб та праця. У зрілих чоловіків ієрархія є дещо іншою: потреби в безпеці і задоволеннях, в емоційному спілкуванні, в активності та готовності до майбутнього, в домінуванні, в досягненнях, в підготовленості, в статусі, морально-етичні, в сенсі життя, спілкування, пізнання, рекреація й управління. За виокремленими ієрархічними системами актуальних потреб простежується їх суттєва схожість між собою: ідентичними у юнаків та чоловіків є найвищі

три позиції (активності та готовності до майбутнього, в безпеці і задоволеннях, в управлінні) та найнижчі (в досягненнях та домінуванні).

Таблиця 2.12

**Середнє значення та ранг актуальних потреб представників
неформальної субкультури**

Потреби	Юнаки		Чоловіки		Юнки		Жінки	
	<i>X_{сер}</i>	Ранг	<i>X_{сер}</i>	Ранг	<i>X_{сер}</i>	Ранг	<i>X_{сер}</i>	Ранг
в безпеці і задоволеннях	5,30	2	6,17	3	5,10	1	6,15	3
в емоційному спілкуванні	6,27	5	7,15	13	7,67	13	7,47	11,5
орієнтовна і потреба в свободі	6,35	6	6,25	4	6,17	5	6,42	6
в активності та готовності до майбутнього	5,17	1	5,70	1	5,70	3	5,50	1
в домінуванні	7,32	15	7,40	14	7,12	8	7,20	10
в досягненнях	6,97	13	7,55	15	7,17	9	7,47	11,5
в емоційній насиченості	6,95	12	6,70	9	7,62	12	7,62	14
в пізнанні	6,62	10	6,37	5,5	5,65	2	6,77	8
в підготовленості	6,11	4	6,38	7	7,38	11	7,63	7
в статусі	6,94	11	7,03	12	7,90	14	7,20	13
бути особистістю	7,27	14	7	11	6,61	6	6,98	9
морально-етичні	6,44	7	6,58	8	8,30	15	7,79	15
в сенсі життя	6,50	9	6,82	10	7,37	10	6,40	5
в самовираженні	6,45	8	6,37	5,5	6,62	7	6,17	4
в управлінні	6,10	3	5,92	2	6,15	4	5,77	2
психофізол. рівень	6,77	2	6,75	1	6,57	1	6,99	2
соціальний рівень	7,14	3	7,10	3	6,97	2	7,12	3
вищий рівень	6,70	1	6,78	2	6,99	3	6,50	1
праця	6,65	4	6,60	3	6,53	2,5	6,70	4
спілкування	7,74	5	7,82	5	7,94	5	7,78	5
пізнання	6,39	2	6,40	2	6,53	2,5	6,29	2
рекреація	6,49	3	6,68	4	6,72	4	6,62	3
управління	5,30	1	6,17	1	5,10	1	6,15	1

Примітки: X_{сер} – середнє значення.

Простежуються певні відмінності у спрямованості актуальних особистісних потреб юнаків та чоловіків, що належать до неформальної субкультури. Вони виражаються в тому, що юнаки мають егоцентричну спрямованість і виокремлюють пріоритетними психологічні потреби та потреби особистісного розвитку. Зрілі чоловіки спрямовані на пізнання зовнішнього світу й надають перевагу соціальним потребам.

Рівень задоволеності особистісних потреб жіноцтва з неформального субкультурного середовища так, як і у чоловіків перебуває у зоні часткової незадоволеності, за виключенням морально-етичних потреб, які є незадоволеними у юнок.

Найбільш незадоволеними актуальними особистісними потребами дівчат з неформального субкультурного середовища є потреби в емоційному спілкуванні, в активності та готовності до майбутнього, в статусі, морально-етичні потреби, в сенсі життя, в самовираженні, а у зрілих жінок – в безпеці і задоволеннях, орієнтовна потреба, потреба у свободі, в домінуванні, в досягненнях, в пізнанні. Серед представниць неформального руху також виявлено відмінності в спрямованості потреб. Якщо юні дівчата актуальними для себе визначають здебільшого потреби саморозвитку, то зрілі жінки – потреби самореалізації.

Ієрархія особистісних потреб «неформалок» юнацького та зрілого віку, має багато спільних рис. У юних дівчата та зрілих жінок потреби перших трьох (в безпеці і задоволеннях, в активності і готовності до майбутнього, в управлінні) та останніх двох (морально-етичні та в статусі) позицій ієрархічної системи розташовані аналогічно.

З вище поданого аналізу стає зрозумілим, що для дівчат-неформалок найбільш актуальними є потреби в прийнятті й спрямовані вони на саморозвиток з орієнтацією на соціальне оточення. Зрілі жінки-неформалки більше орієнтуються на себе і реалізацію себе в спільноті, на перший план виходять вищі потреби.

Отже, можна говорити про існування вікової та статевої диференціації у членів неформальної субкультури. Навіть, при ідентичному рівні задоволеності потреб їх характер та спрямованість мають низку особливостей. Підтверджена різниця між показниками потреб в пізнанні юнок та жінок ($t=2,461$; $p \leq 0,01$) на користь останніх. Отже, існує тенденція статевої та вікової диференціації в актуальних потребах юних і зрілих

чоловіків та жінок з неформального субкультурного середовища. Аналогічне дослідження 2018-го року зафіксувало ще більшу кількість статистично достовірних відмінностей, ніж у 2020-му році [89].

Перейдемо до критичного огляду результатів порівняння ціннісних орієнтацій членів неформальної субкультури за віковим та статевим критеріями (див. табл. 2.13 та 2.14).

Таблиця 2.13

Структура термінальних цінностей представників неформальних субкультур (2020-й рік)

Цінності	Термінальні цінності											
	Юнаки			Чоловіки			Юнки			Жінки		
	<i>X_{сер}</i>	<i>Mo</i>	<i>P</i>	<i>X_{сер}</i>	<i>Mo</i>	<i>P</i>	<i>X_{сер}</i>	<i>Mo</i>	<i>P</i>	<i>X_{сер}</i>	<i>Mo</i>	<i>P</i>
Активне життя	7,22	1	5,5	7,35	1	6	6,67	1a	6	6,25	1	4,5
Життєва мудрість	6,77	2	3	6,47	2	3	5,77	1	2	6,25	2	4,5
Здоров'я	6,90	3	4	5,87	3	2	6,12	1a	3	5,52	1	2
Цікава робота	6,05	3	1	5,20	1	1	5,02	1	1	5,25	1	1
Краса природи і мистецтва	7,62	5	7	7,37	5	7	6,47	2	5	6,60	2	6
Кохання	6,70	4	2	7	6	5	6,15	6	4	6,12	6	3
Матеріальна забезпеченість	7,22	7	5,5	6,70	6	4	8,25	9	8	7,60	7	7
Друзі	8,65	8	8	8,17	9	8	8,17	7a	7	8,15	7	8
Визнання	9,30	9	9	9,20	9	9	9,90	16	10	10,17	9	10
Пізнання	10,07	10	11	10,02	10	11	10,32	11	11	10,32	9	11
Продуктивне життя	11,07	12	13	10,57	12	12	9,50	10	9	9,82	10	9
Розвиток	9,60	11	10	9,80	11	10	11,27	12	12	10,70	12	12
Розваги	11,70	14	15	11,67	13	14	11,40	13	13	11,80	13	14
Свобода	10,62	13	12	11,07	13	13	12,27	15	14	11,67	13	13
Щасливе сімейне життя	11,62	14	14	12,32	14	15	14,30	14	16	13,15	14	15
Щастя інших	12,67	15	16	14,02	15	16	15,80	16	17	14,92	15	17
Творчість	14,97	16	18	14,97	16	18	16,02	17	18	15,22	17	18
Впевненість	14,95	18	17	14,65	18	17	13,40	17	15	14,40	17	16

Примітки: *X_{сер}* , – середнє значення; *Mo* – мода, *P* – ранг.

Порівняння середніх показників термінальних цінностей юнаків і зрілих чоловіків, дозволило встановити їх пріоритетність. Більш важливими для чоловіків, порівняно з юнаками, є такі цінності, як життєва мудрість,

здоров'я, цікава робота, краса природи і мистецтва, матеріальна забезпеченість, друзі, визнання, пізнання, продуктивне життя, розваги, впевненість. Більш важливими для юнаків і менш важливими для чоловіків є активне життя, кохання, розвиток, свобода, щасливе сімейне життя й щастя інших.

Згідно з модальною частотою, найбільш популярні групові вибори юнаків та чоловіків мали велику кількість збігів, особливо, це стосується перших та останніх позицій. Вибір респондентів виглядав таким чином: юнаки – активне життя (1), життєва мудрість (2), здоров'я та цікава робота (поділяють спільне третє місце), кохання (4), краса природи та мистецтва (5), останні позиції займали творчість (16) і впевненість (18); чоловіки – активне життя та цікава робота (1), життєва мудрість (2), здоров'я (3), краса природи та (п'яте місце), творчість (16) та впевненість (18).

Схожими є й рангові ієрархічні структури термінальних цінностей юнаків та чоловіків. Проте, існують деякі незначні відмінності. Якщо цінність кохання для юнаків вкрай важлива (друге місце), то для чоловіків вона просто важлива (п'яте). З іншого боку, матеріальна забезпеченість є важливішою для чоловіків, порівняно з юнаками. Відповідно до викладеного можна констатувати, що за вітальними цінностями у юнаків та зрілих чоловіків з неформальної субкультурної спільноти майже не простежується відмінностей, а їх ієрархічні структури майже тотожні.

Порівняння середньо групових показників термінальних цінностей юних дівчат і зрілих жінок також висвітлило їх превалюючі. Як не дивно, юнки не надають великого значення цінностям активного життя, здоров'я, кохання, матеріального забезпечення, друзям, розвитку, свободі, щасливому сімейному життю, щастю інших, творчості. Їх більше поділяють жінки. В свою чергу, такі цінності, як життєва мудрість, цікава робота, краса природи та мистецтва, визнання, продуктивне життя, розваги і впевненість є важливішими для юнок, ніж для жінок.

Структура цінностей найбільш поширеного вибору (модальна частота) представниць неформальної субкультури майже ідентична, як і у респондентів чоловічої статі. Проте існують поодинокі розбіжності. В основному вони стосуються медіальних позицій. Особливістю відповідей жіноцтва є те, що на відміну від чоловічих груп, на першій позиції вони розміщували одночасно понад три цінності.

Як видно з показників цінностей-цілей у жінок (дівчата та жінки), практично не існує розбіжностей в їх ієрархічній структурі (див. табл.2.14), що свідчить про стійкість основних життєвих цілей у «неформального» жіноцтва впродовж життя.

Таблиця 2.14

Структура інструментальних цінностей представників неформальних субкультур (2020-й рік)

Цінності	Інструментальні цінності											
	Юнаки			Чоловіки			Юнки			Жінки		
	<i>X_{сер}</i>	<i>Mo</i>	<i>P</i>	<i>X_{сер}</i>	<i>Mo</i>	<i>P</i>	<i>X_{сер}</i>	<i>Mo</i>	<i>P</i>	<i>X_{сер}</i>	<i>Mo</i>	<i>P</i>
Акуратність	9,02	3	10	6,95	1	4	8,95	1	8	10,10	17	12
Вихованість	7,17	2	4	6,02	2	1	8,90	2	7	10,05	2	10
Високі домагання	7,70	1	5	7,27	3	7	8,50	6a	5	9,32	16	8
Життєрадісність	7,77	1	6,5	6,97	4	5	8,20	5	4	8,30	13	4
Дисциплінованість	6,95	4	2	6,82	5	3	8,82	4	6	9,02	5a	6
Незалежність	7,77	5	6,5	7,37	5	8	10,20	6	12	9,27	5a	7
Нетерпимість	7,00	6	3	7,22	6	6	7,02	8	2	6,70	7	3
Освіченість	7,90	9	8	8,05	8	9	6,97	7	1	6,67	7	2
Відповідальність	6,80	8	1	6,77	8	2	7,37	10	3	6,62	10	1
Раціоналізм	8,62	11	9	8,75	10	10	9,55	11	10	8,95	11	5
Самоконтроль	9,57	10	11,5	10,05	10	12	9,80	11	11	10,07	11	11
Сміливість поглядів	9,57	11	11,5	9,52	12	11	9,45	12	9	9,67	12	9
Тверда воля	10,85	13	13	10,47	13	13	11,87	13	13	11,47	13	13
Терплячість	12,17	14	14	12,45	14	14	13,32	14	17	13,20	14	16
Широта поглядів	12,65	15	15	13,67	15a	15	13,60	15	18	14,02	15a	18
Чесність	12,85	15	16	13,92	15	16	13,02	18	16	13,87	18	17
Ефективність	13,85	18	17	14,37	18	17	12,20	18	15	12,55	18	14
Дбайливість	14,90	17	18	15,25	18	17,5	11,97	18	14	12,57	18	15

Примітки: *X_{сер}*, – середнє значення; *Mo* – мода, *P* – ранг.

Аналогічне попередньому порівняння середніх значень показників юнаків і зрілих чоловіків вказало на більшу важливість для юнаків, ніж для

чоловіків таких цінностей, як нетерпимість, освіченість, раціоналізм, самоконтроль, терплячість, широта поглядів, чесність, ефективність та дбайливість. Тоді, як для чоловіків були більш важливішими акуратність, вихованість, високі домагання, життєрадісність, дисциплінованість, незалежність, відповідальність, сміливість поглядів, тверда воля.

Згідно з найбільш поширеним вибором (модальна частота) цінності-цілі неформальних представників чоловічої статі збігаються між собою, за виключенням деяких позиційних змін (на одну позицію). Рангова структура інструментальних цінностей учасників неформальної субкультури чоловічої статі теж схожа, але має низку відмінностей.

З огляду на вище наведені ієрархічні структури цінностей-засобів можемо зауважити, що юнаки вважають пріоритетними для себе етичні, індивідуалістичні та цінності самоствердження тоді, як зрілі чоловіки орієнтуються на цінності спілкування, діяльності та конформізму. Таким чином, між цінностями-засобами «неформалів» чоловічої статі юнацького та зрілого віку більше відмінностей, порівняно з відповідними цінностями-цілями.

Порівняння середніх значень показників інструментальних цінностей юних дівчат та зрілих жінок засвідчило, що дівчата надають перевагу таким цінностям, як акуратність, вихованість, високі домагання, життєрадісність, дисциплінованість, незалежність, самоконтроль, сміливість поглядів, широта поглядів, чесність, ефективність, дбайливість; а жінки – нетерпимісті, освіченості, відповідальності, раціоналізму, твердій волі та терплячості.

Порівнюючи ієрархічні структури цінностей-засобів юних та зрілих жінок можна побачити, що відмінностей між ними вкрай мало. В основному вони, незалежно від віку, надають перевагу етичним, індивідуалістичним та цінностям спілкування, а цінності прийняття інших людей взагалі розміщуються ними на найнижчих позиціях.

Отже, можна стверджувати, що термінальні (цінності-цілі) для всіх членів неформальної субкультури є спільними, вікові та статеві розбіжності коливалися у межах одного-двох показників. Таким чином, розподіл між конкретними, абстрактними, цінностями професійної самовизначеності та особистостого життя був пропорційно рівний. Найістотніші вікові відмінності між системами цінностей неформалів спостерігаємо в їх спрямованості. Юнацтво спрямоване на конкретніші цінності та цінності особистостого життя, а зрілі члени субкультурної спільноти – на абстрактні та професійної самовизначеності. Як вікову особливість можна відмітити домінування цінностей-цілей у юних учасників неформальної субкультури, порівняно з дорослими. Така особливість відповідає віковим характеристикам особистості юнацького віку, спрямованістю на майбутнє та вірою в ідеали.

Між цінностями-засобами виявлено більше статевих та вікових відмінностей, порівняно з термінальними. Якщо юнаки надавали перевагу етичним, індивідуалістичним і цінностям самоствердження, то зрілі чоловіки вважали важливими цінності спілкування та конформізму. Водночас жіноцтво, як молоде, так і зріле, більш узгоджене в ціннісних орієнтаціях й надавало перевагу етичним, індивідуалістичним і цінностям спілкування. Оскільки респонденти нехтували альтруїстичними та цінностями прийняття інших, можна стверджувати, що юні учасники субкультури використовують своє соціальне середовище як місце безпечної соціалізації та самоактуалізації. А зрілі члени субкультурної спільноти переходять в ній від зовнішнього світу, відчуваючи там себе більш безпечно.

Наступним етапом аналізу особливостей вікової та статевої диференціації смислової сфери особистої приналежної до неформальної субкультури є аналіз результатів її самоактуалізації (див. табл. 2.15). Оскільки статистично достовірних значень у дослідженні самоактуалізації, проведеному в 2020-му році виявлено не було, ми можемо аналізувати лише

знайдені показники середніх і проаналізувати тенденції її розвитку в 2018-му році [94].

Таблиця 2.15

**Показники середніх значень рівнів самоактуалізації представників
неформальної субкультури різних вікових та статевих груп**

Шкали	Юнаки	Чоловіки	Юнки	Жінки
Підтримка	48,67	42,02	49,60	48,22
Орієнтація в часі	55,10	55,30	57,70	55,57
Ціннісні орієнтації	41,05	40,07	41,70	42,95
Гнучкість поведінки	48,85	48,40	51,40	49,60
Сенситивність до себе	45,37	46,52	44,27	45,75
Спонтанність	50,55	50,32	51,35	51,42
Самоповага	50,72	49,80	51,30	50,77
Самоприйняття	50,37	49,35	50,67	49,82
Уявлення про природу людини	47,10	46,10	47	48,20
Синергія	48,60	47,40	50,70	49,90
Прийняття агресії	52,72	53,15	53,27	50,72
Контактність	48,40	49,02	48	49,60
Пізнавальні потреби	45,37	45,40	46,50	45,05
Креативність	46,60	45,80	47,70	47,20

Величини середніх значень самоактуалізаційних характеристик вказують на зниження рівня особистісної зрілості у дорослих чоловіків, порівняно з юнаками. Порівняння виявило, що життєва позиція хлопців розкривається в більшій незалежності в реалізації своїх цінностей та прийнятті цінностей притаманних соціалізованим людям. Вони успішніше адаптуються до мінливої ситуації, вільніше виражають свої почуття, поважають та приймають себе, позитивніше приймають дуалізм людської природи та дихотомію світу, мають яскравіше виражену творчу спрямованість, порівняно з чоловіками.

Однак, хоча більшість самоактуалізаційних характеристик юнаків-неформалів мають вищі показники, ніж у зрілих чоловіків, життєва останніх частково зберегла наближеність до самоактуалізації. Для чоловіків є важливим насолоджуватися повнотою життя в теперішньому часі, вони краще усвідомлюють свої почуття, приймають природну агресивність людей,

легше встановлюють тісні міжособистісні контакти, мають більшу потребу в пізнанні світу, порівняно з юнаками.

У представниць жіночої статі було встановлено негативні динамічні тенденції. Життєва позиція юних дівчат виявляється у більшій незалежності власних цінностей від оточуючих, а також тим, що вони живуть повним життям. Вони вже сьогодні ефективніше адаптуються до нових ситуацій, більше поважають і цілісно приймають себе, дихотомію світу, природну людську агресивність. А також, інтенсивніше цікавляться знаннями про навколишній світ, є більш творчо спрямованими, порівняно зі зрілими жінками. Останні, порівняно з юними, в більшій мірі поділяють цінності соціалізації, краще розуміють свої потреби й почуття, вільніше себе поводять, краще сприймають всі прояви людської природи, є більш контактними.

З вище наведеного, окрім негативної вікової динаміки, можна виокремити ще одну статево-особливість, яка простежується в тому, що показники рівня самоактуалізації у представниць жіночої статі, порівняно, вищі, ніж у чоловіків, незалежно від їх віку.

Заключним етапом розгляду вікової та статевої диференціації смислової сфери представників неформальної субкультури був аналіз їх адаптивних властивостей (див. табл. 2.16).

Порівняння показників середніх значень адаптивних властивостей учасників неформальної субкультури чоловічої статі юнацького та зрілого віку виявило, що адаптивні властивості юнаків порівняно вищі, ніж у чоловіків. Це виявлялося у вищих показниках за більшістю шкал, окрім дезадаптивності, емоційного дискомфорту, зовнішнього контролю, конформності та ескапізму. Таким чином, можна стверджувати, що адаптивні властивості юнаків більш успішні за рахунок їх збалансованості. Юнаки краще адаптуються, бо приймають себе й інших, почуваються емоційно комфортно, керуються власними мотивами й часто домінують у своїй

спільноті. Адаптивні властивості зрілих чоловіків мають більш опортуністичний характер, що виражається у високих показниках за шкалами дезадаптивність, емоційний дискомфорт, зовнішній контроль, конформність та ескапізм. Тож можна виокремити чітку вікову негативну тенденцію, яка виявляється у погіршенні адаптивних навичок представників неформальної субкультури чоловічої статі з набуттям ними зрілості.

Таблиця 2.16

Середні показники адаптованості респондентів за віковими та статевими групами

Шкали	Юнаки n=40	Чоловіки n=40	Юнки n=40	Жінки n=40
Інтегральнаадаптація	57,12	53,02	50,47	52,50
Адаптивність	122,80	114,22	110,10	116,25
Дезадаптивність	93,30	100,12	107,10	104,77
Інтегральне самоприйняття	55,32	53,52	51,10	51,60
Прийняття себе	38,60	36,20	35,97	36,32
Неприйняття себе	19,87	19,65	21,90	21,47
Інтегральне прийняття інших	54,55	51,15	51,22	51,77
Прийняття інших	21,87	19,35	19,55	20,65
Неприйняття інших	21,30	21,05	21,57	22,10
Інтегральний емоційний комфорт	59,62	55,45	51,67	54,32
Емоційний комфорт	21,92	21,75	21,90	21,35
Емоційний дискомфорт	17,37	18,62	21,10	19,07
Інтегральна інтернальність	65,97	59,75	55,97	58,45
Внутрішній контроль	54,47	49,95	47,07	51,37
Зовнішній контроль	21,05	23,87	25,35	25,75
Інтегральне прагнення до домінування	52,90	49,30	48,32	49,52
Домінування	9,25	9,10	9,12	9,47
Конформність	14,70	17,72	18,40	18,12
Ескапізм	12,00	16,52	16,20	15,75

Аналогічне порівняння представниць неформальної субкультури встановило протилежну тенденцію, а саме: зростання адаптивних властивостей у членів неформальної субкультури жіночої статі по досягненню ними зрілого віку. Якщо юнки адаптуються завдяки пригніченню власної особистості з позиції пристосування, то зрілі жінки мають низку адаптивних властивостей: вищі показники за більшістю шкал, окрім дезадаптивності, неприйняття себе, неприйняття інших, емоційного

комфорту, емоційного дискомфорту, конформності та ескапізму. Вони і дозволяють їм ефективно адаптуватися до свого соціального середовища без шкоди для себе.

Виявлені значущі статистичні дані доводять існування особливостей (відмінностей) між показниками соціально-психологічної адаптації, відповідно й адаптивних властивостей юнаків та чоловіків «неформалів». Таким чином, юнаки, на відміну від чоловіків, вважають себе активним об'єктом власної діяльності ($t=-1,9119$; $p\leq 0,05$), тоді як дорослі чоловіки виявилися більш схильними до покірності ($t=2,621$; $p\leq 0,01$) та ригідності при вирішенні проблем ($t=3,330$; $p\leq 0,01$).

2. 3. Специфіка розвитку смислової сфери учасників неформальних субкультур та пересічних громадян

Порівняльний аналіз особливостей розвитку смислової сфери представників неформальної субкультури (експериментальна група) та загальної (традиційної) культури (контрольна група) дозволить об'єктувати та виокремити специфіку розвитку смислової сфери «неформалів». Порівняємо показники останнього психодіагностичного зрізу в 2020 році. Аналіз результатів дослідження розпочато з порівняння середніх значень рівнів задоволеності потреб та відповідних їм інтегральних показників респондентів обох груп (див. табл. 2.17).

Порівняння результатів рівня задоволеності особистісних потреб виявив, що у юнаків-неформалів всі потреби є частково незадоволеними. У «пересічних» юнаків незадоволеними виявилися потреби в емоційній насиченості та морально-етичні потреби, а всі інші потреби також частково незадоволені. Отже, можна вважати, що рівень задоволеності особистісних потреб вищий у юнаків з неформального субкультурного середовища. Високі

показники свідчать про вираженість (актуальність) тієї чи іншої потреби. Лідерами за цим параметром були «звичайні» юнаки.

Таблиця 2.17

Показники середніх значень актуальних потреб представників неформальної субкультури (ЕГ) та пересічних громадян (КГ)

Потреби	Юнаки n=80		Чоловіки n=80		Юнки n=80		Жінки n=80		Разом n=320	
	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ
в безпеці і задоволеннях	5,30	5,60	6,17	6,05	5,10	5,67	6,15	6,57	5,68	5,97
в емоційному спілкуванні	6,27	7,00	7,15	7,75	7,67	7,27	7,47	7,37	7,14	7,35
орієнтовна і потреба в свободі	6,35	6,62	6,25	6,45	6,17	6,27	6,42	6,90	6,30	6,56
в активності та готовності до майбутн.	5,17	5,45	5,70	5,87	5,70	5,57	5,50	5,77	5,51	5,66
в домінуванні	7,32	7,67	7,40	7,57	7,12	7,50	7,20	7,90	7,26	7,66
в досягненнях	6,97	7,35	7,55	7,50	7,17	7,60	7,47	7,75	7,29	7,55
в емоційній насиченості	6,95	8,10	6,70	8,12	7,62	8,20	7,62	8,00	7,22	8,10
в пізнанні	6,62	5,87	6,37	6,05	5,65	6,07	6,77	5,87	6,35	5,96
в підготовлен.	6,11	7,40	6,38	7,95	7,38	7,72	7,63	8,10	6,87	7,79
в статусі	6,94	7,85	7,03	7,95	7,90	7,92	7,20	7,92	7,26	7,91
бути особистістю	7,27	6,77	7	6,65	6,61	6,87	6,98	6,52	6,97	6,70
морально-етичні	6,44	8,12	6,58	7,95	8,30	8,00	7,79	7,60	7,28	7,91
в сенсі життя	6,50	7,12	6,82	6,82	7,37	7,17	6,40	6,67	6,77	6,95
в самовирир.	6,45	6,77	6,37	6,27	6,62	6,57	6,17	6,27	6,40	6,47
в управлінні	6,10	6,37	5,92	5,85	6,15	6,15	5,77	5,50	5,98	5,96
психофіз. рів.	6,77	6,47	6,75	6,74	6,57	6,46	6,99	6,90	6,77	6,64
соціальн. рів.	7,14	7,01	7,10	7,06	6,97	6,98	7,12	7,15	7,08	7,05
вищий рівень	6,70	7,03	6,78	6,71	6,99	6,95	6,50	6,51	6,73	6,80
праця	5,30	5,60	6,60	6,64	6,53	6,67	6,70	6,74	6,62	6,65
спілкування	6,27	7,00	7,82	7,89	7,94	7,79	7,78	7,61	7,82	7,75
пізнання	6,35	6,62	6,40	6,42	6,53	6,48	6,29	6,45	6,40	6,46
рекреація	5,17	5,45	6,68	6,67	6,72	6,60	6,62	6,68	6,63	6,61
управління	7,32	7,67	7,31	7,20	7,08	7,15	7,46	7,19	7,28	7,20

Примітки: ЕГ – експериментальна група; КГ – контрольна група.

У юнаків-неформалів вищими були показники лише потреб у пізнанні й бути особистістю, психофізіологічного і соціального рівней потреб та

інтегральні показники праці, спілкування, управління. Тож різниця в спрямованості потреб юнаків з різних спільнот очевидна.

Пересічні хлопці більш соціально спрямовані та задовольняють свої особистісні потреби в традиційному суспільстві. Але вони не можуть наповнити їх емоціями та задовольнити їх морально-етичний аспект. Юнаки з неформальної субкультурної спільноти все ж таки орієнтуються на свій індивідуальний розвиток і на пізнання себе.

Рівень задоволеності особистісних потреб зрілих чоловіків майже ідентичний юнацькому. Всі їхні потреби визначено частково задоволеними і, лише, у чоловіків з традиційного суспільства не задоволеною виявилася потреба в емоційній насиченості. Для чоловіків-неформалів актуальними потребами були потреби в безпеці і задоволеннях, в досягненнях, в пізнанні, бути особистістю, в самовираженні, в управлінні, всі рівні потреб (психофізіологічний, соціальний і вищий) та інтегральні показники рекреації й управління. Пересічні чоловіки актуальними для себе визначили потреби в емоційному спілкуванні, орієнтовна потреба і потреба в свободі, в активності, готовності до майбутнього, в домінуванні, в емоційній насиченості, в підготовленості, в статусі, морально-етичні потреби й інтегральні показники (праця, спілкування, пізнання). Таким чином, можемо констатувати, що дорослі чоловіки-неформали спрямовані більшою мірою на потреби індивідуального характеру, а «звичайні» чоловіки – на потреби, які відображають соціальну складову життя.

У юних респонденток всі потреби, за виключенням морально-етичної у дівчат-неформалок, а в емоційній насиченості у пересічних дівчат, знаходяться в зоні часткової незадоволеності. Найбільш актуальними потребами для юних представниць неформальної субкультури були потреби в емоційному спілкуванні, в активності та готовності до майбутнього, морально-етичні, в сенсі життя, в самовираженні, психофізіологічний та вищий рівні, інтегральні показники спілкування, пізнання, рекреація. Для

дівчат з традиційного суспільства актуальними виявилися потреби в безпеці та задоволеннях, орієнтовна потреба, потреба в свободі, в домінуванні, в досягненнях, в емоційній насиченості, в пізнанні, в підготовленості, в статусі, бути особистістю, соціальний рівень та інтегральні показники праці й управління. Таким чином, вимальовується спрямованість юнок-неформалок до першочергового задоволення ними своїх моральних (вищих) потреб, а дівчат з традиційної культури – на задоволення емоційної складової соціальних потреб.

Поміж дорослих учасниць дослідження не виявлено різниці за рівнем задоволеності особистісних потреб. Всі потреби респонденток обох підгруп знаходилися в діапазоні часткової незадоволеності. Актуальними потребами для зрілих жінок з неформального субкультурного середовища були потреби в емоційному спілкуванні, в пізнанні, бути особистістю, в управлінні, психофізіологічний рівень потреб, інтегральні показники спілкування, управління. У жінок з традиційного культурного середовища актуальних особистісних потреб виявилось більше: в безпеці і задоволеннях, орієнтовна потреба і потреба в свободі, в активності та готовності до майбутнього, в домінуванні, в досягненнях, в емоційній насиченості, в підготовленості, в статусі, в сенсі життя, в самовираженні, соціальний та вищий рівень потреб, інтегральні показники (праця, пізнання і рекреація). Відповідно до визначеної актуальності можна припустити, що жінки-неформалки у субкультурному середовищі задовольняють переважно свої особисті потреби, і не можуть цілковито задовольнити соціально зумовлені, а пересічні жінки знаходяться в протилежній ситуації.

Порівняння результатів експериментальної та контрольної груп виявило, що провідним рівнем задоволеності особистих потреб для обох груп був рівень часткової задоволеності. Виключення становила потреба в емоційній насиченості, яка виявилася незадоволеною у пересічних громадян. Провідними потребами «неформалів» виявилися потреби в пізнанні, бути

особистістю, в управлінні, психофізіологічний та соціальний рівні та інтегральні показники спілкування, рекреації, управління. Актуальними потребами пересічних громадян є потреби в безпеці і задоволеннях, в емоційному спілкуванні, орієнтовна потреба і потреба в свободі, в активності та готовності до майбутнього, в домінуванні, в досягненнях, в емоційній насиченості, в підготовленості, в статусі, морально-етичні потреби, в сенсі життя, в самовираженні, вищому рівні потреб, інтегральними показниками праці і пізнання.

Орієнтуючись на отримані результати, спостерігаємо наступну тенденцію: члени неформальної спільноти в своєму середовищі мають більше можливостей для задоволення індивідуальних та частково соціальних потреб тоді, як пересічні громадяни в загально-культурному соціумі можуть задовольнити майже всі потреби за виключенням індивідуальних та особистісно орієнтованих (гендерні стереотипи, шовінізм, релігійні канони та ін.).

З огляду на іпсативний формат методики було здійснено ранжування особистих потреб, що дозволило створити ієрархію актуальних потреб за принципом важливості їх для респондента (Додаток В). Присвоєння кожній потребі рангу, який свідчить про важливість цієї потреби для суб'єкта дослідження, дозволило побудувати ієрархію актуальних потреб для кожної окремої підгрупи та загальної групи досліджуваних, що в подальшому дозволило здійснити більш детальний їх порівняльний аналіз.

Ієрархія актуальних потреб юнаків: а) експериментальної групи: в активності та готовності до майбутнього, в безпеці та задоволеннях, в управлінні, в підготовленості, в емоційному спілкуванні, орієнтовна потреба та потреба в свободі, морально-етичні потреби, в самовираженні, в сенсі життя, в пізнанні, в статусі, в емоційній насиченості, в досягненнях, бути особистістю, в домінуванні, рівнева ієрархія потреб (вищий, психофізіологічний, соціальний), інтегральні показники – пізнання,

рекреація, праця, управління, спілкування; б) контрольної групи: в активності, готовності до майбутнього, в безпеці і задоволеннях, в пізнанні, в управлінні, орієнтовна потреба, потреба в свободі, бути особистістю, у самовираженні, в емоційному спілкуванні, в сенсі життя, в досягненнях, в підготовленості, в домінуванні, в статусі, в емоційній насиченості, морально-етичні потреби, рівнева ієрархія потреб (психофізіологічний, соціальний, вищий), інтегральні показники – пізнання та рекреація (на одному рівні), праця, управління, спілкування.

Встановлена ієрархія актуальних потреб виявила певну узгодженість домінуючих потреб юнаків з різних соціальних середовищ. Це специфічно-вікові потреби – в активності та готовності до майбутнього, безпеці і задоволеннях. Відносно інших актуальних особистісних потреб спостерігалася низка відмінностей, яка в подальшому виокремилася в певну спрямованість потреб респондентів. Якщо юнаки-неформали орієнтуються на індивідуальний розвиток (самопізнання), то пересічні хлопці – соціалізацію (пошук свого місця в соціумі).

Ієрархія актуальних особистісних потреб зрілих чоловіків: а) експериментальної групи: потреби в активності і готовності до майбутнього, в управлінні, в безпеці і задоволеннях, орієнтовна потреба та потреба в свободі, в пізнанні і самовираженні (рівнозначні), в підготовленості, морально-етичні потреби, в емоційній насиченості, в сенсі життя, бути особистістю, в статусі, в емоційному спілкуванні, в домінуванні, в досягненнях; за ієрархічними рівнями потреб – психофізіологічний, вищий, соціальний; за інтегральними показниками – пізнання, праця, рекреація, управління, спілкування; б) контрольної групи: в управлінні, в активності та готовності до майбутнього, в безпеці і задоволеннях, в пізнанні (рівнозначні), в самовираженні, орієнтовна потреба та потреба в свободі, бути особистістю, в сенсі життя, в досягненнях, у домінуванні, в емоційному спілкуванні; рівнозначні в підготовленості, в статусі, морально-етичній, емоційній

насиченості; за ієрархією потреб – вищий, психофізіологічний, соціальний; за інтегральними показниками – пізнання, праця, рекреація, управління, спілкування.

Загалом, можемо констатувати, що у чоловіків спостерігаються, перш за все, відмінності у вагомості для них потреб в управлінні, активності, свободі та пізнанні. Для чоловіків-неформалів актуальними є активність та готовність до майбутнього, пізнання тоді, як пересічні зрілі чоловіки важливими для себе визначали ті потреби, які продукує традиційне суспільство (досягнення, домінування).

Ієрархія актуальних особистісних потреб юних дівчат: а) експериментальної групи: в безпеці і задоволеннях, в пізнанні, в активності, готовності до майбутнього, в управлінні, орієнтовна потреба та потреба в свободі, бути особистістю, в самовираженні, в домінуванні, в досягненнях, в сенсі життя, в підготовленості, в емоційній насиченості, в емоційному спілкуванні, в статусі, морально-етичні потреби; за ієрархічними рівнями потреб (психофізіологічний, соціальний, вищий); за інтегральними показниками – праця і пізнання (рівні), рекреація, управління, спілкування; б) контрольної груп: в активності, готовності до майбутнього, в безпеці і задоволеннях, в пізнанні, в управлінні, орієнтовна потреба та потреба в свободі, в самовираженні, бути особистістю, в сенсі життя, в емоційному спілкуванні, в домінуванні, в досягненнях, в підготовленості, в статусі, морально-етичні, в емоційній насиченості; за ієрархічними рівнями потреб (психофізіологічний, вищий, соціальний); за інтегральними показниками – пізнання, рекреація, праця, управління, спілкування.

Отже, спільними провідними потребами дівчат з неформального та традиційного культурного середовища є потреби в активності та готовності до майбутнього, безпеці та задоволеннях, в управлінні та свободі. Проте, існують і відмінності в їх актуальних потребах, і, хоча, вони не надто виражені, але варті уваги. У юнок-неформалок пріоритетними є потреби, які

зазвичай притаманні зрілим чоловікам з традиційного суспільства – самовираженні, підготовленості, бути особистістю, домінуванні й досягненнях. У пересічних дівчат потреби в основному спрямовані на пошук емоцій і самовираження.

Ієрархія актуальних особистісних потреб зрілих жінок: а) експериментальної групи: в активності та готовності до майбутнього, в управлінні, в безпеці та задоволеннях, в самовираженні, в сенсі життя, орієнтовна потреба та потреба в свободі, в підготовленості, в пізнанні, бути особистістю, в домінуванні, в емоційному спілкуванні та в досягненнях (рівнозначні), в статусі, в емоційній насиченості, морально-етичні потреби; за ієрархічними рівнями потреб (вищий, психофізіологічний, соціальний); за інтегральними показниками – пізнання, рекреація, праця, управління, спілкування; б) контрольної групи: в управлінні, в активності і готовності до майбутнього, в пізнанні, в самовираженні, бути особистістю, в безпеці і задоволеннях, в сенсі життя, орієнтовна потреба та потреба в свободі, в емоційному спілкуванні, морально-етичні, в досягненнях, в домінуванні, в статусі, в емоційній насиченості, в підготовленості; за ієрархічними рівнями потреб (вищий, психофізіологічний, соціальний); за інтегральними показниками – пізнання, рекреація, праця, управління, спілкування.

Як бачимо, актуальні потреби зрілих жінок з експериментальної та контрольної груп також мають, як низку спільних особливостей (потреба в активності, управлінні та самовираженні), так і відмінності. Жінки-неформалки більше потребують активності, свободи, задоволень, прагнуть бути підготовленими й шукають сенс життя тоді, як «традиційні» жінки бажають пізнавати, бути особистістю і самовиражатися.

Ієрархічна структура актуальних потреб загальної вибірки: а) експериментальної групи: в активності і готовності до майбутнього, в безпеці і задоволеннях, в управлінні, орієнтовна потреба та потреба в свободі, в пізнанні, в самовираженні, в сенсі життя, в підготовленості, бути

особистістю, в емоційному спілкуванні, в емоційній насиченості, в домінуванні та в статусі (рівнозначні), морально-етичні потреби, в досягненнях; за ієрархічними рівнями потреб (вищий, психофізіологічний, соціальний); за інтегральними показниками – пізнання, праця, рекреація, управління, спілкування; б) контрольної групи: в активності і готовності до майбутнього, в пізнанні та управлінні (рівнозначні), в безпеці і задоволеннях, в самовираженні, орієнтовна потреба та потреба в свободі, бути особистістю, в сенсі життя, в емоційному спілкуванні, в досягненнях, в домінуванні, в підготовленості, в статусі та морально-етичні потреби (рівнозначні), в емоційній насиченості; за ієрархічними рівнями потреб (психофізіологічний, вищий, соціальний); за інтегральними показниками – пізнання, рекреація, праця, управління, спілкування.

Отже, характер виявлених відмінностей актуальних потреб членів неформальної та традиційної культур досить неоднозначний та має низку вікових та статевих особливостей. Проте чітко видно, що представники неформальної субкультури ізолюють себе в безпечному соціальному середовищі, в якому вони можуть вільно поводитися, проводити дозвілля, реалізовуватися та задовольняти свої потреби без потенційних ризиків традиційної культури для своєї особи. Пересічні громадяни, в основному, орієнтуються на ті потреби, які сприяють самореалізації в суспільстві або відповідають соціальним очікуванням, позитивно оцінюються соціумом, чи, взагалі, пропагуються традиційною культурою.

Перейдемо до аналізу встановлених значущих відмінностей в актуальності потреб досліджуваних експериментальної та контрольної груп (таблиця 2.18).

Порівняння актуальних потреб учасників неформальної субкультури та пересічних громадян за допомогою статистичних методів підтвердило достовірність деяких виявлених відмінностей. Доведено, що для «звичайних» юнаків потреби в емоційній насиченості ($p \leq 0,01$), підготовленості ($p \leq 0,01$) та

морально-етичні потреби ($p \leq 0,01$) є порівняно більш актуальними, ніж для юнаків-неформалів. Це свідчить про брак можливостей реалізації відповідних потреб цими юнаками в традиційному суспільстві. У «пересічних» чоловіків ми бачимо аналогічну ситуацію: вищий рівень актуалізації цих же потреб (в емоційній насиченості ($p \leq 0,05$), підготовленості ($p \leq 0,05$) та морально-етичних потребах ($p \leq 0,01$)), порівняно з чоловіками з неформального субкультурного середовища.

Таблиця 2.18

Матриця статистично значущих результатів порівняння актуальних потреб респондентів експериментальної та контрольної груп

Потреби	Юнаки		Чоловіки		Жінки		Разом	
	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ
в емоційній насиченості		2,51 ³		2,93 ¹				3,64 ³
в пізнанні					2,08 ¹			
в підготовленості		3,63 ³		2,87*				4,04 ³
бути особистістю							3,17 ²	
морально-етичні		7,04 ³		2,93 ³				4,07 ³
пізнання						2,10*		

Примітки: ЕГ – експериментальна група, КГ – контрольна група; достовірні показники U-критерію Манна-Уїтні: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,02$; *** – $p \leq 0,01$; достовірні показники t-критерію Стьюдента: ¹ – $p \leq 0,05$; ² – $p \leq 0,02$; ³ – $p \leq 0,01$.

У зрілих жінок виявлено домінування за ознакою пізнання. Це виявлялося у жінок-неформалок в актуалізації потреби в пізнанні ($p \leq 0,05$), на тлі вищого інтегрального показника пізнання ($p \leq 0,05$) у «звичайних» жінок. Таким чином, було виявлено важливість пізнання для зрілих жінок, але процес та середовище реалізації цього запиту є різним.

Загальна експериментальна група продемонструвала більшу актуальність потреби бути особистістю ($p \leq 0,02$), порівняно з загальною контрольною групою, яка актуальнішими для себе виокремила потреби в емоційній насиченості ($p \leq 0,01$), підготовленості ($p \leq 0,01$) та морально-етичні ($p \leq 0,01$).

З вище вказаного випливає, що «неформали» в неформальному субкультурному середовищі мають складнощі з задоволенням потреби бути

особистістю, оскільки мають дотримуватися неформальних канонів своєї спільноти. Тоді, як пересічні громадяни в традиційному суспільстві не можуть в повній мірі отримати повноту емоцій, задовольнити свої моральні та етичні запити, взагалі почувати себе підготовленими до політичних, соціальних чи економічних змін.

Наступним етапом нашого дослідження був аналіз результатів порівняння ціннісних орієнтацій членів неформальної субкультури та пересічних громадян (таблиці 2.19 та 2.20).

Ієрархічні структури термінальних цінностей юнаків: а) в експериментальній групі – активне життя, здоров'я, цікава робота, краса природи та мистецтва, кохання, матеріальна забезпеченість, визнання, пізнання, продуктивне життя, розвиток; б) в контрольній – життєва мудрість, друзі, розваги, свобода, щасливе сімейне життя, щастя інших, творчість, впевненість.

Частотні структури вибору юнаків відповідно до модальної частоти: а) в експериментальній групі найбільшу частоту отримали такі цінності, як активне життя (1), життєва мудрість (2), здоров'я та цікава робота (поділяють спільне третє місце), кохання (4), а найменшу творчість (16) і впевненість (18); б) в контрольній групі перші позиції належали цінностям активне життя (1), життєва мудрість (2), здоров'я (3), цікава робота (4), краса природи та мистецтва (5), а останні – творчості (16) та впевненості (18).

Ієрархічна система цінностей юнаків відповідно до їх рангового визначення: а) в експериментальній групі домінують такі цінності, як цікава робота, кохання, життєва мудрість, здоров'я, найменш важливими є щастя інших, впевненість, творчість; б) в контрольній групі важливими є активне життя, життєва мудрість, здоров'я, цікава робота, краса природи і мистецтва, тоді як не важливими вважаються щастя інших, творчість та впевненість.

Як бачимо, у юнаків спостерігалася не надто яскраво виражена розбіжність за цінностями-цілями. І хоча відмінностей виявлено не так

Таблиця 2.19

**Ієрархічна структура термінальних цінностей представників
неформального та традиційного культурного середовища**

Цін- ності	Юнаки						Чоловіки					
	Експерим. група			Контрольна група			Експерим. група			Контрольна група		
	<i>X_{сер}</i>	<i>Mo</i>	<i>P</i>	<i>X_{сер}</i>	<i>Mo</i>	<i>P</i>	<i>X_{сер}</i>	<i>Mo</i>	<i>P</i>	<i>X_{сер}</i>	<i>Mo</i>	<i>P</i>
Ак. ж	7,22	1	5,5	6,12	1	1	7,35	1	6	7,20	1	1,5
ЖМ	6,77	2	3	7,12	2	2	6,47	2	3	7,75	2	3
Зд	6,90	3	4	5,67	3	3	5,87	3	2	6,95	1	1,5
Цр	6,05	3	1	5	4	4	5,20	1	1	6,25	3	4
КПМ	7,62	5	7	7,55	5	5	7,37	5	7	7,40	5	5
Кох	6,70	4а	2	6,50	6	6,5	7	6	5	6,72	7	7
МЗ	7,22	7	5,5	7,17	6	6,5	6,70	6	4	7,12	6	6
Др	8,65	8	8	8,77	8	8	8,17	9	8	8,37	8а	8
Виз	9,30	9	9	9,22	9	9	9,20	9	9	8,95	9	9
Піз	10,07	10	11	9,92	10	10	10,02	10	11	10,10	11	11
ПЖ	11,07	12	13	10,52	12	12	10,57	12	12	10,77	12	12
Роз	9,60	11	10	9,30	11	11	9,80	11	10	9,42	10	10
Р	11,70	14	15	12,05	13	13,5	11,67	13	14	11,75	14	14,5
Св	10,62	13	12	11	13	13,5	11,07	13	13	9,72	13	13
ЩСЖ	11,62	14	14	11,97	14	15	12,32	14	15	10,70	14	14,5
ЩІн	12,67	15	16	14,67	15	16	14,02	15	16	11,82	15	16
Тв	14,97	16	18	15,42	16	17	14,97	16	18	13,22	16	17
Впев	14,95	18	17	15,65	18	18	14,65	18	17	12,72	18	18
Цін- ності	Юнки						Жінки					
	Експерим. група			Контрольна група			Експерим. група			Контрольна група		
	<i>X_{сер}</i>	<i>Mo</i>	<i>P</i>	<i>X_{сер}</i>	<i>Mo</i>	<i>P</i>	<i>X_{сер}</i>	<i>Mo</i>	<i>P</i>	<i>X_{сер}</i>	<i>Mo</i>	<i>P</i>
Ак.ж	6,67	1	6	7,25	5	4,5	6,25	1	3,5	5,35	8	7
ЖМ	5,77	1	2	6,62	2	2	6,25	2	3,5	5,55	2	2
Зд	6,12	1	5	5,47	3	3	5,52	1	2	4,50	3	3
Цр	5,02	1	1	5,32	1	1	5,25	1	1	2,95	1	1
КПМ	6,47	2	4	7,32	5	4,5	6,60	2	6	5,17	6	5,5
Кох	6,15	6	3	7,25	6	6,5	6,12	6	5	6,25	4	4
МЗ	8,25	9	8	6,75	6	6,5	7,60	7	7	5,72	6	5,5
Др	8,17	7	7	8,72	9	8,5	8,15	7	8	7,40	9	8,5
Виз	9,90	16	10	9,10	9	8,5	10,17	9	10	8,80	9	8,5
Піз	10,32	11	11	9,70	10	10	10,32	9	11	11,70	18	17,5
ПЖ	9,50	10	9	10,52	12	12	9,82	10	9	10,92	10	10
Роз	11,27	12	12	9,67	11	11	10,70	12	12	11,22	11	11
Р	11,40	13	13	11,87	13	13,5	11,80	13	14	12,70	12	12
Св	12,27	15	14	10,87	13	13,5	11,67	13	13	12,82	13	13
ЩСЖ	14,30	14	16	12,17	14	15	13,15	14	15	12,95	14	14
ЩІн	15,80	16	17	13,82	15	16	14,92	15	17	15,05	15	15
Тв	16,02	17	18	14,90	16	17	15,22	17	18	15,40	16	10
Впев	13,40	17	15	14,15	18	18	14,40	17	16	16,22	18	17,5

Примітки: Ак.ж – активне життя; ЖМ – життєва мудрість; Зд – здоров'я; Цр – цікава робота; КПМ – краса природи і мистецтва; Кох – кохання; МЗ – матеріальна забезпеченість; Др –

друзі; Виз – визнання; Піз – пізнання; ПЖ – продуктивне життя; Роз – розвиток; Р – розваги; Св – свобода; ЩСж – щасливе сімейне життя; ЩІн – щастя інших; Тв – творчість; Впев – впевненість; *X_{сер}*, – середнє значення; *M_o* – мода, Р – ранг.

багато, окреслити деякі тенденції можливо. При більш уважному розгляді можна побачити, що юнаки-неформали спрямовані більше на абстрактні цінності професійної самовизначеності та особистого життя, тоді як пересічні хлопці орієнтуються більше на конкретні та цінності професійної самовизначеності.

За показниками середніх значень у зрілих чоловіків переважали наступні цінності: а) в експериментальній групі – активне життя, кохання, матеріальна забезпеченість, визнання, розвиток, свобода, щасливе сімейне життя, щастя інших, творчість і впевненість; б) в контрольній групі – життєва мудрість, здоров'я, цікава робота, краса природи і мистецтва, друзі, пізнання, продуктивне життя й розваги.

Встановлена модальна частота (найбільш поширений вибір в групі) дозволила побачити основні тенденції у виборі цінностей чоловіками обох досліджуваних груп. В експериментальній групі на першій позиції в основному розташувалися цінності активного життя та цікавої роботи, на другому – життєва мудрість, на третьому – здоров'я, на п'ятому – краса природи та мистецтва, на шостому – кохання та матеріальна забезпеченість, на п'ятнадцятому – щастя інших, творчість – на шістнадцятому, а впевненість – на вісімнадцятому місці. В контрольній групі – на першому місці – активне життя та здоров'я, на другому – життєва мудрість, на третьому – цікава робота, на п'ятому – краса природи та мистецтва, на шостому – матеріальна забезпеченість, на п'ятнадцятому – щастя інших, на шістнадцятому – творчість, на вісімнадцятому – впевненість.

Ієрархізація середніх значень цінностей чоловіків дозволила встановити важливість тих чи інших цінностей в цілому для групи. В експериментальній групі найважливішою цінністю чоловіки-неформали вважали цікаву роботу, за нею – здоров'я, життєву мудрість, матеріальна

забезпеченість, кохання, а не важливими – щастя інших, впевненість, творчість. В контрольній групі активне життя та здоров'я були рівноцінно важливими, далі – життєва мудрість, цікава робота, краса природи та мистецтва; найменш значними є цінності щастя інших, творчість, впевненість.

Поміж зрілих чоловіків з різних культурних соціумів було виявлено певну узгодженість важливих вітальних цінностей. Вона знаходила своє вираження у незначних відмінностях ціннісної структури цінностей-цілей чоловіків-неформалів та «звичайних» чоловіків. У чоловіків з неформальної субкультури переважають конкретні цінності та цінності особистостого життя, а у «пересічних» чоловіків – конкретні цінності та цінності професійної самовизначеності.

Далі зупинимось на аналізі ціннісного компоненту смислової сфери респондентів жіночої статі. Системи термінальних цінностей юних дівчат за превалюванням показників їх середніх значень: а) експериментальна група – здоров'я, матеріальна забезпеченість, визнання, пізнання, розвиток, свобода, щасливе сімейне життя, щастя інших, творчість; б) контрольна група – активне життя, життєва мудрість, цікава робота, краса природи і мистецтва, кохання, друзі, продуктивне життя, розваги та впевненість.

За модальною частотою ієрархічна структура термінальних цінностей юних дівчат є наступною: а) експериментальна група – активне життя, життєва мудрість, здоров'я та цікава робота (спільна перша позиція); краса природи та мистецтва – найчастіше друга позиція; кохання – шоста; визнання і щастя інших – спільна шістнадцята позиція; творчість та впевненість займають спільне сімнадцяте, передостаннє місце; б) контрольна група – цікава робота (1); життєва мудрість (2); здоров'я (3); активне життя та краса природи та мистецтва (спільна 5 позиція); творчість (16); впевненість (18).

Відповідно до присвоєних рангів, ієрархічна структура термінальних цінностей юних дівчат виглядає наступним чином: а) експериментальна

група – перші місця відводяться цінностям цікава робота, життєва мудрість, кохання, краса природи та мистецтва, здоров'я, а останні – щастя інших та творчість; б) контрольна група – домінують цікава робота, життєва мудрість, здоров'я, активне життя, краса природи і мистецтва (рівнозначні), а творчість та впевненість – не є популярними.

Як ми вже зауважували вище, термінальні цінності практично є ідентичними для юнок, як традиційної так і неформальної спільнот. Проте, дівчата-неформалки більше тяжіють до конкретних та цінностей професійної самовизначеності, а пересічні юнки – до абстрактних і цінностей особистого життя.

Ціннісні орієнтації зрілих жінок з різних культурних середовищ відповідно до величини показників середніх значень мали такий вигляд: а) в експериментальній групі – активне життя, життєва мудрість, здоров'я, цікава робота, краса природи і мистецтва, матеріальна забезпеченість, друзі, визнання та щасливе сімейне життя; б) в контрольній групі – кохання, пізнання, продуктивне життя, розвиток, розваги, свобода, щастя інших, творчість, впевненість.

Згідно з модальною частотою жінки свій вибір здійснювали так: а) експериментальна група – активне життя, здоров'я та цікава робота найчастіше розміщувалися на першому місці, життєва мудрість та краса природи – на другій позиції, кохання – на шостій, щастя інших (15), творчість та впевненість (17); б) контрольна група – цікава робота (1), життєва мудрість (2), здоров'я (3), кохання (4), краса природи та мистецтва і матеріальна забезпеченість (6), щастя інших (15), творчість (16), пізнання та впевненість (18).

Ієрархічна структура термінальних цінностей зрілих жінок за рангом: а) експериментальна група – значущими цінностями є цікава робота, здоров'я, активне життя та життєва мудрість (рівнозначні), кохання, тоді як впевненість, щастя інших та творчість є не надто значними; б) контрольна

групав – важливими є цікава робота, життєва мудрість, здоров'я, кохання, краса природи та мистецтва, матеріальна забезпеченість (рівнозначні), а пізнання та впевненість (рівнозначно не є важливими). Отже, термінальні цінності дорослих представниць неформальної субкультури та пересічних громадян не надто відрізняються. Проте, у жінок-неформалок переважає спрямованість на абстрактні та цінності професійної самовизначеності, а у пересічних жінок – на конкретні й цінності особистого життя.

Інструментальні цінності членів субкультурної спільноти та пересічних громадян аналізувалися аналогічним чином (див. табл. 2.20). Структурні відмінності в системі інструментальних цінностей юнаків за переважанням показників середніх значень має такий вигляд: а) експериментальна група – акуратність, життєрадісність, дисциплінованість, незалежність, освіченість, відповідальність, раціоналізм, тверда воля; б) контрольна група – вихованість, високі домагання, нетерпимість, самоконтроль, сміливість поглядів, терплячість, широта поглядів, чесність, ефективність, дбайливість.

За модальною частотою: а) експериментальна група – високі домагання та життєрадісність (1), вихованість (2), акуратність (3), дисциплінованість (4), незалежність (5), дбайливість (17), ефективність (18); б) контрольна група – високі домагання (1), вихованість (2), дисциплінованість (4), незалежність (5), ефективність (17), дбайливість (18).

Ієрархічна структура (за рангом) інструментальних цінностей юнаків: а) експериментальна група – найбільш вагомими є відповідальність, дисциплінованість, нетерпимість, вихованість, високі домагання, а не важливими цінностями є ефективність та дбайливість; б) контрольна група – домінуючими цінностями є високі домагання, вихованість, дисциплінованість, незалежність, нетерпимість, ігноруються – ефективність, дбайливість.

Ієрархія цінностей-засобів у юнаків з різних соціальних середовищ має багато спільних рис, хоча відмінності також мали місце. Вони виражалися у

Таблиця 2.20

**Ієрархічна структура інструментальних цінностей представників
неформального та традиційного культурного середовища**

Цін- ності	Юнаки						Чоловіки					
	Експерим. група			Контрольна група			Експерим. група			Контрольна група		
	<i>Хсер</i>	<i>Мо</i>	<i>Р</i>	<i>Хсер</i>	<i>Мо</i>	<i>Р</i>	<i>Хсер</i>	<i>Мо</i>	<i>Р</i>	<i>Хсер</i>	<i>Мо</i>	<i>Р</i>
Ак	9,02	3	10	7,62	9	8,5	6,95	1	4	9,95	3	2,5
Вих	7,17	2	4	7,77	2	2	6,02	2	1	7,62	3	2,5
ВД	7,70	1	5	7,80	1	1	7,27	3	7	9,45	18	17,5
Жр	7,77	1	6,5	6,45	9	8,5	6,97	4	5	8,20	1	1
Дис	6,95	4	2	6,62	4	3	6,82	5	3	6,80	5	4,5
Нез	7,77	5	6,5	7,57	5	4	7,37	5	8	7,32	5	4,5
Нт	7	6	3	7,45	7	5	7,22	6	6	6,92	7	6
Осв	7,90	9	8	6,50	8	6,5	8,05	8	9	7,62	9	8
Від	6,80	8	1	5,65	8	6,5	6,77	8	2	6,60	8	7
Рац	8,62	11	9	8,52	11	11	8,75	10	10	8,77	11	10
Ск	9,57	10	11,5	10,22	10	10	10,05	10	12	9,52	10	9
СП	9,57	11	11,5	9,90	12	12	9,52	12	11	9,15	12	11
ТВ	10,85	13	13	10,55	13	13	10,47	13	13	10,20	13	12
Тер	12,17	14	14	12,97	14	14	12,45	14	14	11,77	14	13
ШП	12,65	15	15	13,92	15	15	13,67	15	15	12,67	15	14
Чес	12,85	15	16	13,90	16	16	13,92	15	16	12,82	16	15
Еф	13,85	18	17	15,52	17	17	14,37	18	17	13,35	18	17,5
Дб	14,90	17	18	15,32	18	18	15,25	18	18	14,50	17	16
Цін- ності	Юнки						Жінки					
	Експерим. група			Контрольна група			Експерим. група			Контрольна група		
	<i>Хсер</i>	<i>Мо</i>	<i>Р</i>	<i>Хсер</i>	<i>Мо</i>	<i>Р</i>	<i>Хсер</i>	<i>Мо</i>	<i>Р</i>	<i>Хсер</i>	<i>Мо</i>	<i>Р</i>
Ак	8,95	1	8	6,92	1	1	10,10	17	12	8,30	1	1
Вих	8,90	2	7	5,42	2	2	10,05	2	10	8,77	2	2,5
ВД	8,50	6	5	7,50	3	3	9,32	16	8	8,42	16	15
Жр	8,20	5	4	7,67	4	4	8,30	13	4	6,92	13	10
Дис	8,82	4	6	6,87	5	5,5	9,02	5	6	7,70	14	12,5
Нез	10,20	6	12	6,75	5	5,5	9,27	5	7	8,25	5	4
Нт	7,02	8	2	7,77	7	7	6,70	7	3	6,30	2	2,5
Осв	6,97	7	1	7,90	8	8,5	6,67	7	2	7,82	7	5
Від	7,37	10	3	6,62	8	8,5	6,62	10	1	6,32	9	6
Рац	9,55	11	10	8,40	10	10,5	8,95	11	5	9,37	10	7,5
Ск	9,80	11	11	9,85	10	10,5	10,07	11	11	10,32	10	7,5
СП	9,45	12	9	9,52	12	12	9,67	12	9	8,80	13	10
ТВ	11,87	13	13	10,35	13	13	11,47	13	13	9,50	13	10
Тер	13,32	14	17	12,70	14	14	13,20	14	16	11,90	14	12,5
ШП	13,60	15	18	13,85	16	16	14,02	15	18	12,50	15	14
Чес	13,02	18	16	14	15	15	13,87	18	17	13,30	17	16
Еф	12,20	18	15	14,22	18	17,5	12,55	18	14	13,42	18	17,5
Дб	11,97	18	14	15,22	18	17,5	12,57	18	15	14,05	18	17,5

Примітки: Ак – акуратність; Вих – вихованість; ВД – високі домагання; Жр – життєрадісність; Дис – дисциплінованість; Нез – незалежність; Нт – нетерпимість; (Осв –

освіченість; Від – відповідальність; Рац – раціоналізм; Ск – самоконтроль; СП – сміливість поглядів; ТВ – тверда воля; Тер – терплячість; ШП – широта поглядів; Чес – чесність; Еф – ефективність; Дб – дбайливість; $X_{сер}$, – середнє значення; M_o – мода, P – ранг.

спрямованості учасників дослідження. Загалом юнаки-неформали спрямовані на етичні й індивідуалістичні та цінності спілкування, й конформізму. Пересічні юнаки більше спрямовані на індивідуалістичні, цінності діяльності й саморозвитку.

Згідно з показниками середніх значень інструментальних цінностей зрілих чоловіків встановлено наступну їх ієрархічну структуру: а) в експериментальній групі – такі цінності, як дисциплінованість, незалежність, нетерпимість, освіченість, відповідальність, раціоналізм, самоконтроль, сміливість поглядів, тверда воля, широта поглядів, чесність, ефективність, дбайливість; б) в контрольній – акуратність, вихованість, високі домагання, життєрадісність і терплячість.

Відповідно до модальної частоти зрілі чоловіки здійснювали вибір таким чином: а) експериментальна група – акуратність (1), вихованість (2), високі домагання (3), життєрадісність (4), дисциплінованість та незалежність (5), ефективність та дбайливість (18); б) контрольна група – життєрадісність (1), акуратність та вихованість (3), дисциплінованість та незалежність (5), дбайливість (17), ефективність (18).

Ієрархічна структура інструментальних цінностей (за рангом) зрілих чоловіків: а) експериментальна група – домінуючими цінностями є вихованість, відповідальність, дисциплінованість, акуратність, життєрадісність, а ефективність та дбайливість є незначущими; б) контрольна група – важливі – життєрадісність, акуратність, вихованість, дисциплінованість, незалежність, тоді як неважливі – дбайливість, ефективність.

Відмінності в ієрархічній структурі цінностей-засобів зрілих чоловіків не надто виражена. Проте, можна стверджувати, що чоловіки-неформали

більше поділяють цінності конформізму і менше – цінності прийняття інших, ніж чоловіки з традиційного культурного середовища.

Інструментальні цінності юних дівчат за домінуючими показниками середніх значень: а) експериментальна група: акуратність, вихованість, високі домагання, життєрадісність, дисциплінованість; б) контрольна група – нетерпимість, освіченість, самоконтроль, сміливість поглядів, широта поглядів.

Юні дівчата за модальною частотою свій вибір здійснювали в такому порядку: а) експериментальна група – акуратність (1), вихованість (2), дисциплінованість (4), життєрадісність (5), високі домагання та незалежність (6), чесність з ефективністю та дбайливістю (18); б) контрольна група – акуратність (1), вихованість (2), високі домагання (3), життєрадісність (4), дисциплінованість та незалежність (5), ефективність та дбайливість (18).

Ієрархічна структура інструментальних цінностей (за рангом) юних дівчат: а) експериментальна група – найбільш важливими є освіченість, нетерпимість, відповідальність, життєрадісність, високі домагання; неважливими цінностями є терплячість та широта поглядів; б) контрольна група – домінуючі: акуратність, вихованість, високі домагання, життєрадісність, дисциплінованість, а найменш вагомими для себе респонденти вважають цінності ефективності та дбайливості.

У юних дівчат з різних культур за інструментальними цінностями було встановлено досить цікаві відмінності. Дівчата з неформального субкультурного середовища ієрархічно вище розміщують індивідуалістичні, цінності спілкування і самоствердження, тоді, як юнки з традиційного соціуму надають перевагу цінностям діяльності, спілкування, конформізму і альтруїзму.

Системи інструментальних цінностей зрілих жінок за вищестю середніх значень: а) експериментальна група – акуратність, вихованість, високі домагання, життєрадісність, дисциплінованість, незалежність, нетерпимість,

відповідальність, сміливість поглядів, тверда воля, терплячість, широта поглядів, чесність; б) контрольна група – освіченість, раціоналізм, самоконтроль, ефективність, дбайливість.

За модальною частотою система інструментальних цінностей жінок : а) експериментальна група – вихованість (2), дисциплінованість та незалежність (спільне 5), нетерпимість та освіченість (спільне 7), чесність з ефективністю та дбайливістю (спільне 18); б) контрольна група – акуратність (1), вихованість та нетерпимість (спільне 2), незалежність (5), освіченість (7), ефективність і дбайливість (спільне 18).

За ранговим порядком інструментальні цінності жінок мають такий вигляд: а) експериментальна група визнала важливими відповідальність, освіченість, нетерпимість, життєрадісність, раціоналізм, а не важливими – чесність та широту поглядів; б) контрольна група визнала пріоритетними акуратність, вихованість, нетерпимість, незалежність, освіченість, а найменш вагомими для себе – ефективність та дбайливість.

Отже, ієрархічна структура цінностей-засобів зрілих жінок з неформального та традиційного культурного середовища має низку відмінностей. Жінки з неформального середовища надають перевагу індивідуалістичним і цінностям самоствердження. А жінки з традиційного соціуму – цінностям діяльності, спілкування, конформізму та прийняттю інших.

Загалом поміж респондентів експериментальної та контрольної груп за інструментальними цінностями виявлено порівняно більше відмінностей, ніж за термінальними. В основному ці відмінності виявлялися в тому, що члени неформальної спільноти нехтували цінностями прийняття інших, порівняно з пересічними громадянами. Таке вибіркоче спілкування і не прийняття людей із зовнішнього кола значно вирізняє «неформалів» та одночасно може бути причиною і наслідком їхньої включеності в неформальну субкультуру.

Заключним етапом розгляду відмінностей у ціннісних орієнтаціях представників неформальної субкультури та пересічних громадян було встановлення розбіжностей між групами респондентів загальних вибірок (див. табл. 2.21).

Відповідно до модальної частоти, респонденти в такому порядку розміщували термінальні цінності: а) в експериментальній групі – активне життя і цікава робота (1), життєва мудрість (2), здоров'я (3), краса природи та мистецтва (5), творчість (16) і впевненість (18); в б) контрольній групі – активне життя і цікава робота (спільна 1), життєва мудрість (2), здоров'я (3), краса природи та мистецтва (5), творчість (16), впевненість (заклучна 18).

Ієрархічна структура термінальних цінностей за рангом (важливість для респондентів): а) експериментальна група – важливі: цікава робота, здоров'я, життєва мудрість, кохання, активне життя, а не важливі – щастя інших та впевненість (рівнозначні), творчість; б) контрольна група: домінуючими цінностями є цікава робота, здоров'я, активне життя, кохання та матеріальна забезпеченість (рівнозначні), тоді як впевненість та творчість розміщуються на останніх місцях структури.

Як видно з вище наведених даних, значущість вітальних цінностей для досліджуваних із різних культурних соціумів, в цілому, є ідентичною. Загалом, респонденти, як неформальної так і традиційної культур, важливими та не важливими обирали однакові цінності-цілі.

Показники середніх значень інструментальних цінностей респондентів вказують на превалювання наступних цінностей в групах: а) в експериментальній групі – акуратність, вихованість, життєрадісність, дисциплінованість, незалежність, відповідальність, раціоналізм, сміливість поглядів; б) в контрольній групі – високі домагання, нетерпимість, освіченість, самоконтроль, чесність.

Послідовність виборів респондентів інструментальних цінностей за модальною частотою: а) експериментальна група – акуратність (1),

Таблиця 2.21

**Динаміка ціннісних орієнтації представників неформальних субкультур
та традиційного соціуму**

Цінності		ЕГ n=160			КГ n=160		
		<i>X_{сер}</i>	<i>Mo</i>	P	<i>X_{сер}</i>	<i>Mo</i>	P
Термінальні	Активне життя	6,87	1	5	6,51	1	3
	Життєва мудрість	6,31	2	3	6,80	2	6
	Здоров'я	6,10	3	2	5,70	3	2
	Цікава робота	5,38	1	1	4,90	1	1
	Краса природи і мистецтва	7,01	5	6	6,87	5	7
	Кохання	6,49	6	4	6,66	6	4,5
	Матеріальна забезпеченість	7,44	6	7	6,66	6	4,5
	Друзі	8,28	9	8	8,27	9	8
	Визнання	9,64	9	9	8,98	9	9
	Пізнання	10,18	11	10	10,31	10	11
	Продуктивне життя	10,24	10	11	10,72	12	12
	Розвиток	10,34	12	12	9,91	11	10
	Розваги	11,64	13	14	12,11	14	15
	Свобода	11,41	13	13	11,11	13	13
	Щасл. сім. життя	12,85	14	15	11,93	14	14
	Щастя інших	14,35	15	16,5	13,85	15	16
	Творчість	15,30	16	18	14,74	16	18
	Впевненість	14,35	18	16,5	14,68	18	17
Інструментальні	Акуратність	8,75	1	9	8,23	17	8
	Вихованість	8,03	2	6	7,43	2	6
	Високі домагання	8,20	16	7	8,33	3а	9
	Життєрадісність	7,81	13	4	7,23	16	4
	Дисциплінованість	7,90	5	5	7,03	5	2
	Незалежність	8,65	5	8	7,48	5	7
	Нетерпимість	6,98	7	2	7,09	7	3
	Освітченість	7,40	8	3	7,42	7	5
	Відповідальність	6,89	10	1	6,26	8	1
	Раціоналізм	8,96	11	10	8,71	10	10
	Самоконтроль	9,87	10	12	9,98	10	12
	Смілив.поглядів	9,55	12	11	9,34	12	11
	Тверда воля	11,16	13	13	10,15	13	13
	Терплячість	12,78	14	14	12,33	14	15
	Широта поглядів	13,48	15	17	13,23	15	14
	Чесність	13,41	15	16	13,51	16	16
	Ефективність	13,24	18	15	13,62	18	17
Дбайливість	13,67	18	18	14,78	18	18	

Примітки: ЕГ – експериментальна група, КГ – контрольна група; *X_{сер}* – середнє значення;

Mo – мода, P – ранг.

вихованість (2), дисциплінованість та незалежність (спільне 5), нетерпимість (7), ефективність та дбайливість (спільне 18); б) контрольна група –

вихованість (2), високі домагання (3), дисциплінованість та незалежність (на спільній 5 позиції), нетерпимість і освіченість (на спільній 7), ефективність та дбайливість (спільна 18).

Рангова структура інструментальних цінностей генеральної вибірки: а) експериментальна група: важливі – відповідальність, нетерпимість, освіченість, життєрадісність, дисциплінованість, а не важливими є широта поглядів та дбайливість; б) контрольна група: важливими є такі цінності, як відповідальність, дисциплінованість, нетерпимість, життєрадісність, освіченість, а найменш важливими є ефективність, дбайливість.

Таким чином, порівняння встановлених ієрархічних структур важливих цінностей-засобів виявило багато спільного в ціннісних орієнтаціях представників експериментальної та контрольної груп. Проте, відмінності також мали місце. Вони виявлялися в тому, що учасники неформальної субкультури надавали перевагу цінностям діяльності, комформізму, індивідуалістичним та цінностям самоствердження. Представники ж традиційної культури були більше орієнтовані на цінності комформізму, індивідуалістичні та цінності прийняття інших.

Підводячи підсумки, можна стверджувати, що одні й ті самі вітальні цінності були однаковою мірою важливими та менш значущими для «неформалів» і для пересічних громадян. А вище виокремлені відмінності були встановлені лише на тлі розділення груп за віковим та статевим принципом. Як бачимо, на загальній групі вони не відобразилися.

За інструментальними цінностями (цінностями-засобами) також не виявлено значних відмінностей. Основною відмінністю між ціннісними компонентами смислової сфери представників неформальної субкультури та традиційної культури була їхня спрямованість. Вона проявлялася в тому, що «неформали» нехтували цінностями прийняття інших, а пересічні громадяни цінностям самоствердження. Зокрема, члени субкультурної спільноти, як покоління батьків так і покоління дітей, цілком поділяли етичні, цінності

спілкування, самоствердження й конформізму тоді, як пересічні громадяни – цінності спілкування, діяльності й самоствердження. Таким чином, члени субкультурної спільноти та пересічні громадяни відрізняються між собою цінностями, якими вони досягають своїх цілей та та домінуванням різних типів ціннісних орієнтацій.

Перейдемо до порівняльного аналізу смисложиттєвих орієнтацій досліджуваних з неформального та традиційного культурного середовища. Зазначимо, що показники всіх респондентів вкладаються у межі «середніх». Огляд середніх показників виявив різницю, яка виявляється у переважанні показників пересічних громадян за всіма субшкалами, порівняно з членами субкультурної спільноти (див. табл. 2.22).

Таблиця 2.22

**Показники середніх значень смисложиттєвих орієнтацій членів
неформальної субкультури та пересічних громадян**

Субшка- ли	Юнаки		Чоловіки		Юнки		Жінки		Разом	
	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ
Осмысл.	100,1	104,1	94,6	105,6	90,9	109,5	100,2	116,4	96,5	108
Цілі	30,2	31,67	28,6	31,22	26,5	33,8	30,7	33,95	29,0	32,6
Процес	20,8	31,02	28,2	31,77	28,7	31,1	29,2	31,92	29,2	31,4
Результ.	23,2	24,10	22,9	23,37	21	24,3	22,8	26,55	22,5	24,6
Л – Я	19,4	21,87	20	21,22	18,3	22,1	20,8	25,52	19,6	22,6
Л – Ж	28,8	31,15	26,3	31,85	25,9	33,3	28,8	34,22	27,4	32,6

Примітки: Осмысл. – осмысленість, Результ. – результат, Л – Я– локус контроль Я, Л – Ж – локус контроль Життя, ЕГ – експериментальна група, КГ – контрольна група.

Статистичні методи дозволили встановити достовірності відмінності у смисложиттєвих орієнтаціях респондентів з неформальної та традиційної культури. Зрілі чоловіки з неформального субкультурного середовища порівняно з пересічними, вважають своє життя менш осмысленим ($t=2,573$; $p \leq 0,01$), відчувають меншу задоволеність процесом життя ($t=2,93$; $p \leq 0,02$) й мають нижчий рівень контролю над ним ($U=2,10$; $p \leq 0,04$). Дівчата-неформалки, порівняно зі «звичайними», вважають своє життя менш осмысленим ($U=-3,541$; $p \leq 0,01$) і цілеспрямованим ($t=4,953$; $p \leq 0,01$), не вважають свої життєві здобутки вагомими ($t=4,440$; $p \leq 0,01$), а контроль

життя є повним ($U=-3,403$; $p\leq 0,01$). Жінки-неформалки розцінюють своє життя, як менш осмислене ($U=-2,890$; $p\leq 0,04$), задоволені своїми життєвими здобутками ($t=4,213$; $p\leq 0,01$), не так вірять у себе ($t=3,089$; $p\leq 0,04$) та свою здатність контролювати ($U=-2,218$; $p\leq 0,02$) його, порівняно з пересічними жінками.

Порівняння між собою загальної експериментальної та загальної контрольної груп досліджуваних виявило статистично значущі відмінності за всіма субшкалами методики на користь контрольної групи. Таким чином, можна сказати, що на час дослідження учасники неформальної субкультурної спільноти вважають своє життя менш наповненим смислами ($U=-4,910$; $p\leq 0,01$) та цілями ($t=4,557$; $p\leq 0,01$), менш задоволені його перебігом ($U=-2,712$; $p\leq 0,01$) та здобутками ($t=4,974$; $p\leq 0,01$), вважають себе особистісно слабшими ($U=-4,135$; $p\leq 0,01$), і, відповідно, мають менш розвинену суб'єктність (контроль свого життя) ($U=-4,395$; $p\leq 0,01$), покладаються більше на зовнішні чинники, порівняно з пересічними громадянами. Можна стверджувати, що осмисленість життя пересічних громадян є вищою, порівняно з представниками неформальної субкультури.

Порівняльний аналіз рівнів самоактуалізації особистостей приналежних до неформальної субкультури та традиційної культури став можливим завдяки знаходженню показників їх середніх значень (див. табл. 2.23).

Показники середніх значень усіх шкал САТ в обох досліджуваних групах перебували в межах «середніх», що свідчить про їх адекватний розвиток. Їх вивчення дозволило окреслити основні тенденції, характерологічні особливості та наближеність респондентів до самоактуалізації. Згідно з базовими показниками методики результати майже всіх респондентів-неформалів, крім чоловіків дорослого віку, вищі, ніж у відповідних групах пересічних громадян, як за ознакою підтримки так і за орієнтацією в часі. У пересічних чоловіків було виявлено вищі показники за

шкалою «підтримка» та нижчий базовий показник «орієнтації в часі», порівняно з чоловіками-неформалами. Таким чином, можна стверджувати, що юнаки, дівчата і зрілі жінки були більш особистісно зрілими, порівняно з гомологічними групами пересічних громадян. Стосовно зрілих чоловіків можна сказати, що чоловіки-неформали більш повно проживали кожний момент власного життя, а пересічні чоловіки меншою мірою залежали в своїх вчинках від оточення.

Таблиця 2.23

Показники середніх значень рівнів самоактуалізації особистостей з неформального та традиційного культурного середовища

Шка- ли	Юнаки		Чоловіки		Юнки		Жінки		Разом	
	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ
П	48,67	46,00	42,02	46,40	49,60	47,55	48,22	47,07	49,13	46,83
ОЧ	55,10	50,10	55,30	48,85	57,70	51,90	55,57	51,90	53,33	50,76
ЦО	41,05	49,07	40,07	48,67	41,70	49,77	42,95	49,25	46,18	49,23
ГП	48,85	45,77	48,40	44,72	51,40	47,42	49,60	47,27	47,96	46,37
Сен	45,37	47,80	46,52	49,05	44,27	46,20	45,75	46,20	45,11	47,25
Сп	50,55	51,77	50,32	51,75	51,35	52,82	51,42	52,20	52,51	52,24
СП	50,72	47,55	49,80	47,85	51,30	48,45	50,77	48,35	50,81	48,07
Спр	50,37	47,17	49,35	48,25	50,67	50,17	49,82	49,47	53,86	48,88
УпЛ	47,10	45,35	46,10	45,20	47,00	45,95	48,20	45,65	47,92	45,61
Син	48,60	49,60	47,40	48,40	50,70	50,40	49,90	50,80	48,55	49,80
ПА	52,72	53,10	53,15	53,15	53,27	51,50	50,72	52,00	48,53	52,33
К	48,40	44,15	49,02	45,17	48,00	44,65	49,60	44,77	48,25	44,70
ПП	45,37	43,85	45,40	43,40	46,50	44,40	45,05	44,97	44,10	44,11
Кр	46,60	50,20	45,80	50,90	47,70	51,20	47,20	50,80	50,00	50,82

Примітки: ЕГ – експериментальна група, КГ – контрольна група; П – підтримка, ОЧ – орієнтація в часі, ЦО – ціннісні орієнтації, ГП – гнучкість поведінки, Сен – сенситивність до себе, Сп – спонтанність, СП – самоповага, Спр – самоприйняття, УпЛ – уявлення про природу людини, Син – синергія, ПА – прийняття агресії, К – контактність, ПП – пізнавальні потреби, Кр – креативність.

Детальніше проаналізуємо окремі характеристики самоактуалізації, відповідно наведених нижче блоків.

Блок «цінностей» зі шкалами «ціннісні орієнтації» та «гнучкість поведінки» засвідчив переважання показників ціннісних орієнтацій в усіх «традиційних» громадян, порівняно з представниками неформальної субкультури. Показники ж усіх членів неформальної спільноти були вищими,

порівняно з пересічними громадянами за шкалою гнучкість поведінки. З огляду на це, можна стверджувати, що ціннісні орієнтації самоактуалізованих особистостей більш притаманні пересічним громадянам, ніж членам неформальної субкультури. Проте, останні більш гнучко реалізують свої цінності в поведінці та при взаємодії з оточуючими.

Блок почуття – шкали «сенситивність» і «спонтанність». Виявлено перевагу показників цих шкал в усіх «звичайних» респондентів над неформальними. Це свідчить про нижчий рівень усвідомлення своїх потреб і почуттів, їх рефлексії, вільного безпосереднього вираження у членів неформальної спільноти, порівняно зі звичайними людьми.

Блок «самосприйняття» – шкали «самоповага» і «самоприйняття». За шкалами цього блоку вищі бали мали члени неформальної субкультури, порівняно зі «звичайним» людьми. Тому можна вважати, що респонденти-неформали більш схвалюють свої позитивні й особистісні якості, ніж пересічні громадяни.

Блок «концепція людини» – шкали «уявлення про природу людини» та «синергії». За шкалою «уявлення про природу людини» вищі показники спостерігалися у респондентів-неформалів, порівняно зі «звичайними», що вказувало на їх кращу здатність приймати дихотомію людського ества. За шкалою «синергії» вже переважали показники пересічних громадян, за виключення показників дівчат. З огляду на вище вказане, можна стверджувати, що юнаки та зрілі чоловіки, жінки з традиційного культурного середовища краще сприймають дуальну картину світу, порівняно з «неформалами», поміж яких цілісно світ сприймали лише юнки.

Блок «міжособистісної чутливості»: шкали «прийняття агресії» і «контактність». Згідно зі шкалою прийняття агресії зрілі чоловіки обох досліджуваних груп (експериментальної і контрольної) мали однакові показники. Поміж юнаків та жінок вищі показники мали пересічні, порівняно з «неформальними», з групи яких лише дівчата продемонстрували краще

прийняття агресії, ніж їх пересічні ровесниці. Отже, краще приймали агресивну природу людини пересічні юнаки, жінки та дівчата-неформалки, порівняно з відповідними досліджуваними підгрупами. За другою шкалою «контактність» саме члени субкультурної спільноти виявилися більш успішними у встановленні тісних емоційних міжособистісних контактів, порівняно з пересічними громадянами.

Блок «ставлення до пізнання» – шкали «пізнавальні потреби» й «креативність». Встановимо у респондентів-неформалів більшу інтенсивність у прагненні до здобуття знань про навколишній світ, порівняно з пересічними громадянами. У «звичайних» людей було виявлено кращу творчу спрямованість ніж у «неформалів».

З метою підтвердження виявлених та описаних вище відмінностей здійснено пошук статистично достовірних відмінностей між показниками досліджуваних експериментальної та контрольної груп (див. табл. 2.24). Статистично доведено наступне: зрілі чоловіки-неформали ($p \leq 0,05$) та юні дівчата ($p \leq 0,05$) повніше проживають кожен момент свого життя, порівняно з пересічними чоловіками й дівчатами, члени неформальної субкультури ($p \leq 0,01$) – меншою мірою; ціннісні орієнтації самоактуалізованих особистостей, порівняно з пересічними громадянами; гнучкість в поведінці при реалізації власних цінностей більшою мірою ($p \leq 0,05$) притаманною юнакам-неформалам, порівняно зі «звичайними» хлопцями; члени неформальної субкультури вище оцінюють, за виключенням чоловіків (жінки, $p \leq 0,01$; юнаки, $p \leq 0,02$; дівчата, $p \leq 0,02$) свої позитивні якості, ніж пересічні громадяни; жінкам-неформалам є притаманним менше ($p \leq 0,01$) усвідомлення своїх потреб в почуттях, ніж «звичайним» жінкам; всі представники неформальної субкультури успішніше ($p \leq 0,05$; $p \leq 0,01$) встановлюють міжособистісні зв'язки, порівняно з представниками традиційної культури.

Наступним етапом процесу порівняння рівней самоактуалізації було визначення її середніх показників у респондентів з подальшим порівнянням та встановленням значущих відмінностей між ними в експериментальній та контрольній групах. Порівняння результатів (див. табл. 2.24) виявило більшу незалежність цінностей і поведінки ($p \leq 0,01$) членів неформальної субкультури від зовнішнього оточення, та розвиненість у них вміння жити теперішнім ($p \leq 0,05$), порівняно з пересічними громадянами.

Таблиця 2.24

**Матриця значущих відмінностей динаміки показників
самоактуалізації представників експериментальної та контрольної груп**

Шка- ли	Юнаки		Чоловіки		Дівчата		Жінки		Разом	
	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ
П									3,69***	
ОЧ			1,98*		2,50* **				1,94*	
ЦО		3,91 ***		4,15 ***		3,74 ***		2,58***		2,18**
ГП	1,91*									
Сен										2,10*
СП	2,78 ³				2,33 ²		2,32**		4,83 ³	
Спр									3,33 ³	
УпЛ									2,07*	
Син								2,07*		
ПА										4,38** *
К	2,48***		2,10*		2,13*		2,81*		5,23 ³	

Примітки: ЕГ – експериментальна група, КГ – контрольна група; П – підтримка, ОЧ – орієнтація в часі, ЦО – ціннісні орієнтації, ГП – гнучкість поведінки, Сен – сенситивність до себе, СП – самоповага, Спр – самоприйняття, УпЛ – уявлення про природу людини, Син – синергія, ПА – прийняття агресії, К – контактність; достовірні показники U-критерію Манна-Уїтні: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,02$; *** – $p \leq 0,01$; достовірні показники t-критерію Стьюдента: ¹ – $p \leq 0,05$; ² – $p \leq 0,02$; ³ – $p \leq 0,01$.

Хоча представники неформальної субкультури менше розділяють цінності самоактуалізованої особистості, ніж «звичайні» люди ($p \leq 0,02$),

проте вони більш адаптивно поведуться в субкультурі при реалізації своїх цінностей. Порівняно нижчий рівень ($p \leq 0,05$) ніж у пересічних громадян, демонструють «неформали» в усвідомленні власних потреб та почуттів. Така ситуація компенсується більшою свободою у вираженні своїх почуттів та самоповагою ($p \leq 0,01$), самоприйняттям ($p \leq 0,01$) та більш позитивним прийняттям людської суті ($p \leq 0,05$). Члени неформальної спільноти мають нижчий, ніж у «звичайних» респондентів, рівень прийняття дихотомії світу, прийняття агресивної людської природи ($p \leq 0,01$), потреб пізнання світу та творчої спрямованості. Проте вони краще встановлюють тісні міжособистісні зв'язки ($p \leq 0,01$).

Заключним етапом порівняльного аналізу особливості смислових сфер представників різних культур (субкультури і традиційної) було виявлення специфіки соціально-психологічної адаптації та особистісних адаптивних властивостей досліджуваних експериментальної і контрольної груп. Отримані результати знаходилися в межах «середніх» значень норми (див. табл. 2.25).

Констатовано вищу величину середніх значень, порівняно з пересічними ровесниками, за наступними шкалами: у юнаків-неформалів – інтегральна адаптація, адаптивність, інтегральне самоприйняття, прийняття себе, інтегральне прийняття інших, прийняття інших, інтегральний емоційний комфорт, емоційний комфорт, інтегральна інтернальність, внутрішній контроль, інтегральне прагнення до домінування та домінування, що свідчить про їх добре розвинені адаптивні властивості. У юнаків з традиційного культурного середовища – дезадаптивність, неприйняття себе, неприйняття інших, емоційний дискомфорт, зовнішній контроль, конформність та ескапізм.

Отже, адаптивні властивості більш розвинені у юнаків-неформалів, а їх однолітки з традиційного культурного середовища менш успішно

адаптуються із-за складнощів у прийнятті себе й інших, перешкод в осмисленні свого життєвого досвіду, бажанні уникати вирішення проблем.

Таблиця 2.25

Середні показники адаптованості респондентів експериментальної та контрольної груп

Шкали	Юнаки		Чоловіки		Юнки		Жінки		Разом	
	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ
І. А	57,1	49,4	53,0	53,9	50,4	49,6	52,5	50,8	53,2	50,9
Адаптивн	122,8	110,9	114,2	116,7	110,1	110,1	116,2	110,9	115,8	112,2
Дз.ад	93,3	112,3	100,1	99,5	107,1	110,4	104,7	106,7	101,3	107,2
І.Сам	55,3	45,5	53,5	51,2	51,1	46,0	51,6	48,7	52,8	47,8
ПС	38,6	34,1	36,2	36,6	35,9	34,3	36,3	34,8	36,7	34,9
НС	19,8	25,5	19,6	22,0	21,9	25,1	21,4	22,9	20,7	23,9
І.пр.ін	54,5	51,3	51,1	53,3	51,2	52,0	51,7	52,3	52,1	52,2
П.Ін	21,8	20,7	19,3	20,9	19,5	20,3	20,6	20,0	20,3	20,5
Нпр.ін	21,3	22,6	21,0	21,2	21,5	21,6	22,1	21,2	21,5	21,6
І.ем.ком	59,6	48,4	55,4	56,6	51,6	50,4	54,3	53,0	55,2	52,1
Ем.ком	21,9	20,4	21,7	21,3	21,9	20,5	21,3	20,9	21,7	20,8
Ем.дком	17,3	22,1	18,6	17,6	21,1	20,6	19,0	19,5	19,0	19,9
І.інт	65,9	56,7	59,7	60,7	55,9	55,5	58,4	56,9	60,0	57,4
В.кон	54,4	50,8	49,9	52,2	47,0	49,3	51,3	49,2	50,7	50,4
З.кон	21,0	26,3	23,8	24,1	25,3	26,6	25,7	25,9	24,0	25,7
І.пр.дом	52,9	45,8	49,3	52,3	48,3	47,2	49,5	48,2	50,0	48,4
Домінув	9,25	7,92	9,10	9,42	9,12	8,52	9,47	8,72	9,23	8,65
Конформ	14,7	17,0	17,7	15,8	18,4	17,5	18,1	17,2	17,2	16,9
Ескапізм	12,0	14,2	16,5	13,6	16,2	15,0	15,7	15,0	15,1	14,4

Примітки: ЕГ – експериментальна група; КГ – контрольна група; І. А – інтегральна адаптація, Адаптивн – адаптивність, Дз.ад – дезадаптивність, І.Сам – інтегральне самоприйняття, ПС – прийняття себе, НС – неприйняття себе, І.пр.ін – інтегральне прий-тя інших, П.Ін – прийняття інших, Нпр.ін – неприйняття інших, І.ем.ком – інтег-й емоц-й комфорт, Ем.ком – емоційний комфорт, Ем.дком – емоційний дискомфорт, І.інт – інтегральна інтернальність, В.кон – внутрішній контроль, З.кон – зовнішній контроль, І.пр.дом – інтег-не праг-ня до домін-ня, Домінув – домінування, Конформ – конформність.

Порівняння середніх показників зрілих чоловіків експериментальної та контрольної груп дозволило побачити неоднозначність їх адаптивних властивостей. Переважання у чоловіків-неформалів показників за шкалами

дезадаптивність, інтегральне самоприйняття, емоційний комфорт, емоційний дискомфорт, конформність та ескапізм свідчить про те, що їх адаптивні властивості не досить ефективні й, в основному, реалізуються через елементарне пристосування. Пересічні зрілі чоловіки мали вищі показники, порівняно з ровесниками «неформалами» за всіма іншими шкалами: інтегральна адаптація, адаптивність, прийняття себе, неприйняття себе, інтегральне прийняття інших, прийняття інших, неприйняття інших, інтегральний емоційний комфорт, інтегральна інтернальність, внутрішній контроль, зовнішній контроль, інтегральне прагнення до домінування та домінування. Виходячи з вище наведених даних стає зрозумілим, що зрілі чоловіки з традиційного суспільства успішніше адаптуються, порівняно з їх однолітками з неформального субкультурного середовища.

В адаптаційних властивостях юнок також було виявлено низку розбіжностей, і вони мали більш складну якісну характеристику. Найвищі показники було встановлено за наступними шкалами: а) у дівчат-неформалок: інтегральна адаптація, інтегральне самоприйняття, прийняття себе, інтегральний емоційний комфорт, емоційний комфорт, емоційний дискомфорт, інтегральна інтернальність, інтегральне прагнення до домінування, домінування, конформність та ескапізм; б) у пересічних юнок – адаптивність, дезадаптивність, не прийняття себе, інтегральне прийняття інших, прийняття інших, не прийняття інших, внутрішній та зовнішній контроль. Таким чином, було виявлено, що юні представниці неформальної субкультури успішніше адаптовані до власного субкультурного середовища, порівняно з пересічними юнками з традиційного культурного середовища. Очевидно, кращі адаптивні властивості юних неформалок пов'язані з їх схильністю до ескапізму та до підкорення, для реалізації яких субкультурне середовище є досить сприятливим.

Зрілі жінки продемонстрували вищі показники соціально-психологічної адаптації за такими шкалами: а) експериментальна група: інтегральна

адаптація, адаптивність, інтегральне самоприйняття, прийняття себе, прийняття інших, неприйняття інших, інтегральний емоційний комфорт, емоційний комфорт, інтегральна інтернальність, внутрішній контроль, інтегральне прагнення до домінування, домінування, конформність й ескапізм; б) контрольна група: дезадаптивність, неприйняття себе, інтегральне прийняття інших, емоційний дискомфорт та зовнішній контроль. З огляду на це, ми можемо стверджувати, що адаптивні властивості жінок-неформалок порівнянню вищі, ніж у їх пересічних одноліток, але вони також пов'язані з їх схильністю до підкорення, м'якістю поведінки, субкультурою обмеженістю їх спілкування, та схильністю до ескапізму.

Аналіз загальних групових середніх значень адаптивних властивостей встановив, що представники неформальної субкультури мають вищі показники соціально-психологічної адаптованості та відповідних адаптивних властивостей, порівняно з пересічними людьми. Підтвердженням цього є наявність у неформалів більш високих показників інтегральної адаптації, адаптивності, інтегрального самоприйняття, прийняття себе, інтегрального емоційного комфорту, емоційного комфорту, інтегральної інтернальності, внутрішнього контролю, інтегрального прагнення до домінування, домінування, конформності й ескапізму, порівняно з пересічними людьми. У пересічних громадян, порівняно з їх ровесниками з неформальної субкультури, виявлено вищі показники за наступними шкалами: дезадаптивність, неприйняття себе, інтегральне прийняття інших, прийняття інших, неприйняття інших, емоційний дискомфорт та зовнішній контроль.

Отже, члени субкультурної спільноти є більш адаптивними до свого мікросередовища, порівняно з людьми в традиційному соціумі. Очевидно, що їх кращі адаптивні властивості є наслідком їхньої відмежованості від загальної спільноти, уникання реальних проблем та конформністю. Саме у відповідній субкультурі у них є можливість реалізувати власний ескапізм.

Окремо розглянемо результати отриманих статистичних даних порівняння показників експериментальної та контрольної груп (див. табл. 2.26).

Таблиця 2.26

Достовірні показники результатів порівняння адаптаційних ознак експериментальної та контрольної груп

Шкали	Юнаки		Чоловіки		Юнки		Разом	
	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ
Інтегральна адаптація	2,788*				1,989 ¹			
Адаптивність	2,240*							
Деадаптив-ть		2,585***						
Інтегральне самоприйня-я	2,116*						3,584***	
Прийняття себе	2,470***						2,105 ¹	
Неприйняття себе		2,990 ¹					3,603 ³	
Інтег-й емоц-й комфорт							1,929 ¹	
Емоційний комфорт	2,101 ¹						2,629 ³	
Конформність		2,446 ³						
Ескапізм			2,161 ¹					

Примітки: ЕГ – експериментальна група; КГ – контрольна група; достовірні показники U-критерію Манна-Уїтні: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,02$; *** – $p \leq 0,01$; достовірні показники t-критерію Стьюдента: ¹ – $p \leq 0,05$; ² – $p \leq 0,02$; ³ – $p \leq 0,01$.

Констатовано наступні достовірні відмінності: юнаки-неформали були адаптованішими ($p \leq 0,01$), краще приймали себе (самоприйняття: відповідно ($p \leq 0,01$) та ($p \leq 0,05$)) та почували себе в більшому емоційному комфорті ($p \leq 0,05$), порівняно з пересічними юнаками, які виявилися відповідно більш дезадаптованими ($p \leq 0,01$), мали складнощі з прийняттям себе ($p \leq 0,05$) та більш схильними до покірності ($p \leq 0,01$). Зрілі чоловіки-неформали виявилися більш схильними до уникання вирішення проблем ($p \leq 0,05$), порівняно з пересічними однолітками; юні представниці неформальної

субкультури були більш адаптованими ($p \leq 0,05$), порівняно з пересічними юнками.

Між загальними групами представників неформальних субкультур та пересічних громадян відмінності виявлено за показниками інтегрального самоприйняття ($U = -3,584$; $p \leq 0,01$), прийняття себе ($t = 2,105$; $p \leq 0,05$), не прийняття себе ($t = -3,603$; $p \leq 0,01$), інтегрального емоційного комфорту ($t = 1,929$; $p \leq 0,05$) та емоційного комфорту ($t = 2,629$; $p \leq 0,01$), на користь членів неформальної субкультурної групи. На нашу думку, саме середовище неформальної субкультури створює сприятливі умови для розвитку вище вказаних адаптивних властивостей. Таким чином, можна стверджувати, що «неформали» успішніше адаптуються до вимог субкультурного соціального мікросередовища, завдяки кращому прийняттю себе та сприятливому емоційному клімату неформальної субкультури.

Висновки до другого розділу

1. Проведене емпіричне дослідження виявило низку психологічних особливостей смислової сфери особистості приналежної до неформальної субкультури. Ці особливості вирізняють «неформалів» з-поміж мас пересічних людей, і, відповідно, можуть бути наслідками їхнього перебування в цьому специфічному середовищі.

2. Актуальні особистісні потреби та відповідні інтегральні показники членів неформальної субкультури є задоволеними чи частково незадоволеними. На тлі часткової задоволеності та повної незадоволеності особистісних потреб пересічних громадян члени неформальної субкультури позитивно вирізняються. Пошук модальної частоти кожної з потреб (найбільш поширений вибір) засвідчив вищий рівень задоволеності особистісних потреб у більшості учасників неформальної субкультури тоді, як переважна більшість представників традиційної культури нижче оцінювали задоволеність своїх особистих потреб. Виявлено чітку статеву

диференціацію потребової сфери у «неформалів», яка у пересічних громадян відсутня.

3. Виокремлено вікові та статеві особливості в потребовій сфері «неформалів». Рівень задоволеності особистісних потреб зрілих членів неформальної субкультури нижчий, порівняно з їх ровесниками традиційної культури. Рівень задоволеності особистісних потреб дівчат-неформалок вищий, ніж у «звичайних» дівчат. Рівень задоволеності актуальних потреб юнаків вищий, ніж у зрілих чоловіків. У жінок, порівняно з дівчатами, більшою мірою не задовольняються потреби в безпеці, домінуванні, досягненнях, підготовленості й праці. Проте, успішніше задовольняються потреби в готовності до майбутнього, самовираженні, в управлінні й потреби вищого рівня.

4. Ціннісні орієнтації активних членів неформальної субкультури юнацького і дорослого віку, майже не зазнали достовірних змін впродовж всього дворічного періоду. Вітальні цінності (цінності-цілі) є ідентичними у «неформалів» та членів традиційної спільноти, а цінності-засоби є відмінними. Ієрархічна структура ціннісних орієнтації учасників неформальної субкультури є наступною: етичні, індивідуалістичні, конформістські та цінності самоствердження тоді, як ієрархічна структура ціннісних орієнтацій звичайних людей є більш соціально спрямованою (цінності справи, конформізм, прийняття інших).

5. Встановлено негативну вікову динаміку показників смисложиттєвих орієнтацій респондентів-неформалів впродовж їх розвитку в онтогенезі. Смисложиттєві орієнтації «неформалів» мають стабільно негативну динаміку за субшкалами «життєві цілі» ($p \leq 0,01$) й «локус контролю – Я» ($p \leq 0,05$).

З 2015 по 2020 рік у юнаків виявлено стабільну негативну динаміку показників смисложиттєвих орієнтацій, життєвих цілей ($p \leq 0,05$), локусу контролю – Я ($p \leq 0,05$). У чоловіків-неформалів, впродовж 2015-2018 р.р., значно погіршився процес планування майбутнього і цілепокладання

($p \leq 0,05$), а в 2020-му році констатовано появу часткової смисловтрати ($p \leq 0,05$). У жінок з 2015 до 2018 року було виявлено достовірну ($p \leq 0,01$) позитивну динаміку лише за шкалою «локус контролю – Життя». Юнки продемонстрували найбільш неоднозначну картину інтенсивного розвитку смисложиттєвих орієнтацій впродовж всіх п'яти років. Якщо, з 2015 по 2020 рік було виявлено негативну динаміку показників за субшкалами «осмисленість» ($p \leq 0,01$), «життєві цілі» ($p \leq 0,01$), «результат життя» ($p \leq 0,01$) та «локус контролю – Я» ($p \leq 0,01$), то в період з 2018 по 2020 рік динаміка набула позитивного характеру за субшкалою «процес життя» ($p \leq 0,05$).

6. Смисложиттєві орієнтації членів неформальної субкультури мають значущі відмінні ознаки, порівняно з пересічними громадянами. В 2015-му році саме вони, а не пересічні громадяни, були лідерами за рівнем осмисленості свого життя, проте станом на 2020-й рік показники осмисленості свого життя неформалами стали наближеними до відповідних показників пересічних громадян. Доведено чітку вікову та статеву диференціацію смисложиттєвих орієнтацій представників неформальної субкультури, порівняно з представниками традиційної спільноти. В останніх достовірних вікових та статевих відмінностей виявлено не було. Встановлено, що юнаки-неформали своє життя вважають більш осмисленим, цілеспрямованим, краще здійснюють його контроль, більше задоволені минулим, але менше задоволені процесом його перебігу та відчувають брак впевненості в своїх силах, порівняно зі зрілими чоловіками. Серед представниць неформальної субкультури ситуація інша: достовірне переважання усіх показників смисложиттєвих орієнтацій у жінок над показниками юнок – «осмисленість» ($U = -2,031$; $p \leq 0,04$), «цілі» ($U = -2,138$; $p \leq 0,05$), «процес життя», «результат» ($U = -2,476$; $p \leq 0,01$), «локус контролю – Я» ($U = -2,561$; $p \leq 0,01$) та «локус контролю – Життя».

7. Встановлено низку відмінностей самоактуалізованості учасників неформальної субкультури, порівняно з пересічними громадянами. Проте,

вони впродовж дослідного періоду практично нівелювалися. На початку вивчення (2018-й рік) представники неформальної спільноти демонстрували результати, які свідчили про їх максимальне наближення до самоактуалізованих особистостей. І ці показники були достовірно вищі, ніж у пересічних громадян. Впродовж наступних років у членів неформальної субкультури відбулась стрімка негативна динаміка за всіма показниками самоактуалізації. Виявлені значущі відмінності свідчать про те, що сьогодення «неформалів» протікає не так наповнено ($p \leq 0,05$), як у 2018 році. Винятком залишились лише цінності самоактуалізації ($p \leq 0,05$) та творча спрямованість ($p \leq 0,02$), які з часом зросли.

8. Доведено існування достовірних відмінностей між складовими соціально-психологічної адаптації в юнацькому і зрілому віці представників неформальної та традиційної культур. Встановлено особливості статевої диференціації адаптаційних процесів юнаків, юнок та зрілих чоловіків і жінок: зафіксовано негативну вікову динаміку інтегральної адаптації у представників чоловічої статі з неформальної субкультури та позитивну у представниць жіночої статі. Кращі адаптивні властивості проявляють юні хлопці та зрілі жінки, порівняно з чоловіками та дівчатами. У представників традиційної культури більш адаптованими виявилися дорослі чоловіки та жінки, порівняно з досліджуваним юнацтвом.

РОЗДІЛ 3

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СМИСЛОВОЇ СФЕРИ ПРЕДСТАВНИКІВ НЕФОРМАЛЬНОЇ СУБКУЛЬТУРИ

3. 1. Програма психологічної корекції смислової сфери особистості в неформальній субкультурі

Майже століття таке соціальне явище, як неформальна субкультура, не втрачає своєї актуальності. З кожним новим десятиліттям і зміною поколінь виникають все нові неформальні субкультурні течії. Субкультурні групи формуються під впливом потреби окремих людей відійти від загальної спільноти в пошуках нового. Саме вони дозволяють вирішити суперечності в базовій культурі, й забезпечують нові покоління дієвою ідеологією та новими тенденціями творчого розвитку суспільства.

В попередніх розділах зазначалось, що приналежність людини до неформальної субкультури може мати і негативні наслідки:

- соціальні – наркотизація, криміналізація, екстремізм;
- індивідуальні – складнощі в соціальному і культурному самовизначенні, конформність, інфантилізм, ескапізм, ворожість до широкого загалу чи представників інших субкультур.

Важливість запобіганню виникнення вище вказаних негативних наслідків або затримки особистості в субкультурній групі (дорослої особи) визначило доцільність пошуків підходів до створення програми психологічної корекції. Програма охоплювала два вікові періоди: юнацький та зрілий (дорослий).

Побудована нами структурно-динамічна модель розвитку смислової сфери особистості представників неформальної субкультури, передбачає розгляд неформальної субкультури як базового соціального чинника

розвитку особистості на тлі нівелювання впливу традиційної культури. У зв'язку з цим, в констатувальному експерименті було виявлено низку психологічних особливостей смислової сфери активних членів неформальних субкультур. Оскільки виявлені психологічні особливості не завжди мали позитивний характер, а подекуди, навіть, погіршували якість соціального життя членів неформальної субкультури, нами було прийнято рішення розробити програму відповідної психологічної корекції.

Програма психологічної корекції смислової сфери особистості передбачає розвивальний вплив на кожен її структурний компонент: потребовий (актуальні потреби), ціннісний (вітальні та інструментальні), смисложиттєві орієнтації, самоактуалізаційний, ескапізм.

Потребова сфера формує мотиваційну спрямованість і закладає підвалини ціннісних орієнтацій, які у подальшому змінюють смислові переконання, цілі бажаного майбутнього, життєвої позиції/особистісної зрілості – установок, якими керується особистість в житті. Ескапізм є специфічним компонентом смислової сфери «неформалів». У нашому випадку він є найбільш показовим, оскільки набуває гіпертрофованих форм вираження. Було доведено існування взаємозв'язків між усіма складовими смислової сфери та адаптаційними властивостями особистості. Таким чином, здійснення системного впливу на структурні компоненти смислової сфери повинні зумовити зміни в адаптаційних властивостях членів неформальних угруповань до життя в умовах традиційної культури. Формувальний експеримент передбачає реалізацію наступних етапів:

- аналіз психологічних особливостей розвитку смислової сфери представників неформальної субкультури з метою виокремлення її специфічно-деструктивних елементів;
- формування експериментальної групи;
- розробка комплексної програми психологічного розвитку смислової сфери;

- експериментальна апробація розробленої програми;
- порівняльний аналіз результатів дослідження до та після апробації програми;
- проведення контрольного зрізу через 3 місяці з метою доведення ефективності програми психологічної корекції психологічних особливостей смислової сфери особистості члена неформальної субкультури.

Основними критеріями відбору учасників програми психологічної корекції були: низький рівень осмисленості життя; спрямування ціннісних орієнтацій на цінності індивідуалістичні та конформізму; низькі показники за шкалами: ціннісні орієнтації, сенситивність, самоповага, синергії і прийняття агресії; існування актуальних потреб особистості, які знаходяться в зоні «часткової незадоволеності»; низькі показники соціально-психологічної адаптації або високі показники за рахунок ескапізму (гіперадаптація до субкультурного середовища).

Авторська програма психологічної корекції смислової сфери особистості, яка є активним членом неформального субкультурного угруповання, за змістом є смислоорієнтованою, за характером спрямованості – каузальною, за часом проведення – тривалою.

Впровадження програми відбувалося з 10 січня по 13 травня 2020-го року. Базою проведення слугувала приватна школа вивчення іноземних мов «Аванте» (м. Київ). Сформовано – 3 експериментальні групи по 15 учасників кожна (45 осіб), віком від 20 до 45 років. Кожна група учасників працювала 10 тижнів поспіль і відпрацювала 30 годин. Тривалість проведення корекційної програми 2,5 місяці. Кількість зустрічей – 10. Частота зустрічей – 1 раз на тиждень. Запланований час проведення одного заняття – 3 години. Форма роботи: групова, група є відкритою.

Основні програмні принципи психокорекційної роботи: єдність діагностики та корекції – перед і після корекційної роботи проводяться діагностичні обстеження.

Програма орієнтована на клінічно здорових людей з бажанням життєвих змін або психологічними труднощами (сислової регуляції, адаптації, соціалізації, самооцінки, самореалізації).

Метою програми є розвиток адаптаційних властивостей особистості через корекцію її смислової сфери. Програма спрямована на розвиток та корекцію усвідомлення сенсу власного життя, смислову регуляцію життєвого плану, а також на профілактику негативних тенденцій особистісного розвитку.

Реалізація мети програми передбачає виконання наступних задач:

- активізація системи смислової регуляції життєвого плану осіб з неформального субкультурного середовища;
- визначення системи життєвих орієнтацій, цілей, цінностей, потреб, бажань та очікувань, поліпшення навичок рефлексії життєвих цілей і функції оцінювання з наступним корегування життєвих планів;
- розширення світогляду, збагачення життєвих смислів, гармонізація балансу цінностей і потреб;
- покращення регуляторних функцій оцінювання життєвого досвіду для розширення корекційних, альтернативних і потенційних можливостей системи життєвого шляху.

Створення програми ґрунтувалося на моделі психологічної корекції смислової регуляції життєвого шляху девіантної особистості [54] з використанням психотерапевтичних засобів логотерапії [139; 140; 142; 152; 153; 154].

Методи впливу на смислову сферу: психотехнічні вправи, які спрямовані на смисловий вибір та усвідомлення життєвих перспектив; тренінгові вправи, які орієнтовані на корекцію світогляду і життєвий шлях особистості. Корекційна програма також містить біографічний тренінг, оскільки орієнтована на розвиток усвідомленої саморегуляції життєвого шляху методом опрацювання усвідомленої психобіографічної саморегуляції.

Біографічний тренінг спрямований на: пошук життєвої мети; моделювання життєвих ситуацій, прогнозування особистісного розвитку, планування і програмування життєвих цілей, планів і шляхів їх досягнення (подолання ескапізму); критичне оцінювання життєвих здобутків; сприяння розвитку навичок приймати і корегувати важливі життєві рішення; стимулювання активності смислової регуляції.

Програма занять складалася з 6 етапів:

Етап 1. Формування тренінгової групи: знайомство, самопрезентація тренера, вступне слово, визначення правил та ритуалів групи, створення сприятливої психологічної атмосфери для учасників – 1 заняття.

Етап 2. Формування базису для успішної психологічної корекції смислової сфери особистості: закріплення знайомства, посилення згуртованості групи, початок психологічного впливу, спрямованого на корекцію смислової сфери, сприяння встановленню середовища взаєморозуміння і толерантності учасників – 2 заняття.

Етап 3. Активна фаза психологічної корекції смислової сфери: активація системи смислової регуляції життєвого плану, посилення смислової рефлексії життєвого шляху – 3 заняття.

Етап 4. Психологічна корекція смислової сфери:

– активація системи смислової регуляції життєвого плану, посилення смислової рефлексії життєвого шляху – 4 заняття;

– робота над покращенням навичок рефлексії життєвих цілей – 5 занять;

– робота над покращенням навичок рефлексії життєвих цілей, розвиток комунікативних навичок продуктивної соціальної взаємодії, (подолання ескапізму) – 6 заняття;

– розвиток регуляційних функцій оцінювання свого життєвого шляху та біографічної рефлексії – 7 заняття;

– формування життєствердного світогляду, розвиток рефлексії,

сприяння усвідомленню сенсу життя і життєвого шляху учасників – 8 занять;
– підвищення загального рівня активності життєвої позиції при реалізації сенсу життя – 9 заняття.

Етап 5. Заключне заняття психологічної корекції смислової сфери: стимулювання регулятивної функції оцінювання і корекції життєвого плану учасників, визначення альтернативних джерел життєвих смислів, підведення підсумків психологічної корекції – 10 заняття.

Етап 6. Заклучний етап програми психологічної корекції смислової сфери: оцінка ефективності проведеної роботи (проведення повторної психодіагностики учасників програми психологічної корекції визначеними методами дослідження, включно з заповненням бланку зворотного зв'язку).

Змістовне наповнення програми вправами було здійснено з врахуванням специфіки членства в неформальних субкультурах (Додаток Г). В умовах перебування учасників в різних неформальних субкультурних групах тренінгова робота може ускладнюватися. У зв'язку з цим, програма містить багато вправ, спрямованих на знайомство, створення сприятливого психологічного мікроклімату та знаття напруги (криголами, розминки). Для нівелювання відмінностей, об'єднання та покращення взаємодії між представниками альтернативних субкультурних течій, ритуали привітання та прощання було створено на першій зустрічі, і вони не змінювались впродовж всієї програми.

Програма психологічної корекції смислової сфери активних членів неформальної субкультури створена з метою оптимізації їх адаптивних властивостей до традиційної культури через розвиток всіх її структурних компонентів.

В основі програми психологічної корекції смислової сфери особистості лежать принципи логотерапії В. Франкла (див. рис. 3. 2).

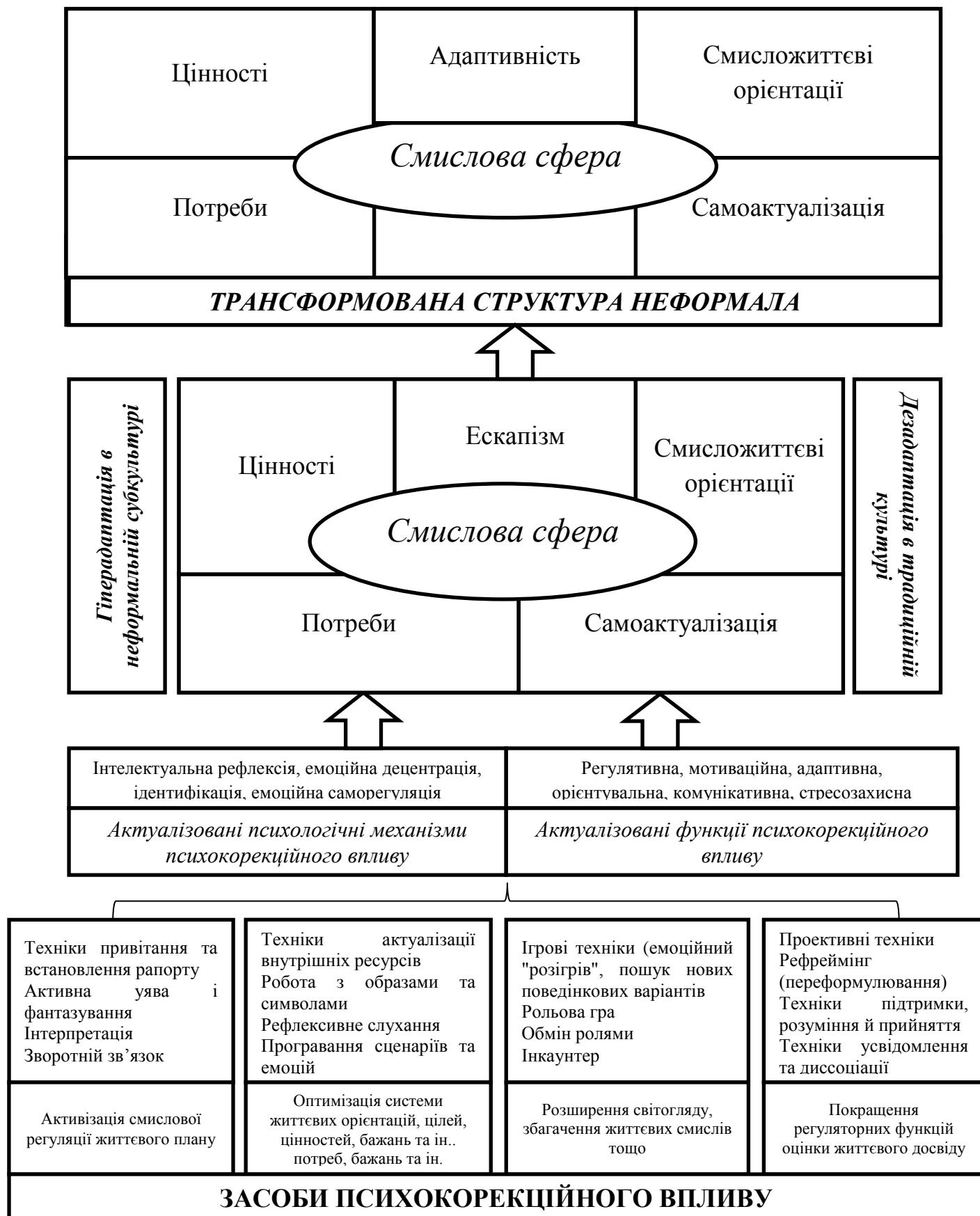

Рис. 3. 2. Модель психологічної корекції смислової сфери представників неформальних субкультур

Основним методом психокорекційної роботи був авторський біографічний тренінг, який був модифікацією біографічного тренінгу К. В. Карпінського, розробленого для однієї особи, а також з залученням відповідних вправ соціально-психологічного тренінгу Л. А. Петровської.

3. 2. Результати апробації програми психологічної корекції смислової сфери особистості з неформальної субкультури

Аналіз результатів апробації програми психологічної корекції розпочато з дослідження динаміки задоволеності потреб учасників програми впродовж психокорекційної роботи з ними та через 3 місяці після її завершення (див. таб. 3.1).

«Первинне» обстеження фіксувало одну задоволену потребу (в безпеці і задоволеннях) та три незадоволені (в емоційній насиченості, в статусі, морально-етичні). Всі інші потреби були розміщені учасниками в зоні часткової задоволеності. Після участі в програмі корекції «Проміжне», дослідження виявило майже аналогічну ситуацію з рівнями задоволеності особистісних потреб. Різниця полягала лише в тому, що до зони незадоволеності потрапила потреба в сенсі життя та інтегральний показник вищого рівня потреб. Стала частково задоволеною потреба в емоційній насиченості. Отже, на кінець психокорекційної роботи її учасники почали усвідомлювати наявність низького рівня сенсу свого перебування в певній субкультурі та сепарацію від традиційного соціуму.

Підсумкове тестування виявило помітніші зміни в рівнях задоволеності особистісних потреб: повну відсутність задоволених потреб. В зону незадоволеності потрапили потреби в домінуванні, в емоційній насиченості та статусі. Всі інші потреби були визначені, як частково задоволені. Таким чином, було виявлено зміни в актуальності особистісних потреб «неформалів»: втрати актуальності, тобто підвищення рівня задоволеності

морально-етичних потреб і зростання потреби в домінуванні. Якщо взяти до уваги те, що на початку роботи ми мали справу з людьми схильними до підкорення, то актуалізація потреби в домінуванні є для нас неабияким здобутком.

Таблиця 3.1

**Динаміка задоволеності актуальних потреб представників
неформальної субкультури**

Потреби	До експерименту		Після експерименту			Через 3 місяці		
	$X_{сер}$	P	$X_{сер}$	P	(U-/t-)	$X_{сер}$	P	(U-/t-)
в безпеці і задоволеннях	4,06	1	3,44	1		5,53	2	4,227***
в емоційному спілкуванні	6,31	5	7,17	8		6,60	7	2,302**
орієнтовна потреба і потреба в свободі	5,66	3	5,44	3		7,33	10	4,321***
в активності та готовності до майбутнього	5,73	4	6,11	4		5,75	3	
в домінуванні	6,97	9	6,44	6		8,82	14	2,200 ²
в досягненнях	6,53	6	6,17	5		7,17	9	2,121*
в емоційній насиченості	8,53	14	7,82	11		8,95	15	
в пізнанні	5,51	2	5,40	2		4,64	1	
в підготовленості	6,73	7	6,60	7		7,44	11	3,480 ²
в статусі	9,20	15	9,15	15		8,75	13	2,518 ³
бути особистістю	7,73	11	7,55	10		6,77	8	3,216***
морально-етичні потреби	8,35	13	8,77	14		7,68	12	1,928 ¹
в сенсі життя	7,82	12	8,64	13		6,22	5	2,647 ³
в самовираженні	7,24	10	7,84	12		6,35	6	3,843***
в управлінні	6,93	8	7,40	9		6,11	4	4,832***
психофізіологічний рівень	5,75	1	5,72	1		6,80	2	3,811***
соціальний рівень	6,96	2	6,89	2		7,19	3	
вищий рівень	7,61	3	8,04	3		6,63	1	4,452 ³
праця	6,08	1	5,70	1	2,022 ¹	6,46	2	2,569***
спілкування	7,68	5	7,87	5		7,70	4	
пізнання	6,32	2	6,48	2		6,04	1	
рекреація	6,55	3	6,83	3		6,49	3	
управління	7,67	4	7,63	4		7,85	5	

Примітки: $X_{сер}$ – середнє значення; M_0 – мода, P – ранг; достовірні показники U-критерію Манна-Уїтні: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,02$; *** – $p \leq 0,01$; достовірні показники t-критерію Стьюдента: ¹ – $p \leq 0,05$; ² – $p \leq 0,02$; ³ – $p \leq 0,01$.

Дослідження динаміки середніх значень показників потреб представників неформальної субкультури дозволило підтвердити виявлені зміни в актуальності їх особистісних потреб.

Якщо «Первинні» результати (до програмного впливу) переважали в кількісному вираженні над «Проміжними» показниками за потребами в безпеці і задоволеннях, орієнтовній потребі і потребі в свободі, в домінуванні, в досягненнях, в емоційній насиченості, в пізнанні, в підготовленості, в статусі, бути особистістю, психофізіологічним і соціальним рівнями потреб та інтегральними показниками праці й управління, то «Проміжні» результати стали вищими за потребами в емоційному спілкуванні, в активності та готовності до майбутнього, морально-етичними потребами, в сенсі життя, в самовираженні, в управлінні, вищому рівні потреб, інтегральними показниками спілкування, пізнання і рекреації.

Таким чином, можна стверджувати, що першими результатами програмного впливу була якісна зміна спрямованості актуальних потреб із соціально та психологічно орієнтованих на потреби психологічного та вищого рівня. Саме така закономірність відображається в статистичних даних: інтегральний показник шкали «праця» ($t=-2,022$; $p\leq 0,05$) втратив свою актуальність для осіб з неформальних субкультур відразу після участі в програмі.

Відтерміновані наслідки здійсненого впливу проявилися в «Заключних» психодіагностичних результатах. Набули актуальності наступні потреби: в безпеці та задоволеннях, орієнтовна потреба і потреба в свободі, в домінуванні, в досягненнях, в емоційній насиченості, в підготовленості, психофізіологічні та соціальні рівні, а також в праці та управлінні.

З вище вказаного бачимо, що спрямованість особистісних потреб учасників програми продовжувала запрограмовано-інерційні зміни, порівняно з «Проміжними» результатами. Це свідчить про ефективність

здійсненого впливу. Актуалізація потреб професійного та ділового характеру на тлі соціальних і економічних проблем пов'язаних з пандемією коронавірусної інфекції та безпосередньо карантинних заходів є надзвичайно конструктивною.

Отже, спостерігаємо пролонговану експозицію психокорекційного впливу. По завершенню програми, ієрархія найбільш важливих і відповідно не задоволених потреб майже збереглася, включно з найменш важливими, а рівні потреб та інтегральні показники взагалі залишилися константними. Проте «Заключне» тестування виявило значні зміни в ієрархії актуальних потреб учасників програми. Вони виражалися у таких змінах, як підвищення рівня задоволеності потреб в активності та готовності до майбутнього, бути особистістю, в пізнанні, в самовираженні, сенсі життя, управлінні, вищого рівня потреб та пізнання в якості виду діяльності та зниженні задоволеності потреб в свободі, в емоційній насиченості, підготовленості, соціального рівня потреб та управлінні як виду діяльності. Таким чином, ми бачимо, що рівень задоволеності та актуалізація потреб цілком відповідають поточній ситуації в суспільстві.

З огляду на викладене вище, можна зробити висновок, що програмний вплив був позитивним, оскільки на початку він поновив юнацькі тенденції представників неформальної субкультури, а в довгостроковій перспективі призвів до більшої адаптивності потребової сфери учасників-неформалів, тобто узгодив актуальні потреби з ситуацією в суспільстві. Це твердження підкріплювали встановлені статистичні дані.

Наступним етапом аналізу ефективності психокорекційного впливу впровадженої програми був розгляд змін у ціннісних орієнтаціях учасників цієї програми (див. табл. 3.2). Відштовхуючись від показників середніх значень, отриманих нами при первинній діагностиці, можна побачити зміни в ціннісних орієнтаціях учасників програми. При порівнянні «Первинних» (до) та «Проміжних» (відразу після) результатів було виявлено зростання

Таблиця 3.2

**Динаміка ціннісних орієнтації членів неформальної субкультури
впродовж участі в програмі психологічної корекції**

Цінності		До експерименту			Після експерименту			через 3 місяці		
		<i>X_{сер}</i>	<i>Mo</i>	P	<i>X_{сер}</i>	<i>Mo</i>	P	<i>X_{сер}</i>	<i>Mo</i>	P
Термінальні	Активне життя	6,88	5	6	6,11	1	3	7,71	8	7
	Життєва мудрість	7,35	2	7	6,28	2	4	6,62	2	3
	Здоров'я	6,35	1	2	4,68	1	1	5,06	1	1
	Цікава робота	4,93	1	1	5,40	3	2	5,60	1	2
	Краса природи і мистецтва	6,37	6	3	7,20	5	7	7,28	3	6
	Кохання	6,62	4	4	6,82	6	5	7	6	5
	Матеріальне забезпечення	6,60	6	5	7,08	6	6	6,95	6	4
	Друзі	7,82	9	8	8,93	8	8	8,66	9	8
	Визнання	8,77	9	9	9,08	9	9	8,82	8	9
	Пізнання	11,06	11	12	9,82	10	11	10,53	11	14
	Продуктивність життя	10,73	10	11	11	12	14	10,42	10	13
	Розвиток	10,15	10a	10	9,40	10	10	9,71	11	12
	Розваги	12,13	14	15	12,46	14	15	11,88	14	18
	Свобода	11,28	13	13	9,84	13	12	8,86	5	10
	Щаслив. сімейн життя	11,80	14	14	10,93	13	13	8,93	4	11
	Щастя інших	13,13	15	16	12,82	15	16	11,33	3	17
	Творчість	13,88	16	17	13,84	16	18	11,28	2	16
Впевненість	14,15	18	18	13,42	18	17	11,02	18	15	
Інструментальні	Акуратність	9,40	17	10	8,71	7	9	4,55	1	1
	Вихованість	8,55	18	7	7,37	2	5	5,02	2	2
	Високі домагання	9,68	16	11	9,02	8	10	6,40	3	5
	Життєрадісн	7,24	1	4	6,95	1	3	5,33	4	4
	Дисциплінов.	6,91	2	3	6,48	2	2	5,17	5	3
	Незалежність	7,60	5	5	7,08	5	4	6,62	8	6
	Нетерпимість	6,17	2	1,5	7,68	7	7	6,97	6	7
	Освітченість	8	8	6	7,44	8	6	7,73	8	9
	Відповідальність	6,17	3	1,5	6,40	8	1	7,24	9	8
	Раціоналізм	9,11	11	9	8,28	10	8	9,33	11	11
	Самоконтроль	9,66	10	12	9,95	10	12	10,44	10	13
	Сміливість поглядів	8,84	12	8	9,73	12	11	9,20	12	10
	Тверда воля	10,04	13	13	10,51	13	13	9,84	13	12
	Терплячість	11,66	14	14	12,88	14	14	12,55	14	14
	Широта поглядів	12,31	15	15	13,84	15	17	13,55	15	15
	Чесність	12,84	16	16	13,71	16	15	14,11	16	17
	Ефективність	13,66	18	17	13,77	17	16	13,97	18	16
Дбайливість	14,42	18	18	15,28	18	18	15,42	17	18	

показників, як термінальних цінностей, так й інструментальних. Достовірно зросла інструментальна цінність широта поглядів ($t=-2,164$; $p\leq 0,05$).

Наступне порівняння «Проміжних» та «Заключних» результатів, також зафіксувало зростання показників термінальних та інструментальних цінностей. Проте достовірні статистичні відмінності було виявлено лише за цінностями-засобами: акуратність ($U=2,504$; $p\leq 0,01$), вихованість ($U=2,008$; $p\leq 0,04$) та високі вимоги ($U=2,110$; $p\leq 0,03$). Таким чином, після участі у респондентів було виявлено певну збалансованість цінностей-цілей: рівномірніший розподіл між конкретними, абстрактними та цінностями професійної самовизначеності й особистого життя. Стосовно цінностей-засобів, основним досягненням ми вважаємо те, що вдалося збудити інтерес респондентів до цінностей прийняття інших, якими вони попередньо нехтували.

Аналіз змін в модальній частоті (найпоширенішого вибору цінності в групі) впродовж участі в програмі підтвердив та уточнив попередні результати.

Констатовано суттєві зміни в ціннісних підсистемах учасників: за цінностями-цілями – між групами цінностей професійної самовизначеності та особистого життя, а за цінностями-засобами – між групами індивідуалістичних цінностей та діяльності.

Також відбулися зміни в ієрархічній структурі (рангове вираження) цінностей учасників. Відразу після завершення програми маємо зміни в ієрархії ціннісних систем. Важливими термінальними цінностями стали здоров'я, цікава робота, активне життя, життєва мудрість, кохання, а неважливими – впевненість і творчість. Перші місця серед інструментальних цінностей зайняли відповідальність, дисциплінованість, життєрадісність, незалежність й вихованість, тоді як цінність дбайливість – останнє місце.

Порівняння цих двох ціннісних систем виявило не надто виразні, проте важливі зміни в їхній ієрархії. Найсуттєвіші зміни відбулися в групі

цінностей-цілей. Якщо до формуючого експерименту «неформали» тяжіли до конкретних та цінностей професійної самовизначеності, то відразу після завершення програми їх вектор інтересів змінився в бік абстрактних і цінностей особистого життя. В інструментальних цінностях зміни відбулися лише в групі етичних цінностей. Учасники актуалізували їх для себе.

За результатами контрольного заключного психодіагностичного зрізу також маємо зміни в ієрархічній структурі ціннісної системи учасників програми. Серед термінальних цінностей найбільш важливими стали здоров'я, цікава робота, життєва мудрість, матеріальна забезпеченість, кохання. Останні місця зайняли відповідно продуктивне життя, пізнання, впевненість, творчість, щастя інших, розваги. В свою чергу, пріоритетними інструментальними цінностями наразі є акуратність, вихованість, дисциплінованість, життєрадісність і високі домагання, а непопулярними – ефективність, чесність, дбайливість.

Отже, можна стверджувати, що ціннісна система членів неформальної субкультури набула певних «інерційних» змін в результаті їхньої участі у програмі психологічної корекції. Загалом, ці зміни в структурно-ціннісному плані більшою мірою стосувалися вітальних цінностей, порівняно з інструментальними. А попередньо виявлена нами тенденція активізації у «неформалів» впродовж участі в програмі, цінностей прийняття інших залишилася без змін. Беручи до уваги той факт, що програмний вплив досліджувався нами на тлі пандемії і карантинних обмежень, можемо припустити, що актуальність цих цінностей серед різних верств населення стала надзвичайно амбівалентною.

Оцінка ефективності проведеної психологічної програми корекції смислової сфери особистості, яка є активним членом неформальної субкультури, передбачала й висвітлення результатів порівняння показників середніх значень смисложиттєвих орієнтацій респондентів (див. табл. 3.3).

Отже, можна побачити зростання показників смисложиттєвих орієнтацій учасників за всіма субшкалами впродовж проведення програми. Це свідчить про покращення рівня осмисленості життя учасників програми, появу нових життєвих цілей, більшу задоволеність процесом життя та результатом своїх життєвих досягнень, більшою впевненістю у особистісному контролі над своїм життям. Проте, достовірна позитивна динаміка відображається у статистичних даних лише за ознакою процес життя ($U=-2,630, p\leq 0,01$).

Таблиця 3.3

**Динаміка показників смисложиттєвих орієнтацій учасників
психокорекційної програми**

Група	Осмисленість життя	Цілі життя	Процес життя	Результат життя	Л – Я	Л – Ж
До формувального експерименту	88,51	28,33	24,95	22,46	18,24	25,48
Після формувального експерименту	97,15	29,68	28,66***	22,48	20,37	28,84
Через 3 місяці	100,73	28,04	31,46 ²	21,91	20,28	30,04

Примітки: достовірні показники U-критерію Манна-Уїтні: * – $p\leq 0,05$; ** – $p\leq 0,02$; *** – $p\leq 0,01$; достовірні показники t-критерію Стьюдента: ¹ – $p\leq 0,05$; ² – $p\leq 0,02$; ³ – $p\leq 0,01$.

Відтерміноване (контрольне) тестування виявило незначне зниження в учасників програми середніх показників трьох субшкал. Це може свідчити про зниження їх цілепокладання й складнощі при формуванні життєвих цілей свого майбутнього, знецінення ними своїх життєвих надбань та часткову зневіру в силу своєї особистості. Було зафіксовано зростання загального рівня осмисленості життя, задоволеності його перебігом ($t=-2,362, p\leq 0,02$) та зміцнення віри в можливість його контролю.

Перевірка змін рівней самоактуалізованості учасників після проведеної психологічної корекції надали змогу визначити наявність або відсутність програмного впливу, оцінити рівень її ефективності (див. табл. 3.4). Оскільки статистично значущих відмінностей виявлено не було, ми вимушені

обмежитися порівнянням виключно значень середніх. Але це не перешкоджало встановленню ефективності впливу програми на рівень особистісної зрілості членів неформальної субкультурної спільноти. Навіть незначні кількісні зміни мали для нас велике значення. Оскільки попередньо встановлені відмінності «неформалів» від пересічних громадян в основному були якісними та статистично значущими. Характерологічно вони ґрунтувалися на нижчих показниках сенситивності, уявленнях про природу людини та прийнятті агресії.

Таблиця 3.4

**Динаміка показників самоактуалізованості учасників програми
психологічної корекції**

Шкали	Середні значення		
	До експерименту	Після експерименту	Через 3 місяці
Підтримка	47,75	47,24	48,04
Орієнтація у часі	50,88	49,04	53,13
Ціннісні орієнтації	45,93	45,62	43,08
Гнучкість поведінки	45,20	43,73	46,06
Сенситивність до себе	47,97	49,31	45,60
Спонтанність	52,33	52,93	49,40
Самоповага	49,48	48,42	52,26
Самоприйняття	49,82	48,64	52,20
Уявлення про природу людини	46,66	47,46	46,13
Синергія	50,17	48,04	49,82
Прийняття агресії	52,88	53,26	50,93
Контактність	48,53	47,68	50,17
Пізнавальні потреби	45,64	43,48	48,00
Креативність	49,95	49,77	46,57

Тестування відразу після проведення програми виявило зростання вище вказаних найбільш суперечливих ознак, за якими, зазвичай, представники неформальної субкультури поступалися пересічним громадянам. Це свідчило про зростання у «неформалів» усвідомленості своїх потреб і почуттів та їх наступною рефлексією, розширенням своїх поведінкових меж і кращого прийняття людської природи та агресії. Заключний психодіагностичний зріз встановив подальше зростання рівня самоактуалізованості особистості учасників: зростання рівня незалежності їх цінностей та поведінки від

зовнішніх впливів, вмінні якісно проживати кожен момент свого життя. Також зріс рівень їх взаємодії з оточуючими, самоповаги та прийняття себе загалом, з усіма позитивними та негативними рисами. Продовжилась позитивна динаміка прийняття дихотомії світу. Покращилося їх вміння швидко встановлювати тісні емоційно-насичені контакти з людьми та загострилось прагнення до отримання знань про оточуючий світ.

Заключним етапом аналізу результатів апробації програми психологічної корекції смислової сфери особистості приналежної до неформальної субкультури було встановлення змін в адаптивних властивостях особистості та загалом показників соціально-психологічної адаптації учасників психокорекційної роботи (див. табл. 3.5).

Таблиця 3.5

Динаміка показників адаптованості членів неформальної субкультури з психокорекційної групи

Шкали	Середнє значення			(U-/t-)	
	До ФЕ	Після ФЕ	Через 3 місяці	Після ФЕ	Через 3 місяці
інтегральна адаптація	45,91	52,77	52,84	3,941*	
адаптивність	102,20	115,04	119,62	3,289 ¹	
дезадаптивність	118,66	102,91	105,31	3,333*	
інтегральне самоприйняття	44,64	50,73	53,55	2,022 ³	
прийняття себе	33,08	36,66	36,22	2,619 ³	
не прийняття себе	25,64	22,51	19,60	1,945***	2,047 ¹
інтегральне прийняття інших	47,68	52,86	52,62		
прийняття інших	18,11	20,57	21,46		
не прийняття інших	23,11	20,97	22,37	2,354*	
інтегральний емоційний комфорт	46,55	53,91	52,17	2,348 ³	
емоційний комфорт	20,53	22,20	24,66	2,113***	2,117*
емоційний дискомфорт	23,77	20,20	23,31	2,227***	
інтегральна інтернальність	53,11	59,84	60,66	2,974 ³	
внутрішній контроль	43,80	50,86	51,84	2,725*	
зовнішній контроль	25,82	23,86	23,35		
інтегральне прагнення до домінування	44,17	49,84	48,17	2,381 ¹	
Домінування	8,15	8,86	9,08		
Конформність	19,35	16,44	18	3,460*	
Ескапізм	17,20	14,37	15,43	2,049 ³	2,460 ³

Примітки: достовірні показники U-критерію Манна-Уїтні: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,02$; *** – $p \leq 0,01$; достовірні показники t-критерію Стьюдента: ¹ – $p \leq 0,05$; ² – $p \leq 0,02$; ³ – $p \leq 0,01$.

Як вище зазначалося, до участі в програмі залучалися учасники неформальної субкультури, які мали труднощі з соціально-психологічною адаптацією. Тож зміни адаптивних властивостей були не лише очікувані, а й заплановано прогнозованими цілями програми. Таким чином, порівняння середніх значень показників до психокорекційного впливу та відразу після нього виявило кількісне їх зростання та якісні зміни в ознаках вивчення. Було встановлено, що високі результати респондентів за шкалами дезадаптивності (дезадаптивність ($p \leq 0,05$), неприйняття себе ($p \leq 0,01$), неприйняття інших ($p \leq 0,05$), емоційний дискомфорт ($p \leq 0,01$), комформність ($p \leq 0,05$) та ескапізм ($p \leq 0,01$)) було компенсовано програмним впливом. Покращенням адаптивних властивостей було доведено статистично. Ця тенденція зростання адаптивних властивостей учасників програми психологічної корекції була доведена статистично (інтегральна адаптація ($p \leq 0,05$), адаптивність ($p \leq 0,05$), інтегральне самоприйняття ($p \leq 0,01$), прийняття себе ($p \leq 0,01$), інтегральний емоційний комфорт ($p \leq 0,01$)).

Заключне контрольне діагностування респондентів виявило продовження позитивної динаміки. Вона зафіксувала чітке зростання адаптивних властивостей учасників, зокрема суттєве зниження рівня не прийняття себе ($p \leq 0,05$) й уникання вирішення проблем, а також, значне покращення власного емоційного комфорту ($p \leq 0,05$). Таким чином, дієвість програми психологічної корекції було доведено.

3.3. Психолого-педагогічні рекомендації щодо розвитку адаптаційних властивостей членів неформальної структури

В умовах соціальнополітичних перетворень в Україні, особливого активного розвитку набули культурні зміни в суспільстві. Зростання, поширення та популяризація неформальних субкультурних угруповань

формує стійкий інформаційний запит суспільства. Стереотипне сприйняття та стигматизація неформальних осіб повинна бути викорінена чіткою й доступною науково перевіреною інформацією. У свою чергу, учасники неформальних субкультур мають отримати прийняття та, за необхідністю, допомогу від загальнокультурної спільноти. Сучасні реалії є такими, що важко уявити учнівський або студентський склад навчального закладу без представника тієї чи іншої субкультурної групи. Саме тому, викладачам та практичним психологам для ефективного виконання своїх професійних обов'язків важливо бути інформованими та вміти вчасно надати необхідну кваліфіковану допомогу.

«Неформальна» спільнота є соціально активною та володіє великим творчим потенціалом. Тому важливо вище вказаним спеціалістам допомагати членам неформальної спільноти, реалізовувати його та спрямовувати у корисне для особи «русло», а за потреби реагувати на виявлені нами емпірично їхні дезадаптивні психологічні особливості. Таким чином може бути реалізована наша ціль із залучення їх до спільноти загально прийнятої традиційної культури. Саме «перші кроки на зустріч» представників традиційної культури (учителів, викладачів та практичних психологів) можуть сприяти зниженню ескапізму у «неформалів» і, в подальшому, стимулювати їх активному залученню до соціуму.

Тому на ґрунті результатів констатувального і формувального експериментів нами були розроблені психолого-педагогічні рекомендації для викладачів закладів середньої і вищої освіти та практичних психологів щодо покращення процесів адаптації членів неформальної субкультури до традиційної культури.

Психолого-педагогічні рекомендації для викладачів закладів середньої та вищої освіти

Учасники неформальної субкультури прагнуть вирізнитися з натовпу. Найчастіше своє прагнення вони реалізують яскравим зовнішнім виглядом та

трансляванням нестандартних ідей [36]. Викладачами ці ознаки повинні інтерпретуватися, як невичерпне джерело творчого креативу і альтернативних точок зору. Використання цих цінних ресурсів у навчальному процесі дозволить не лише його збагатити, але і допоможе встановити більш приязні стосунки/взаємини в навчальній групі, знизити відстороненість особистості «неформала». Активна залученість члена субкультурної спільноти до навчального процесу та громадського життя «альма матер» (учнівські та студентські ради) є профілактикою девіантних проявів (Ю. А. Клейберг) [114].

Рекомендується проводити з учнями і студентами бесіди та лекційні заняття на конкретні теми («Широта та глибина поняття культура», «Види проявів культури», «Культура, як відображення процесів у суспільстві», «Нові культурні течії та види їх проявів», «Субкультура та її роль в суспільстві»). Саме таке коректне інформування дозволить молоді зрозуміти витoki такого прояву себе, розмежувати правдиву та вигадану інформацію, відійти від стереотипів сприймання та виокремити субкультуру з переліку виключно негативних соціальних явищ.

У навчальному процесі варто орієнтуватися на останні новітні технології, й частіше застосовувати інтерактивні методи навчання. Це дозволить викладачам і молоді перебувати в одному інформаційному просторі. «Просунутий» (інформований) викладач має можливість отримати членство в молодіжній спільноті та не перебувати поза групою, що дозволить йому успішніше впливати на навчальний процес, стимулювати його та мотивувати учасників. При цьому, немає ризику втрати викладацького авторитету, оскільки, бути інформованим не означає бути залученим. Таким чином, молодь не витратить час на формування у своїй свідомості символізму «архаїчного академічного тиску» й наступний супротив і боротьбу з ним. Для встановлення довірливих стосунків, налагодження психологічного мікроклімату, стимуляції активності або подолання

психоемоційної напруги в групі доцільним є застосування вправ із запропонованої програми психологічної корекції [Див. додаток Г].

Основна й найбільш важлива рекомендація для викладачів полягає у негайному інформуванні психолога навчального закладу про негаразди в групі. Викладацької суб'єктивної оцінки достатньо, щоб психолог перевінив, чи відбуваються несприятливі процеси в групі. Вчитель чи викладач мають орієнтуватися на наявність: образ (булінгу) на/або від представника неформальної субкультури; неприйняття групою учнів/студентів нестандартного зовнішнього вигляду («неформалів») або цілковитого витіснення їх з групи; проявів девіантної поведінки учасника(-ів) субкультурної групи та ін.

Методичні рекомендації для психологів закладів середньої та вищої освіти

Своєчасне реагування на «сигнали» викладачів та регулярні й системні психодіагностичні заходи дозволять унеможливити виникнення конфліктних та кризових ситуацій. А цілеспрямована інформаційна діяльність психолога, орієнтована на прояснення й доведення до всіх учасників навчального процесу (батьки, викладачі, молодь) особливостей вікового періоду учнівського складу, їх потреб, мотивів та новоутворень, дозволить полегшити, як освітній процес, так і процес дорослішання.

Психолог навчального закладу відіграє вагомий роль. Саме він може сприяти розкриттю учнями (студентами) свого потенціалу, допомогти їм у професійному самовизначенні й формуванні у них готовності до самореалізації в обраній професії [9]. Важливо проводити з учнями (студентами) інформаційні бесіди на відповідні теми: «Субкультура, як соціальне явище», «Взаємозв'язок творчого потенціалу та професійного саморозвитку», «Самопізнання, як процес», «Важливість та складнощі саморозвитку», «Індивідуальність та унікальність кожного», «Толерантність в дії». Вони розкривають складні поняття й роблять їх доступними для

розуміння й майбутнього застосування молоддю. Зазначимо, що основною ціллю цих бесід є надання психологічних знань, які в подальшому допоможуть процесу саморозвитку й розкриттю власного потенціалу. Саме цього прагнуть люди, особливо яскраво це прагнення виражене у «неформалів» [99].

Ефективною формою роботи є тренінгові вправи, які описуються в авторській програмі (Див. додаток Г). Їх можна застосовувати відповідно до задач психолога освітнього закладу. Вони можуть допомогти спеціалісту, як у випадку індивідуального консультивання, так і в роботі з групою. Наприклад, покращити адаптивні властивості учасника субкультурної групи, або сприяти налагодженню більш комфортного психологічного мікроклімату в групі.

Психолог має надати рекомендації батькам для поліпшення психоемоційних зв'язків між ними й їхніми дітьми-неформалами, що в подальшому конвертується в їх успішне міжособистісне спілкування.

Рекомендації для батьків: зробити критичну переоцінку свого ставлення до власної дитини; частіше цікавитися їхнім життям й систематизувати міжособистісну взаємодію, створити ритуали інтимної бесіди (спільне недільне чаювання); вирішувати конфлікти в діалозі та співробітництві; не втрачати власну гідність та не принижувати гідність своєї дитини; поважати захоплення, інтереси й право на своє бачення краси; пам'ятати, що автократичний, авторитарний та директивний стилі виховання для підлітків та юнацтва є абсолютно неприйнятливими. Бажано користуватися лише демократичними засобами спілкування (обговорення, компроміс); не забувати позитивно реагувати на успіхи (помічати й хвалити); критика можлива лише конструктивна (поведінка, вчинки, дії, а не оцінка особистості вашої дитини); не обмежувати можливості самовираження, поважати право сина/доньки на самовираження; забезпечувати здорову атмосферу в сім'ї.

Методичні рекомендації для практичних психологів центрів соціально-психологічної допомоги

Практичним психологам центрів соціально-психологічної допомоги рекомендуються у випадках професійної взаємодії з членами неформальної субкультурної групи застосовувати виокремлені, апробовані й запропоновані нами психодіагностичні методи дослідження. Вони не лише сприятимуть встановленню складності та глибини психологічного втручання, але й дозволять побачити цілісну «картину світу» особистості учасника неформальної субкультури. Саме цілісне сприйняття дозволяє надати найбільш ефективну допомогу [188].

За умов складнощів соціальної взаємодії або девіантних форм поведінкових проявів доцільно використати програму психологічної корекції смислової сфери особистості з неформальної субкультури. Ця програма дозволить учасникам отримати новий життєвий досвід, ознайомитися з різними життєвими сценаріями, актуалізувати власний ресурс й сформувані нові життєві цілі. Таким чином, практичний психолог може одночасно допомогти групі клієнтів без складних чи вартісних стимуляційних матеріалів. Техніки й вправи програми не є ні емоційно, ні матеріально витратними.

Ключові поради практичного психолога для батьків: батькам потрібно приймати свою дитину такою, якою вона є; завжди прагнути зрозуміти свою дитину; підтримувати, навіть, у випадках, коли ви особисто не поділяєте її вибір, захоплення або спосіб життя; поєднувати вимогливість з повагою і любов'ю.

Висновки до третього розділу

Результати апробації програми психокорекції психологічних особливостей смислової сфери особистості членів неформальної субкультури довели її ефективність та дозволили зробити наступні висновки:

1. Програма психологічної корекції, яка створена на основі біографічного тренінгу з елементами індивідуальної логотерапії, є ефективною для корекції психологічних особливостей смислової сфери особистості та розвитку адаптаційних властивостей «неформалів».

2. Наслідком психокорекційного впливу є позитивна динаміка в усіх компонентах смислової сфери учасників Програми. Ієрархічна структура актуальних особистісних потреб стала релевантною соціально-психологічним віковим характеристикам, набула більшої гнучкості й гармонійності, відбулась актуалізація смислових потреб особистісного розвитку та професійно-ділового характеру. Зміни в ціннісних орієнтаціях стосувалися більше цінностей-цілей, ніж цінностей-засобів: відбулась гармонізація пріоритетних цінностей та їх рівномірний розподіл між групами цінностей. Смесложиттєві орієнтації достовірно змінилися лише за ознакою процес життя ($t=-2,362$, $p\leq 0,02$), спостерігається позитивна динаміка рівня осмисленості життя та його контролю. Зросли показники самоактуалізації, особливо у неактивних «неформалів»: усвідомлення власних потреб та почуттів з їх наступною рефлексією, розширення своїх поведінкових меж, прийняття людської природи й агресії.

3. На заключному контрольному етапі вивчення впливу Програми встановлено цілковите збільшення рівня самоактуалізованості особистості респондентів, яке виявлялося у достовірному зростанні рівня незалежності цінностей та поведінки учасників від зовнішніх впливів й умінні якісно жити в кожен момент власного життя; показників рівня взаємодії з оточуючими, самоповаги та самоприйняття, прийняття дихотомії світу, вміння швидко встановлювати тісні емоційно-насичені стосунки та пізнання нового.

4. Особливо важливим результатом психокорекційного впливу було виявлення достовірного зростання адаптаційних властивостей «неформалів». Впродовж участі в програмі зросли показники за ознаками: інтегральної адаптації ($p\leq 0,05$), адаптивності ($p\leq 0,05$), інтегрального самоприйняття

($p \leq 0,01$), прийняття себе ($p \leq 0,01$), інтегрального емоційного комфорту ($p \leq 0,01$). Контрольний психодіагностичний зріз виявив подальший розвиток попередньо встановленої позитивної динаміки: достовірне зниження рівня неприйняття себе ($p \leq 0,05$) та ескапізму – уникання вирішення реальних проблем ($p \leq 0,01$), поліпшення емоційного комфорту ($p \leq 0,05$).

ВИСНОВКИ

У дисертації подано теоретичне узагальнення і наукове обґрунтування проблеми розвитку смислової сфери особистості юнацького і зрілого віку з неформальної субкультури. Теоретично обґрунтовано та емпірично досліджено особливості розвитку смислової сфери члена неформальної спільноти, виявлено особливості її онтогенетичної динаміки та статево-вікової диференціації; теоретично змодельовано та апробовано програму психологічної корекції смислової сфери особистості з неформального субкультурного середовища.

1. Теоретичний аналіз та переосмислення встановлених підходів до вивчення чинників смислової сфери, смислової динаміки, її феноменологічних, динамічних та структурних характеристик, а також вікових особливостей розвитку особистості юнацького (сенситивність для розвитку смислової сфери та трансформації смислових утворень) і зрілого (актуалізація потреби особистості в пошуку сенсу життя) віку дозволив теоретично обґрунтувати структурну модель розвитку смислової сфери особистості, яка впродовж тривалого часу є активним членом неформальної субкультурної групи. Структура смислової сфери особистості учасника неформальної субкультури складається з таких компонентів: потребового, ціннісного, смисложиттєвих орієнтації, самоактуалізаційного й ескапізму.

2. Виокремлено низку психологічних особливостей смислової сфери представників неформальної субкультури:

– вікові: а) у потребовій сфері – рівень задоволеності актуальних особистісних потреб членів неформальної субкультури знижується з віком (у юних є вищим, порівняно зі зрілими); б) ціннісні орієнтації юних представників неформальної субкультури спрямовані на цінності професійної самореалізації, а у дорослих – на етичні й цінності спілкування; в) відповідно до смисложиттєвих орієнтації «неформалів» спостерігається вікова й статева диференціація: юні дівчата та дорослі чоловіки

демонстрували низькі показники осмисленості, а юнаки і жінки – високі; г) високий рівень самоактуалізованості юних учасників неформальної субкультури з віком знижується;

– статеві: а) у потребовій сфері – актуальні особистісні потреби, включно з інтегральними показниками мають вищий рівень задоволеності та чітку статеву диференціацію (максимум відмінностей спостерігається у дівчат й у зрілих чоловіків); б) ціннісні орієнтації учасників неформальної субкультури чоловічої статі мали виражений індивідуалістичний характер, а жіночої – спрямування на професійну самореалізацію; в) смисложиттєві орієнтації: рівень осмисленості життя юнаків та жінок вищий, ніж у чоловіків та дівчат, а саме юнаки-неформали оцінюють власне життя як більш осмислене, цілеспрямоване, контрольоване, вони більш задоволені минулим, менше впевнені в собі і менше задовольняються процесом його проживання, порівняно з чоловіками; поміж жіноцтва спостерігається достовірне переважання всіх показників смисложиттєвих орієнтацій над відповідними показниками юнок («осмисленість», «цілі», «процес життя», «результат», «локус контролю – Я», «локус контролю – Життя»); г) констатовано негативну вікову динаміку адаптивних властивостей в осіб чоловічої статі та позитивну – у жіночої статі;

– динамічні: а) у потребовій сфері спостерігається негативна тенденція в рівнях задоволеності особистісних потреб; б) ціннісна: онтогенетична динаміка не має достовірних змін в системі цінностей учасників неформальної спільноти, проте тяжіє до етичних та індивідуалістичних цінностей; в) негативна онтогенетична динаміка показників смисложиттєвих орієнтації «неформалів» впродовж 2015 – 2020 років; г) позитивні динамічні зміни показників самоактуалізації, які зумовлені виключно високими результатами юнацтва з неформального субкультурного середовища (особливо осіб чоловічої статі). Члени неформальної субкультури були і

залишаються більш наближеними до самоактуалізованих особистостей, порівняно з представниками традиційної культури;

– адаптаційні: існують достовірні відмінності між адаптивними властивостями членів неформальної та традиційної спільноти, яка виявляється у гіперадаптації (завдяки високим показникам конформізму та ескапізму) у неформальному субкультурному середовищі та сепарації, пасивності й униканні тісних зв'язків з представниками традиційного культурного середовища.

3. Встановлено специфічність окремих компонентів смислової сфери активних членів неформальної субкультури, порівняно з представниками традиційної спільноти:

– чоловіки і жінки: а) потребова сфера: рівень задоволеності потреб чоловіків з неформальної субкультури нижчий, ніж у пересічних чоловіків, тоді як у жінок ситуація обернена; б) ціннісні орієнтації: вагомі цінності-цілі у «неформалів» та пересічних людей є майже ідентичними, проте цінності-засоби відрізняються: конформістські цінності та самоствердження притаманні «неформалам», а цінності діяльності та особистого життя – членам традиційної спільноти; в) рівень осмисленості: члени неформальної субкультури вважають своє життя порівняно менш осмисленим ніж пересічні громадяни; г) висока наближеність до самоактуалізованої особистості членів неформальної субкультури, порівняно з представниками традиційної культури практично нівелювалася впродовж дослідного періоду; д) адаптаційні властивості чоловіків-неформалів вищі, порівняно з пересічними чоловіками, ці ж властивості у жінок-неформалок нижчі, ніж у пересічних жінок.

– юнаки та дорослі: а) рівень задоволеності потреб учасників неформальної субкультури є високим у юнацтва та низьким у дорослих, порівняно з їхніми однолітками з традиційного культурного середовища; б) інструментальні цінності (діяльності та самоствердження) є спільними для

юнацтва з неформальної спільноти та дорослих з традиційного суспільства, в свою чергу ціннісні орієнтації пересічного юнацтва та дорослих-неформалів також мають низку спільних рис: цінності спілкування, конформізму, прийняття інших; в) рівень осмисленості життя членами неформальної субкультури, як юних так і дорослих, є нижчим, порівняно з їх однолітками з традиційного суспільства; г) процес самоактуалізації членів неформальної субкультури є нерівномірним та нестабільним, вони більш орієнтовані на якість життя ніж на ціннісні орієнтації самоактуалізованої особистості; д) у юнацькому віці адаптаційні властивості членів субкультури вищі, порівняно з пересічним однолітками, проте з набуттям дорослого віку вони втрачають цю перевагу й починають поступатися пересічним одноліткам за цією ознакою.

Доведено, що в неформальному середовищі спостерігається негативна вікова динаміка адаптаційних властивостей осіб чоловічої статі та позитивна – жіночої; члени неформальної субкультури більш соціально і психологічно адаптовані в своєму неформальному середовищі, порівняно з рівнем адаптивності людей в традиційному культурному середовищі. Неформальна субкультура є сприятливим середовищем для розкриття потенціалу і становлення особистості в юнацькому віці, проте в дорослому віці її вплив стає деструктивним.

4. Теоретичним підґрунтям моделі та програми психологічної корекції смислової сфери представників неформальних субкультур виступили принципи логотерапії В. Франкла та авторський біографічний тренінг, спрямований на оптимізацію їх адаптивних властивостей до традиційної культури через розвиток структурних компонентів смислової сфери.

Доведено ефективність програми психологічної корекції смислової сфери особистості, яка перебуває в неформальній субкультурі: актуальні особистісні потреби набули значної гнучкості й більшою мірою відповідають традиційній культурі; відбувся рівний розподіл між пріоритетними

цінностями-цілями за ціннісними групами, зріс рівень осмисленості життя, його перебіг і контрольованість; рівень самоактуалізації залишився в межах середніх, спостерігається позитивна динаміка її показників, активізувалися суб'єктні якості особистості (усвідомлення власних потреб та почуттів з їх наступною рефлексією, розширення своїх поведінкових меж, прийняття людської природи й агресії); достовірно зросли адаптаційні властивості до традиційного соціуму.

Психодіагностичні методи дослідження смислової сфери особистості та авторська програма її корекції з метою розвитку адаптивних властивостей осіб юнацького і дорослого віку є ефективним методичним та технологічним інструментарієм для практикуючих психологів.

Проведене нами дослідження не охопило всіх аспектів розглянутої проблеми. **Перспективою дослідження** є вивчення емпатії, ставлення до себе та до інших як системотвірних чинників конструктивної сепарації, соціалізації особистості, а також порівняння особливостей розвитку смислової сфери особистості формальних та неформальних субкультур.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абросимов В. В. Молодежные субкультуры в процессе развития и идентификации : дис. . канд. культурол. наук / В. В. Абросимов – Краснодар, 2006. – 150 с.
2. Абакумова И. В. Обучение и смысл: смыслообразование в учебном процессе. (Психолого-дидактический подход) / И. В. Абакумова. – Ростов н-Д: Изд-во Рост. ун-та, 2003. – 480 с.
3. Абакумова И. В. Смыслоцентризм в педагогике: новое понимание дидактических методов Текст. / И. В. Абакумова, П. Н. Ермаков, И. А. Рудакова. Ростов н/Д.: Изд-во РГУ, 2006. – 278 с.
4. Адлер А. Понять природу человека / А. Адлер. – СПб. : Изд-во Академический проспект, 1997. – 256 с.
5. Асмолов А. Г. Деятельность и уровни установок / А. Г. Асмолов // Вести. Моск. ун-та. Сер. 14, Психология. 1977. – № 1. – С. 3–12.
6. Асмолов А. Г. О некоторых перспективах исследований смысловых образований личности / А. Г. Асмолов, Б. С. Братусь, Б. В. Зейгарник, В. А. Петровский, Е. В. Субботский, А. У. Хараш, Л. С. Цветкова // Вопр. психол. – 1979. – № 4. – С. 35–45.
7. Асмолов А. Г., Братусь Б. С., Зейгарник Б. В. и др. О некоторых перспективах исследования смысловых образований личности / А. Г. Асмолов, Б. С. Братусь, Б. В. Зейгарник и др / Вопросы психологии. – 1979. – № 4. – С. 35 – 46.
8. Абульханова-Славская К. А. О путях построения типологии личности / К. А. Абульханова-Славская / Психологический журнал. – 1983. – № 1, т. 4. – С. 14–29.
9. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская.– М.:Мысль,1991. – 299с.

10. Алпатова П. С. Современная студенческая субкультура: социологический аспект. / П. С. Алпатова // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: зб. наук. праць* – Харків: Видавничий центр ХНУ імені В. Н. Каразіна. 2003.
11. Анисимов С. Ф. Теория ценностей в отечественной философии XX века. / С.Ф. Анисимов // *Вестник Моск. ун.-та*, 1994. – серия 7. – №4. – С. 40.
12. Анциферова Л. И. Системный подход к изучению формирования личности / Л. И. Анциферова // *Проблемы психологии и личности.*–М.: Прогресс, 1992. – С.140–147.
13. Артемьева Е. Ю. Основы психологии субъективной семантики / Е.Ю. Артемьева. – М.: Смысл, 1999. – 352 с.
14. Артьомов П. М. Типологізації молодіжних субкультур: аналіз основних напрямків та нових засад / П. М. Артьомов // *Соціологія майбутнього : науковий журнал з проблем соціології молоді та студентства.* – 2011. – № 2. – С. 32–37.
15. Балл О. Г. Інтегративно-особистісний підхід у психології: впорядкування головних понять / О. Г. Балл // *Психологія і суспільство.* – 2009. – № 4. – С. 25–53.
16. Басина Е.З. Идентификация с другими как механизм формирования смысловой сферы личности: Автореф. дис. канд. психол. наук / Е.З. Басина. – М., 1986. –23с.
17. Баева И. А. Психология молодёжной субкультуры: риск и перспективы роста / И. А. Баева // *Народное образование.* – 2010. – №2. – С. 248–254.
18. Бех І.Д. Виховання особистості: у 2-х кн. – Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади: наук. вид. /І.Д.Бех. – К.: Либідь, 2003.
19. Белов, В. І. Эскапизм: причины, функции и границы. *Международный научный журнал* / В. І. Белов // *«Инновационная наука»*, 2017. – 3(1). – С. 270 – 276.

20. Богомаз, К. Ю., Мачуліна, І.І., Сорокіна, Л.М. Соціологія молоді : навч. посібник. – Дніпродзержинськ: ДДТУ, 2011 – 355 с.
21. Божович Л.И. Избранные психологические труды /Л. И. Божович – М.: Международная педагогическая академия, 1995. – 209 с.
22. Большой психологический словарь. – 4-е изд., расширенное / Сост. И общ. ред. Б. Г. Мещерякова, В. П. Зинченко. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА; СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2009. – 811 с.
23. Боришевський М.Й. Гуманізація міжособистісних взаємин в навчально-виховних закладах нового типу / Боришевський М.Й. – К.: 1994. – С. – 287.
24. Боришевський М.Й. Духовність в особистісних вимірах/ М.Й. Боришевський // Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України, [за ред. С. Д. Максименка]. Т.Х, ч.4. – К., 2008.– С.61 – 69.
25. Бусел, Ю. Молодіжні субкультури в Україні [Текст] / Ю. Бусел // Психолог. – 2009. – № 31-32 (серп.). – С. 3–16.
26. Бюдженталь Дж. Наука быть живым / Дж.Бюдженталь. – М.: Класс, 1998. – 237 с
27. Бражникова А.Н. Эмпатия как нравственное качество будущего профессионала [Электронный ресурс] /А.Н. Бражникова // Психологическая наука и образование PSYEDI.ru.–2012.–№4.– URL : http://psyjournals.ru/psyedu_ru/2012/n4/57040.shtml.
28. Бранский В.П. Теоретические основания социальной синергетики / В.П. Бранский // Вопросы философии. – 2000. – № 4. – С. 112–127.
29. Братусь Б. С. К изучению смысловой сферы личности/ Б. СБратусь // Вести. Моск. ун-та. Сер. 14, Психология. 1981. – № 2. – С. 46–56.
30. Братусь Б. С. К проблеме нравственного развития сознания в культуре уходящего века / Б. С. Братусь // Вопросы психологии. – 1993. – № 1. – С. 6 – 13.

31. Братусь Б.С. Психология. Нравственность. Культура / Б. С Братусь. – М.: Менеджер; Роспедагентство, 1994. – 60 с.
32. Бубер М. Я. Я и Ты / М. Я. Бубер / [пер. с нем.]. – М. : Высш. шк., 1993. – 173 с.
33. Буякас Т.М. Опыт утверждения общечеловеческих ценностей – культурных символов – в индивидуальном сознании / Т.М. Буякас, О.Г. Зевина // Вопросы психологии. – 1997. – № 5. – С.44 – 56.
34. Василишина Т. В. Емпатійні здібності вчителів. Психологічний аспект / Т. В. Василишина // Практична психологія і соціальна робота. – 1999. – № 4. – С. 37 – 39.
35. Василюк Ф.Е. Психология переживания / Ф.Е. Василюк . – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 200 с.
36. Вершинин М., Макарова Е. Современные молодежные субкультуры: рэперы [Электронный ресурс]. – <http://psyfactor.org/rap.htm>
37. Вилюнас В.К. Психология эмоциональных явлений / В.К. Вилюнас. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1976. – 142 с.
38. Володарська Н.Д. Віра у вищу ідею як стратегія пошуку сенсу життя [Электронный ресурс] / Н.Д.Володарська // <http://vuzlib.com/content/view/603/94>
39. Вольнова Л.М. Місце студентської субкультури в соціокультурному просторі міста / Л. М. Вольнова // Соціалізація особистості : зб. наук. праць / за заг. ред. проф. А. Й. Капської]. Том XXXI. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. – С. 138–147.
40. Выготский Л. С. Собрание сочинений: В 6т. / Л. С. Выготский. – М.: Педагогика, 1982. – Т.2. – 487 с.
41. Выготский Л.С. Собрание сочинений: В 6 т. / Л. С. Выготский. – М.: Педагогика, 1982.–1984.
42. Вязникова Л.Ф. Ценности в образовании / Л.Ф. Вязникова // Вопросы психологии. – 2002. -№ 9. – С. 56–57.

43. Гавриловська, К. П., Фурман, О. І. (2016). Особливості Я-концепції осіб, що перебувають у неформальних релігійних організаціях. / К. П. Гавриловська, О. І. Фурман // Наука і освіта, 2016. – 5 – С.78–83.
44. Гавенко В.Л. та ін. Психіатрія і наркологія : підручник для студентів вищих мед. навч. закладів III – IV рівнів акредитації / В.Л.Гавенко, В.С.Бітенський, В.А.Абрамов та ін.; За ред. В.Л.Гавенка, В.С.Бітенського. – К. Здоров'я, 2006. – 512 с.
45. Гацкова, Е. И. Молодежь и современность / Е.И. Гацкова. - М. «Инфра». 2001. – 125 с.
46. Гидденс Э. Устройство общества: Очерк теории структуризации /Энтони Гидденс. - М.: Академический Проект, 2005. – 528 с.
47. Голуева, М. М. Специфика негативного влияния субкультуры на развитие личности подростка. / М. М. Голуева // Вестник ТГПУ, 2010. – 5(95). – С. 153–158.
48. Головин С.Ю. Словарь психолога-практика /С.Ю.Головин. – 2-е изд., перераб. и доп. – Мн.: Харвест, 2007. – (Библиотека практической психологии).
49. Дильтей В. Описательная психология. / В. Дильтей. – СПб. : «Алетейя», 1996. – 160 с.
50. Дольто, Ф. Боротьба за дитину: Як уникнути стереотипів і штампів виховання. Пер. з французької Андрій Репа. — Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2018 – 672 с.
51. Емельянов Ю.Н. Активное социально-психологическое обучение / Ю.Н. Емельянов. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1985.– 167 с.
52. Жданова Н.Е Влияние субкультуры на процесс становления личности в подростковом возрасте. Режим доступа: <http://yspu.org/images/f/fb/.pdf>
53. Журавльова Л. П. Емпатійні ставлення та їх класифікація / Л.П. Журавльова // Соціальна психологія. – 2008. – № 5(31). – С. 39 – 46.

54. Зотова, О. И., Кряжева, И. К. Содержание и показатели адаптации личности. / Винокурова, Л. В., Скрипника, И. И. (Ред.) Организационная психология. Санкт-Петербург: Изд-во Питер. 2000. – с. 305
55. Ильинский И.М. Молодежь и молодежная политика / И. М. Ильинский. – М.: Голос, 2001.
56. Исаев Д. Д. Подростковая сексология //Подростковая медицина: Руководство. /Под ред. Л. И. Левиной, А. М. Куликова – СПб.: Питер, 2006.
57. Калина Н.Ф. Моделирование реальности в системе психики // Психологія на перетині тисячоліть: Збірник наукових праць учасників П'ятих Костюківських читань. Т. 1. – К., 1998. – С. 543–549.
58. Кальвиньо М. Роль мотивации в актуализации системы значений: Автореф. дис. канд. психол. наук. М., 1981. – 25 с.
59. Карпинский К. В. Дезинтегрированный смысл жизни как детерминанта личностного кризиса / В. К. Карпинский // Вестник Костромского государственного университета. Серия: Педагогика. Психология. Социокинетика. – 2011. – № 2, т. 17. – С. 124–129.
60. Карпенко З. С. Аксіопсихологія особистості. – К.: ТОВ “Міжнар. фін. агенція”, 1998. – 216 с.
61. Каравазов Р.Р. Организация смыслопоисковой активности человека как условие осмысления жизненного опыта // Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии / Под ред. ДА.Леонтьева, В.Г.Щур. М.: Смысл, 1997. С. 257–273.
62. Капцов, А. В. (2008). Методика для диагностики актуальных потребностей личности. / А. В. Капцов // Вестник Самарской гуманитарной академии, 2008. – 2(4). – С. 59–70.
63. Кирсанов А. И., Литвинова А. В. Теоретические основания и подходы к исследованию социокультурных детерминант становления молодежных субкультур / А. И. Кирсанов, А. В. Литвинова // Власть. – 2013. – № 12. – С. 109 – 112.

64. Корнев М. Н. Проблема групи та особистості у соціальній психології. / М.Н. Корнев. – К., 2004. – 104 с.
65. Колоненко Б. И. Большой толковый словарь по культурологии / Б. И. Колоненко. – М.: Вече, 2000. – 439 с.
66. Колесникова И.Е. Механизм смыслогенеза личности в онтогенезе: морфогенетический и онтологический контекст: монография/ И. Е. Колесникова; Мін-во освіти і науки, молоді та спорту України, Нац. пед. ун-т імені М.П.Драгоманова. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – 205с.
67. Колісник О. П. Психологія духовного саморозвитку особистості / О. П. Колісник. – Луцьк: Редакційно-видавничий відділ “Вежа” ВДУ ім. Лесі Українки, 2007. – 388 с.
68. Кон И. С. Психология ранней юности: Книга для учителя И. С. Кон – М. : Просвещение, 1989. – 225 с.
69. Келли Дж. Психология личности. Теория личных конструктов. СПб., Речь, 2000.
70. Ключко В.Є., Галажінській Е.В. Самоорганізація особистості: системний погляд. Томськ: Изд-во Томського ун-та, 1999. – С. 79.
71. Корягина О.В., Мустафиан Д.Б. Молодежная субкультура и ее влияние на развитие личности подростка / О.В.Корягина, Д.Б. Мустафиан // Межвузовский вестник. – 2012. – №3. – С. 54–57.
72. Красавина Е. В. Социальная адаптация российских студентов: роль молодежной субкультуры : дис. канд. соц. наук: 220004 / Е. В. Красавина – Новочеркасск, 2005. – 156 с.
73. Лазарук Андрій. Цінності людини у науково-психологічному осмисленні / А. Лазарук // Психологія і суспільство. – 2003. – № 2. – С. 19–34.
74. Лавріненко В. А. Відображення феномену субкультури в смислових конструктах підлітків-неформалів / В. А. Лавріненко // Психологія і особистість. – 2016. – № 1. – С. 139 – 151.

75. Легун Олена. Сенс, сенсотворення, сенсожиттєві стратегії як динамічні характеристики особистості [ел. рес.] // Український науковий журнал «Освіта регіону». – Політологія. Психологія. Комунікації. – 2011. – № 2. – С. 277. – режим доступу: <http://www.social-science.com.ua>.

76. Леонтьев А.А. Предисловие // Материалы Всесоюзной научно-практической конференции «Психолого-педагогические проблемы обучения технике чтения, смысловому восприятию и пониманию текста» 12–15 мая 1988 г. / Под ред. И.В.Усачевой. М., 1989. С. 3–10.

77. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. 2-е изд. М.: Политиздат, 1977. – 304с.

78. Леонтьев А.Н. Философия психологии: из научного наследия/Под ред. А.А.Леонтьева, Д.А.Леонтьева. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1994. – 287 с.

79. Леонтьев Д. А. Структурная организация смысловой сферы личности: Автореф. дис. канд. психол. наук. М., 1988. – 23с.

80. Леонтьев Д. А. Тест смысложизненных ориентаций (СЖО). 2-е изд. – М.: Смысл, 2000. – 18 с.

81. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. 2-е, испр. изд. – М.: Смысл, 2003. – 487 с.

82. Левин К. Динамическая психология: Избранные труды / Под общ. ред. Д. А. Леонтьева и Е. Ю. Патяевой; [сост., пер. с нем. и англ. яз. и науч. ред. Д. А. Леонтьева, Е. Ю. Патяевой]. – М.: Смысл, 2001.

83. Левикова С. И. Молодежная субкультура : Учебное пособие / С. И. Левикова. – Москва : ФАИР-ПРЕСС, 2004. – 608 с.

84. Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. – СПб.: СПб НИПНИ им. В.М.Бехтерева, 2010. – С. 8. – 256 с.

85. Лисовский В. Т. Ценности жизни и культуры современной молодёжи (социологическое исследование) // Тугариновские чтения. Материалы научной сессии. Серия «Мыслители», выпуск 1. – СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2000. – С.40–44

86. Ліщинська О.А. Порадник практикуючого психолога.– Івано-Франківськ: Галичина, 2000. – 79с.
87. Луков В. А. Молодежные субкультуры в современной России // Гуманитарное знание в XXI веке Гуманитарное знание: тенденции развития в XXI веке : В честь 70-летия Игоря Михайловича Ильинского / под общ. ред. Вал. А. Лукова. М. : Изд-во Нац. ин-та бизнеса, 2006. С. 478–505.
88. С. Мадди Смыслообразование в процессе принятия решений. Психологический журнал. Москва : ИП РАН, 2005. № 26 (6). С. 87–101.
89. Максименко С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі: в 2-х т. / С. Д. Максименко. – К. : Форум, 2002. – Т. 1 : Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології. – 320 с.
90. Максименко С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі : в 2-х т. / С. Д. Максименко. – К. : Форум, 2002. – Т. 2 : Моделювання психологічних новоутворень : генетичний аспект. – 335 с.
91. Макшаков С.И. Психология тренинга. – СПб.:Речь, 1997.– 256 с.
92. А. Маслоу; [пер. с англ., предисл. Г. А. Балл]. – Киев – Донецк : Институт психологии АПН Украины, 1994. – 52 с.
93. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / А. Маслоу; пер.Г.Балл, А.Попогребский. – М.: Смысл, Альпина нонфикшн, 2011. – 496с.
94. Маслоу, А. Мотивация и личность. Санкт-Петербург: Питер, 2012. Режим доступа: http://loveread.ec/view_global.php?id=49550
95. Макклелланд, Д. Мотивация человека. Санкт-Петербург: Питер, 2007. Режим доступа: <https://may.alleng.org/d/psy/psy110.htm>.
96. Михайлюк А. Н. Особенности смысложизненных ориентаций молодых людей представителей различных неформальных объединений / А. Н. Михайлюк / Северо-Кавказский психологический вестник/ – 2010/ – № 8/3 – С. 26 – 30.
97. Мудрик А. В. Социализация человека: учебное пособие / А. В. Мудрик – Москва : Академия, 2004. – 304 с.

98. Мужанова Н. В. Особливості актуальних потреб особистості юнацького та дорослого віку в неформальній субкультурі. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки. 2020. 10 (55). С.155–160.
99. Мужанова, Н. В. Особенности личностной зрелости представителей неформальной субкультуры. / Н. В. Мужанова / Science and Educationa New Dimension. Pedagogy and Psychology, 2020. – VIII(90) – P. 62–66
100. Москаленко О.В. Сучасні концепції ціннісно-сислової сфери особистості / О. В. Москаленко / ВІСНИК НТУУ – КПІ. Філософія. Психологія. Педагогіка. – 2010. – №2. – С. 113–117.
101. Мотков, С. О. (2019). Адаптаційні механізми особистості. / С. О. Мотков / Психологія і особистість, 2019. – 1 (15). – С. 22–36.
102. Мухина В.С. Возрастная психология. – М.: Академия, 1997. – 431 с.
103. Мэй Р. Искусство психологического консультирования. – М.: НФ «Класс», 1994.– 144с.
104. Налимов В. В. Спонтанность сознания. Вероятностная теория смыслов и смысловая архитектура личности / В. В. Налимов. М.: Прометей, 1989. – 287 с.
105. Насиновская Е.Е. Методы изучения мотивации личности. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1988. – 80 с.
106. Носенко Е.Л., Емоційний інтелект: концептуалізація феномену, основні функції / Е.Л. Носенко, Н.В. Коврига – К., 2003. – 126 с.
107. Нюттен, Ж. Мотивация, действие и перспектива будущего / Ж. Нюттен. – М.: Смысл, 2004. – 608 с.
108. Осин Е. Н. Краткая версия теста жизнестойкости: психометрические характеристики и применение в организационном контексте / Е. Н. Осин, Е. И. Рассказова // Вестник МГУ. Сер. 14: Психология. – 2013. – № 2. – С. 147–165.

109. Обозов Н. Н. Психология межличностных отношений / Н. Н. Обозов. – Киев : Лыбидь, 1990. – 190 с.
110. Обуховский К. Галактика потребностей. Психология влечений человека: [Пер. с пол.]. / К. Обуховский. – СПб. : Речь, 2003. – 295 с.
111. Олпорт Г. Становление личности. Избрание труды. – М.: Смысл, 2002. – 462 с.
112. Осницкий А. К. Определение характеристик социальной адаптации. /А. К. Оницкий // Психология и школа, 2004 – 1. – С. 43–56.
113. Панок В.Г. Психологія життєвого шляху особистості: моногр. / В. Г. Панок, Г.В. Рудь. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 277 с
114. Павелків В. Р. Вплив молодіжних субкультур на прояви рівня агресії у молодіжному середовищі / В. Р. Павелків // Проблеми сучасної психології. – 2015. – Вип. 27. – С. 380–394
115. Павелків В. Р. Молодіжна субкультура та її вплив на процес ідентифікації особистості / В.Р. Павелків // Психологія: реальність і перспективи : зб. наук. пр. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. – Рівне : О. Зень, 2015. – Вип. 5. – С. 117–123.
116. Павелків В.Р. Діагностичний компонент дослідження особистісних деструкцій представників молодіжних субкультур / В.Р.Павелків // Психологія: реальність і перспективи : зб. наук. пр. / М-во освіти і науки України, Рівнен. держ. гуманіт. ун-т. ; упоряд.: Р. В. Павелків, Н. В. Корчакова ; редкол. : Р.В.Павелків, Н.В.Корчакова, В.І.Безлюдна. – Рівне, 2018. – Вип. 11. – С. 110–117.
117. Перлз Ф., Гудмен П. Практикум по гештальт-терапии / Ф. Перлз, П. Гудмен, Р. Хефферлин. – СПб.: Питер, 1997. – 240 с
118. Петровская Л. А. Теоретические и методические вопросы социально-психологического тренинга / Л. А. Петровская. – Москва: Изд-во МГУ, 1982. – 168 с.

119. Пиаже Ж. Избранные психологические труды / Ж. Пиаже. – М. : Просвещение, 1969. – 659 с.
120. Пилипейченко Ю.Г. Внутренние преграды как смысловые детерминанты самосознания личности: Автореф. дис. канд. психол. наук. М., 1984. — 24 с.
121. Практикум по социально-психологическому тренингу. – СПб.: Изд-во С-Петербургского гуманитарн. ин-та профсоюзов, 1997. – 307 с.
122. Практикум із загальної психології / під ред. Т.І. Пашукової. – К. : Знання. – 2000. – 204 с.
123. Пророк Н. Ціннісно-мотиваційні передумови адекватного шляху вирішення життєвих проблем / Н. Пророк // Практична психологія та соціальна робота. – Київ, №12, 2011.
124. Психология личности. Учебное пособие / под ред. проф. П. Н. Ермакова, проф. В. А. Лабунской. – М.: Эксмо, 2007 – 653с.
125. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие. – Самара: Издательский дом «БАХРАХ – М», 2002 – 672 с.
126. Роджерс К. Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К. Р. Роджерс; [пер. с англ. Е. И. Исенина]. – М. : Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1994. – 480 с.
127. Розум С. И. Психология социализации и социальной адаптации человека / С. И. Розум. – М. : Речь, 2006. – 366 с.
128. Роменець В. А. Предмет і принципи історико – психологічного дослідження / В. А. Роменець // Психологія і суспільство. – 2013. – № 2. – С. 6 – 27.
129. Родионова Е. А. Общение как условие формирования личности // Психология формирования и развития личности / Отв. ред. Л. И. Анцыферова. М.: Наука, 1981. С. 177–197.

130. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии: В 2-х т. / С. Л. Рубинштейн – Т. 1. – СПб. : Питер, 1998. – 688с.
131. Савчин М. В. Вікова психологія: навч. посіб. / М. В. Савчин, Л. П. Василенко. – К. : Академвидав, 2005. – 360 с.
132. Саннікова О. П. Феноменологія особистості : Вибрані психологічні праці. – Одеса : СМІЛ, 2003. – С. 171 – 175.
133. Селецька Т. В., Сливінська Т. О., Небот С. І., Гіштимулт Т. І. Молодіжна субкультура : вплив на формування особистості / Т. В. Селецька, Т. О. Сливінська, С. І. Небот, Т. І. Гіштимулт // Практична психологія та соціальна робота. – 2009. – № 12. – С. 58–66.
134. Солсо Р. Л. Когнитивная психология / Р. Л. Солсо. – М.: Тривола. – 1996. – 600 с.
135. Слободчиков В. И. Психологические проблемы становления внутреннего мира человека//Вопр. психол. – 1986. – № 6. – С. 14–22.
136. Слободчиков В. И. Развитие субъективной реальности в онтогенезе: автореф. дисс. на соискание науч. степени докт. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая и возрастная психология» / В.И. Слободчиков. – М. – 1994. – 15 с.
137. Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність / Пер. з англійської П. Таращука. – К.: Основи – 1994. – 224 с.
138. Столин В. В., Кальвиньо М. Метод анализа личностных смыслов как теоретическая проблема / В. В. Столин, М. Кальвиньо // Развитие эргономики в системе дизайна: Тезисы докладов Всесоюзной конференции. Боржоми. – 1979. – С. 328–333.
139. Столин В. В. Проблема самосознания личности с позиций теории деятельности А. Н. Леонтьева // А. Н. Леонтьев и современная психология / Под ред. А. В. Запорожца и др. М.: Изд-во Моск. ун-та. – 1983. – С. 220–231.
140. Стэнли Д. Розенберг, Майкл П. Фаррелл Самобытность и кризис у мужчин среднего возраста. / Д. Розенберг Стэнли, П. Фаррелл Майкл

//Международный журнал старения и человеческого развития. – 1976. – 7, 2 – С. 153–170.

141. Субботский Е. В. Изучение у ребенка смысловых образований / Е. В. Субботский // Вести. Моск. ун-та. Сер. 14, Психология. – 1977. – № 1. – С. 62–72.

142. Тарасов Г. С. Соотношения коммуникативного и когнитивного в процессе формирования духовной потребности личности //Психологические исследования познавательных процессов и личности. М. : Просвещение. – 1983. – С. 126–132.

143. Татенко В. О. Психология в субъектном измерении. – К.: Просвіта. – 1996.– 404с.

144. Тітлей М. Новий підхід до теорії молодіжних субкультур [Електронний ресурс] / М.Тітлей. – Режим доступу: <http://www.younh.co.za/>.

145. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. – К. : Либідь. – 2003. – 376 с.

146. Титаренко Т. М. Испытание кризисом : Одиссея преодоления/ Т. М. Титаренко. – М. : Когито-Центр. – 2010. – 304с.

147. Тихомиров О. К. Структура мыслительной деятельности человека. М.: Изд-во Моск. ун-та. – 1969. – 304 с.

148. Тренинг развития жизненных целей/Под ред. Е. Г. Трошиной.– СПб.: Речь. – 2001. – 216 с.

149. Узикова А. Ю. Социальное и личностное в идентичности футбольного фаната / А. Ю. Узикова // Вопросы психологии : научный журнал / Ред. Е. В. Щедрина. – 2017. – №1. – С. 41–53.

150. Философский словарь / Под ред. И. Т. Фролова. – 5-е изд. – М.: Прогрес. – 1987. – 590с.

151. Феррелл Д. Преступления моды. Городские граффити и политика преступности / Д. Фаррелл. – N.Y. – 1993. – 236 с.

152. Фопель К. Психологические группы. Рабочие материалы для ведущего /К. Фопель. – М.: Генезис. – 2001. – 256 с.
153. Фопель К. Барьеры, блокады и кризисы в групповой работе: Сборник упражнений / К. Фопель. – М.: Генезис/ – 2003. – 160 с.
154. Франкл В. Человек в поисках смысла: Сборник: Пер. с англ. и нем./ Общ. ред. Л. Я. Гозмана и Д. А. Леонтьева. – М.: Прогресс. – 1990. – 368 с.
155. Фрейд З. Психология бессознательного: Сб. произв. / Сост., М. Г. Ярошевский.- М.:Просвещение. – 1990. – 448 с.
156. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм; [пер. с англ. Г.Ф. Швейник]. – М. : Прогресс. – 1990. – 272 с.
157. Фурман А. А. Морально-етичні цінності в суспільному вимірі. / А. А. Фурман // Психологія і суспільство. – 2010. – № 1. – С. 94 – 99.
158. Фурман А. В. Модульно-розвивальна система як соціокультурна організація: Спецвипуск // Психологія і суспільство. – 2002. – №3–4. – 292 с.
159. Харре Р. Вторая когнитивная революция. / Р. Харре // Психологический журнал. – 1996. – № 2. – С. 3–15.
160. Циба В. Т. Контури системної соціальної психології / В. Т. Циба // Соціальна психологія. – 2003. – № 1. – С. 27–39.
161. Чернета С. Ю. Функціональна модель соціалізації підлітків у неформальних молодіжних об'єднаннях / С. Ю. Чернета // Проблеми педагогічних технологій: зб. наук пр./ Акад. пед. наук України; Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки; Волин. академ. дім. – Луцьк, 2005. – Вип. 2. – С. 157–162.
162. Чудновский В. Э. Смысл жизни: проблема относительной эмансипированности от «внешнего» и «внутреннего». /В. Э. Чудновский // Психологический журнал. – 1995. – т. 16. – № 2. – С. 15 – 26.
163. Чудновский В. Э. К проблеме адекватности смысла жизни. /В. Э. Чудновский // Мир психологии. – 1999. – №2. – С. 74 – 80.

164. Чудновский В. Э. О некоторых прикладных аспектах проблемы смысла жизни. / В. Э. Чудновский // Мир психологии. – 2001. – №2. – С. 82–89.
165. Шакуров Р. Х. Психология смыслов: Теория преодоления. / Р. Х. Шакуров // Вопросы психологии. – 2003. – №5. – С. 18–33.
166. Шепелева Е., Лаптева Е., Лаптева Н., Ушаков Д. & Забелин С. Формирование ценностных ориентаций учащихся, воспитывающихся в семьях и детских социальных учреждениях. / Е. Шепелева, Е. Лаптева, Н. Лаптева, Д. Ушаков, & С. Забелин // Сибирский психологический журнал. – 2019. – 74, – С. 126–138.
167. Шепелева Е., Валуева Е., & Лаптева Е. Потребность в познании: сравнительный анализ различных исследовательских и психодиагностических подходов. / Е. Шепелева, Е. Валуева, Е. Лаптева // Современная зарубежная психология, 2018. – 7(3). – С. 115–125.
168. Шимановський М. М. Стрейджери – субкультура здорового способу життя / М. М. Шимановський // Імідж сучасного педагога. – 2014. – № 8. – С. 61–64.
169. . Шумский В. Б. Экзистенциальная психология и психотерапия: теория, методология, практика : учеб. пособие / В. Б. Шумский. – М.: Изд. дом «Высшая школа экономики», 2010. – 182 с.
170. Швалб Ю. М. Целеполагающее сознание. Психологические модели и исследования / Ю. М. Швалб. – К : Милленум, 2003. – 152 с.
171. Шкловский В. Б. Тетива: о несходстве сходного // Избранное: В 2 т. М.: Худ. лит., 1983 б. Т. 2. С. 3–306.
172. Эльконин Д. Б. Избранные психологические труды. Проблемы возрастной и педагогической психологии/ Д. Б. Эльконин/ Под ред. Д. И. Фельдштейна; Вступ. статья Д. И. Фельдштейна. – М.: Международная педагогическая академия, 1995. – 224 с.

173. Эриксон Е. Идентичность: юность и кризис: Пер. с англ./ Общ. ред. и предисл. Толстых А. В. – М.: Издательская группа «Прогресс», 1996. – 344с.

174. Юнг К. Проблемы души нашего времени / К. Юнг. – М. : Прогресс, 1996. –336 с.

175. Ядов В. А. О диспозиционной регуляции социального поведения личности / В. А. Ядов // Методологические проблемы социальной психологии. – М.: Наука, 1975. – С.89 – 106.

176. Ядов В. А., Саганенко В. И. Ценностные ориентации как отражение условий образа жизни / В. А. Ядов, В. И. Саганенко // Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1979. – С. 216 – 264.

177. Ямницький В. М. Розвиток життєтворчої активності особистості: теорія та експеримент: Моногр. / В. М. Ямницький // Півден. наук. центр АПН України, Рівнен. держ. гуманіт. ун-т. – О., 2006. – 362 с.

178. Яровенко С. А. «Бегство от реальности»: аутомифологизация как гармонизация «Я-бытия» через принятие иллюзии. / С. А. Яровенко // Вестник Тамбовского университета, 2010 – 331.– С. 50–55.

179. Яценко Т. С. Психологічні основи групової психокорекції: Навчальний посібник. – К.: Либідь, 1996. – 264с.

180. Яценко Т. С. Теорія і практика групової психокорекції: активне соціально-психологічне навчання: Навчальний посібник. – К.: Вища школа, 2004. – 697с.

181. Atkinson M. «The Civilizing of Resistance: Straightedge Tattooing.» /M. Atkinson / Deviant Behavior 24(3): 2003 – P. 197 – 220.

182. Alqaisy M. & Ahmad M. Thawabieh Personal Traits and their Relationship with Future Anxiety and Achievement. / M. Alqaisy & M. Ahmad // Journal of Psychology and Behavioral Science, 2016. – 4(2). – P. 122–130.

183. Al Harbi M. Faculty Attitudes Toward and Motivation for Virtual Learning Environments (VLE) for Language Studies: A Cross-National Study in Saudi Arabian Universities. / M. Al Harbi //Journal of Psychology and Behavioral Science, 2016. – 4(2). – P. 100–114.

184. Dunlap E., Golub A., Johnson BD., @ Wesley D. Intergenerational transmission of conduct norms for drugs, sexual exploitation and violence: A case study. / E. Dunlap, A. Golub, B. D. Johnson @ D. Wesley. //British Journal of Criminology, 2002. – 2. – 42. P. 1–20.

185. Gendlin E. T. Experiencing: A Variable in the Process of Therapeutic Change. / E. T. Gendlin // American Journal of Psychotherapy, 1961. – 15. P. – 233–245.

186. Feng Yingjuan Composition of Regional Advanced Culture Forces and Its Implement Approaches. / Yingjuan Feng //Asian Social Science, 2009. – 5. – 2. P. 38–43.

187. Hahn Th. Bodies in revolt. – N.Y., 1970.

188. Hogg M., Ridgeway C. «Social Identity: Sociological and Social Psychological Perspectives.» / M. Hogg, C. Ridgeway / Social Psychology Quarterly 66(1): 2003 – P. 97 – 100.

189. Van Volkom M., Dirmeitis D. & Cappitelli S. (2019). An Investigation of the Connection between Parenting Styles, Birth Order, Personality, and Sibling Relationships. / M. Van Volkom, D. Dirmeitis & S. Cappitelli // Journal of Psychology and Behavioral Science, 2019. – 7. – P. 55–63.

190. Marcia J. E. Identity in Adolescence // Handbook of Adolescent Psychology (Ed. by J. Adelson) / J. E. Marcia – New York: John Wiley & Sons, 1980. – P. 159–187.

191. Paterline B. & Orr D. (2016). Adaptation to Prison and Inmate Self-Concept. / B. Paterline & D. Orr //Journal of Psychology and Behavioral Science, 2016. – 4. – 2. – P. 70–79

192. Phenix P. *Realms of meaning: a philosophy of the curriculum for general education*. New York etc.: McGraw-Hill, 1964. — XIV, 391 p.

193. Rezaee Haftador H. & Hoseyni Koohsari, E. *Examination of Human Psychological Needs according to Islamic Teachings*. / H. Rezaee Haftador & E. Hoseyni Koohsari // *Asian Social Science*, 2015. — 11. — 18. — P. 93–99.

194. Smedslund J. *Meanings, implications, and universals: towards a psychology of man* // *Scandinavian J. of psychology*, № 1. 1969. V. 10. P. 1—15.

195. Waterman A. S. *Identity as an Aspect of Optimal Psychological Functioning* / A. S. Waterman // *Adolescent Identity Formation*, Sage Publications, Inc., 1992. — P. 50–72.

196. Zhang Nan *On Assortment and Implementation of Modern Mass Customization of Apparel*. / Nan Zhang, // *Asian Social Science*, 2009. — 5. — 2. — P. 72–77.

ДОДАТКИ

Додаток А

**Ієрархічна структура термінальних цінностей представників
неформальних субкультур станом на 2018-й рік**

Цін-ті n=40	2018											
	Чоловіки			Юнаки			Жінки			Дівчата		
	<i>X_{сер}</i>	<i>Mo</i>	P	<i>X_{сер}</i>	<i>Mo</i>	P	<i>X_{сер}</i>	<i>Mo</i>	P	<i>X_{сер}</i>	<i>Mo</i>	P
(Ак. ж)	7,75	6	6	6,50	1a	3	5,92	8	5	7,42	5	7
(ЖМ)	8,70	2	9	8,05	2	8	6,37	7	7	6,60	2	3
(Зд)	8,15	1	7	7	16	6	5,40	5	4	5,52	3	2
(Цр)	6,12	3	1	4,45	1a	1	2,32	1	1	5,05	1	1
(КПМ)	6,87	6	3,5	6,55	5	4	4,45	6	2	7	5	5
(Кох)	6,50	4	2	5,80	6	2	6	4	6	7,30	7	6
(МЗ)	6,87	6	3,5	6,82	6	5	5,32	3a	3	6,62	6	4
(Др)	7,50	9	5	7,40	2a	7	6,40	9	8	8,42	9	8
(Виз)	8,60	9	8	8,92	9	9	8,50	9	9	8,97	9	9
(Піз)	10,6 0	11 a	12	10,6 7	10	12	12,2 5	18	12	9,95	10	11
(ПЖ)	10,6 7	12	13	10,3 5	12	11	10,7 5	10	10	10,5 2	12	12
(Роз)	9,52	10	10	9,70	11	10	11,5 5	11	11	9,85	11	10
(Р)	11,4 2	14	14	11,8 5	12 a	14	12,4 2	12	13	11,8 2	12	14
(Св)	10,4 0	13	11	11,0 5	13	13	13,3 0	13	14	10,8 5	13	13
(ЩСЖ)	11,5 7	13	15	12,3 0	14	15	13,4 0	14	15	12,2 0	14	15
(ЩН)	12,2 7	15	16	13,6 7	15	16	14,9 5	15	16	13,8 0	15	16
(ТВ)	13,7 2	16	18	14,7 5	16	17	15,2 7	16	17	14,9 2	16	18
(Впєв)	13,6 0	18	17	15,1 5	18	18	16,4 0	18	18	14,1 5	18	17
Цін-ті n=40	2020											
	Чоловіки			Юнаки			Жінки			Дівчата		
	<i>X_{сер}</i>	<i>Mo</i>	P	<i>X_{сер}</i>	<i>Mo</i>	P	<i>X_{сер}</i>	<i>Mo</i>	P	<i>X_{сер}</i>	<i>Mo</i>	P
(Ак. ж)	7,35	1	6	7,22	1	5,5	6,25	1	3,5	6,67	1a	6
(ЖМ)	6,47	2	3	6,77	2	3	6,25	2	3,5	5,77	1	2

(Зд)	5,87	3	2	6,90	3	4	5,52	1	2	6,12	1a	5
(Цр)	5,20	1	1	6,05	3	1	5,25	1	1	5,02	1	1
(КПМ)	7,37	5	7	7,62	5	7	6,60	2	6	6,47	2	4
(Кох)	7	6	5	6,70	4a	2	6,12	6	5	6,15	6	3
(МЗ)	6,70	6	4	7,22	7	5,5	7,60	7	7	8,25	9	8
(Др)	8,17	9	8	8,65	8a	8	8,15	7	8	8,17	7a	7
(Виз)	9,20	9	9	9,30	9	9	10,1 7	9	10	9,90	16	10
(Піз)	10,02	10	11	10,0 7	10	11	10,3 2	9	11	10,3 2	11	11
(ПЖ)	10,57	12	12	11,0 7	12	13	9,82	10	9	9,50	10	9
(Роз)	9,80	11	10	9,60	11	10	10,7 0	12	12	11,2 7	12	12
(Р)	11,67	13	14	11,7 0	14	15	11,8 0	13	14	11,4 0	13	13
(Св)	11,07	13	13	10,6 2	13	12	11,6 7	13 a	13	12,2 7	15	14
(ЩСж)	12,32	14	15	11,6 2	14	14	13,1 5	14	15	14,3 0	14	16
(ЩІн)	14,02	15	16	12,6 7	15	16	14,9 2	15	17	15,8 0	16	17
(Тв)	14,97	16	18	14,9 7	16	18	15,2 2	17	18	16,0 2	17	18
(Впев)	14,65	18	17	14,9 5	18	17	14,4 0	17	16	13,4 0	17	15

Примітки: (Ак.ж) – активне життя; (ЖМ) – життєва мудрість; (Зд) – здоров’я; (Цр) – цікава робота; (КПМ) – краса природи і мистецтва; (Кох) – кохання; (МЗ) – матеріальна забезпеченість; (Др) – друзі; (Виз) – визнання; (Піз) – пізнання; (ПЖ) – продуктивне життя; (Роз) – розвиток; (Р) – розваги; (Св) – свобода; (ЩСж) – щасливе сімейне життя; (ЩІн) – щастя інших; (Тв) – творчість; (Впев) – впевненість; Хсер , – середнє значення; Мо – мода, Р – ранг.

Додаток №Б

**Ієрархічна структура інструментальних цінностей представників
неформальних субкультур**

Цін-ті n=40	2018											
	Чоловіки			Юнаки			Жінки			Дівчата		
	Хсер	Мо	Р	Хсер	Мо	Р	Хсер	Мо	Р-г	Хсер	Мо	Р
(Ак)	10,07	3	12	7,60	2	7	8,12	1а	5	6,72	1	2
(Вих)	7,77	1а	5	8,15	8	8	9	18	10	5,27	2	1
(ВД)	9,32	16	10	6,87	1	4	8,77	16	9	7,40	3	6
(Жр)	7,97	1	7	6,70	2а	3	7,22	13	3	7,65	4	8
(Дис)	6,95	2а	3	7,50	5	6	8,05	14	4	6,85	5а	5
(Нез)	7,65	5	4	6,35	7	2	8,72	5	8	6,80	5	4
(Нт)	6,07	4	1	7,10	3	5	5,55	2	1	7,52	7	7
(Осв)	7,92	9	6	5,70	6а	1	8,40	12	7	8,27	8	9
(Від)	6,77	8	2	9,10	11	9	6,40	3а	2	6,77	8а	3
(Рац)	9,15	11	9	10,17	10	11	9,90	11	12	8,62	10	10
(Ск)	9,75	10	11	9,57	12	10	10,45	10	13	9,97	10а	12
(СП)	8,87	12	8	10,57	13	12	8,32	1а	6	9,40	11	11
(ТВ)	10,22	13	13	12,27	14	13	9,27	4	11	10,35	13	13
(Тер)	11,15	14	14	12,97	15	14	11,22	5	14	12,47	14	14
(ШП)	11,92	15	15	13,57	16	15	11,62	6	15	13,55	16	15
(Чес)	12,37	16	16	13,77	17	16	12,87	7а	16	13,87	15	16
(Еф)	13,30	17	17	15,17	18	17	13,45	8	17	14,37	18	17
(Дб)	14,10	18	18	7,82	7	18	13,62	9	18	15,10	16а	18
Цін-ті n=40	2020											
	Чоловіки			Юнаки			Жінки			Дівчата		
	Хсер	Мо	Р	Хсер	Мо	Р	Хсер	Мо	Р	Хсер	Мо	Р
(Ак)	6,95	1	4	9,02	3	10	10,10	17	12	8,95	1	8
(Вих)	6,02	2	1	7,17	2	4	10,05	2	10	8,90	2	7
(ВД)	7,27	3	7	7,70	1	5	9,32	16	8	8,50	6а	5
(Жр)	6,97	4	5	7,77	1	6,5	8,30	13	4	8,20	5	4
(Дис)	6,82	5	3	6,95	4а	2	9,02	5а	6	8,82	4	6
(Нез)	7,37	5	8	7,77	5	6,5	9,27	5а	7	10,20	6а	12
(Нт)	7,22	6	6	7	6	3	6,70	7	3	7,02	8	2
(Осв)	8,05	8	9	7,90	9	8	6,67	7	2	6,97	7	1
(Від)	6,77	8	2	6,80	8	1	6,62	10	1	7,37	10	3
(Рац)	8,75	10	10	8,62	11	9	8,95	11	5	9,55	11	10
(Ск)	10,05	10	12	9,57	10	11,5	10,07	11	11	9,80	11	11
(СП)	9,52	12	11	9,57	11	11,5	9,67	12	9	9,45	12	9
(ТВ)	10,47	13	13	10,85	13	13	11,47	13	13	11,87	13	13
(Тер)	12,45	14	14	12,17	14	14	13,20	14	16	13,32	14	17

(ШП)	13,67	15a	15	12,65	15	15	14,02	15a	18	13,60	15	18
(Чес)	13,92	15	16	12,85	15	16	13,87	18	17	13,02	18	16
(Еф)	14,37	18	17	13,85	18	17	12,55	18	14	12,20	18	15
(Дб)	15,25	18	18	14,90	17	18	12,57	18	15	11,97	18	14

Примітки: (Ак) – акуратність; (Вих) – вихованість; (ВД) – високі домагання; (Жр) – життєрадісність; (Дис) – дисциплінованість; (Нез) – незалежність; (Нт) – нетерпимість; (Осв) – освіченість; (Від) – відповідальність; (Рац) – раціоналізм; (Ск) – самоконтроль; (СП) – сміливість поглядів; (ТВ) – тверда воля; (Тер) – терплячість; (ШП) – широта поглядів; (Чес) – чесність; (Еф) – ефективність; (Дб) – дбайливість; $\bar{X}$ сер – середнє значення; Мо – мода, Р – ранг.

Додаток №В

**Рангове представлення актуальних потреб членів неформальної
субкультури та пересічних громадян**

Потреби	Юнаки		Чоловіки		Дівчата		Жінки		Разом	
	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ
в безпеці і задоволеннях	2	2	3	3,5	1	2	3	6	2	4
в емоційному спілкуванні	5	8	13	11	13	9	11,5	9	10	9
орієнтовна пот-а і пот-а в свободі	6	5	4	6	5	5	6	8	4	6
в актив-ті та готов-ті до майб-го	1	1	1	2	3	1	1	2	1	1
в домінуванні	15	12	14	10	8	10	10	12	12,5	11
в досягненнях	13	10	15	9	9	11	11,5	11	15	10
в емоційній насиченості	12	14	9	15	12	15	14	14	11	15
в пізнанні	10	3	5,5	3,5	2	3	8	3	5	2,5
в підготов-ті	4	11	7	13	11	12	7	15	8	12
в статусі	11	13	12	13	14	13	13	13	12,5	13,5
бути особистістю	14	6,5	11	7	6	7	9	5	9	7
морально-етичні	7	15	8	13	15	14	15	10	14	13,5
в сенсі життя	9	9	10	8	10	8	5	7	7	8
в самовир-ні	8	6,5	5,5	5	7	6	4	4	6	5
в управлінні	3	4	2	1	4	4	2	1	3	2,5
психофіз. рів.	2	1	1	2	1	1	2	2	2	1
соц.рів.	3	2	3	3	2	3	3	3	3	3
вищий рів.	1	3	2	1	3	2	1	1	1	2
праця	3	3	2	2	1,5	3	3	3	2	3
спілкування	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5
пізнання	1	1,5	1	1	1,5	1	1	1	1	1
рекреація	2	1,5	3	3	3	2	2	2	3	2
управління	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4

Примітки: ЕГ – експериментальна група; КГ – контрольна група.

Зміст корекційних занять

Етап 1. Формування тренінгової групи

Мета: знайомство, само презентація тренера, вступне слово визначення правил та ритуалів групи, створення сприятливої психологічної атмосфери для учасників.

Заняття № 1

Вправа. Імя +

Ціль: повторити і запам'ятати імена учасників

Хід роботи: вправа проводиться в колі. Перший учасник має назвати своє ім'я + слово на ту ж літеру, яке б найбільш повно його характеризувало. Наприклад, Зінаїда зухвала або Нестор неповторний, Дмитро дружній або Тетяна творча. Кожен наступний учасник має представитися сам, а потім повторити імена і характеристики попередників.

Тривалість: 25 хвилин.

Вправа «Вступне слово»

Ціль: інформування про тематику запланованої програми, формування правил та ритуалів групи.

Допоміжні матеріали: не потрібні.

Хід роботи: Вправи програми спрямовані на: визначення життєвої мети, потреб, цінностей, бажань і очікувань; збагачення своїх життєвих смислів новими ресурсними витоками; поліпшення навичок рефлексії своїх дій та вчинків, системи життєвих цілей та плану їх втілення; сприяння самоактуалізації; поліпшення адаптаційних властивостей.

Для успішної подальшої роботи учасники повинні обговорити, визначити і затвердити правила поведінки в групі (ритуал привітання і прощання). Після обговорення і визначення учасниками своїх правил тренер пропонує та інформує їх про власні. Група має право прийняти або ні тренерські правила.

Перелік стандартних принципів роботи в групі.

«Тут і зараз»– актуальними є тільки ті процеси, які відбуваються безпосередньо зараз, обговоренню підлягають лише ті переживання, почуття і думки, які виникають під час виконання завдань.

Активність–кожен учасник має працювати в групі, приймати участь у всіх вправах і обговореннях.

Відвертість і правдивість–не потрібно приховувати свої почуття, симпатії чи антипатії, якщо учасник не бажає про щось конкретне говорити він може просто відмовитися.

«Я»–говорити від себе, від свого імені.

«Повага»–обережно ставимося до особистих меж, не перебиваємо промовця, надаємо можливість висловитися кожному, уважно слухаємо.

«Ні стереотипам і шаблонам»–не даємо оцінок почуттю і учасникам.

«Зворотній зв'язок»–щиро висловлюємо свої думки і почуття після вправ та під час обговорення (негативні включно).

«Контроль»–вільне обговорення і висловлювання, санкціоновані дії.

«Відповідальність»–кожен учасник програми бере на себе обов'язок і зобов'язується перед іншими не полишати групу до завершення програми і не пропускати занять. Пропуск можливий лише, за «форс мажорних» обставин попередження членів тренінгової групи є обов'язковим.

«Досить»–кожен має право припинити обговорення теми, яка зачіпає його особистість або безпосередньо його стосується.

«Конфіденційність»–інформація отримана в групі не виноситься і не обговорюється поза її межами.

«Толерантність»–поважати право кожного на власну думку і точку зору навіть, якщо вона суперечить вашій.

«Рівність»– всі мають право висловитися, у всіх однаковий часовий регламент, всі в рівних умовах.

Тривалість:40 хвилин

Вправа. Обговорення і узгодження групових правил та ритуалів.

Ціль: виконати цілі першого етапу тренінгової програми.

Допоміжні матеріали: фліпчарт, маркер.

Хід роботи: тренер дає надає можливість кожному учаснику висловитися. Всі заслухані побажання фіксуються на фліпчарті, після чого проводиться голосування по кожному. Правило приймається лише за згоди всіх членів тренінгової групи.

Тривалість: 25 хвилин

Вправа. «Нащадок»

Ціль: створення атмосфери довіри, зняття психоемоційної напруги.

Допоміжні матеріали: папір форматом А-4, кольорові олівці та фломастери.

Хід роботи: робота в колі. Тренер оголошує завдання: «Уявіть, що ви нащадки дворянських родів. Представте історію становлення вашого роду, вкажіть подвиги і здобутки вашого клану, зобразіть родовий герб, напишіть девіз (кредо). Наступним кроком є презентація вище вказаної інформації. По завершенню презентацій учасники мають створити «коаліції», розбитися на групи орієнтуючись на схожість їх інформаційних повідомлень. Члени «коаліції» мають дати їй назву і визначити спільну мету її існування. Далі проводиться обговорення, його напрям: дати характеристику новому досвіду, складнощі в пошуках односторонніх, спільне і розбіжне в життєвих смислах учасників.

Тривалість: 50 хвилин.

Вправа. «Трохи про себе»

Ціль: познайомитися, зав'язати контакти

Допоміжні матеріали: аркуші паперу А-4, ручки, «дошка контактів» (аркуш паперу А-3).

Хід роботи: Тренер пропонує учасникам записати на аркушах паперу 10 стандартних запитань (ім'я, номер телефону, вік, сімейний стан, наявність братів або сестер, освіта, робота, домашні тварини, захоплення, самопочуття), ще 10 вони мають записати на свій розсуд. Далі учасники розподіляються на пари і проводять опитування один одного. Отримавши інформацію інтерв'юери її оприлюднюють починаючи розповідь з фрази: «Сьогодні я мав можливість познайомитися з вельми цікавою людиною...». Аркуші з персональними даними закріплюються на дошці контактів.

Тривалість: 30 хвилин.

Домашнє завдання: продумати очікування від тренінгу.

Вправа. «Добре слово»

Ціль: завершити заняття позитивно, члени групи мають отримати ресурс.

Допоміжні матеріали: не потрібні.

Хід роботи: тренер дякує всім учасникам за роботу, потім каже будь-яке приємне слово учаснику праворуч, він також дякує всім і каже своє добре слово сусіду праворуч й далі по колу.

Тривалість: 5 хвилин.

Ритуал прощання: 5 хвилин

Етап 2. Сформувані базис для успішної психологічної корекції смислової сфери особистості.

Мета: закріпити знайомство, посилити згуртованість групи, розпочати психологічний вплив спрямований на корекцію смислової сфери, сприяти встановленню середовища взаєморозуміння і толерантності учасників.

Заняття № 2

Ритуал привітання: 5 хвилин

Вправа «Лісова галявина»

Ціль: зняти психоемоційну напругу, вдосконалення навичок самопомоги при тривожності (візуалізація).

Допоміжні матеріали: текст .

Хід роботи: Тренер починає говорити спокійним і монотонним голосом: «Уявіть собі, що ви йдете густим і темним лісом дуже вузькою стежкою. Ви втомлені й спрагли. Ваша хода повільна та важка. Аж раптом ви виходите на галявину, як яскраво залита сонячним світлом. Вона всипана квітами й поросла мохом, що робить її схожою на м'який різнобарвний килим. Вам хочеться лягти та відпочити на ньому й ви підкоряєтеся цьому бажанню. Під своїми руками ви відчуваєте пружну м'якість цього зеленого покриву.

Повітря пронизане теплом, пахощами квітів і різнотрав'я. Простір наповнений різними звуками різних комах і птахів. Чути кування зозулі, стукіт дятла, стрекотання коників в траві. Ваше обличчя овіває приємний вітерець. Ви вперше так яскраво бачите кольори: верхівки темно-зелених дерев, блакить неба. Повітря, кольори та звуки наповнюють вас. Тіло полишає втома, воно стає легким, майже невагомим. Ви робите глибокий вдих і піднімаєтесь в небо. Ви вільні, як птах. Всі турботи за лишилися позаду, ви відчуваєте легкість і спокій, все відбувається саме так, як і має бути. З висоти свого польоту ви помічаєте сріблясту плямку струмка. Повільно і обережно ви знижуєтесь до нього. Спустившись на землю, ви повільно нахилиєтесь до струмка й торкнувшись його губами з насолодою п'єте прохолодну воду. З кожним ковтком цієї джерельної води сили наповнюють вас. Вам добре і спокійно. Втамувавши спрагу, ви знову глибоко вдихаєте. На кілька секунд зосереджуєтесь на своїх відчуттях. Картинка повільно розчиняється, галявина зникає, ви спокійно та повільно розплющуєте очі.».

Тривалість: 35 хвилин.

Вправа. «Домашнє завдання, очікування»

Ціль: визначення орієнтирів свого ідеального «Я»

Допоміжні матеріали: стікери, ручки, дошка «сподівань» (аркуш паперу А-3).

Хід роботи: Ведучий роздає учасникам стікери і ручки на яких потрібно написати свої очікування від участі в програмі. Потім по черзі, кожен зачитує свої очікування. Після кожного виступу є можливість задати іншим учасникам уточнюючі запитання. Кожен стікер прикріплюється власником до дошки «сподівань».

Тривалість: 35 хвилин.

Вправа «Моя візитівка »

Ціль: визначення орієнтирів свого ідеального «Я»

Допоміжні матеріали: текст .

Хід роботи:робота проводиться в колі. Тренер оголошує завдання: користуючись роздатковими матеріалами оформіть будь-ласка свою візитівку. Вона має містити інформацію про ваші гарні якості та навички та вміння, включно з тими про які ви мрієте отримати. Ім'я та адреса можуть

бути справжніми, фантазійними або містити особистісно-інтимний смисловий зміст. По завершенню виготовлення візитівки починається їх презентація.

Тривалість: 30 хвилин

Вправа «Перший раз в житті...»

Ціль: активзації рефлексії, стимуляція біографічної пам'яті (життєвого досвіду), створення сприятливих умов для взаємної довіри і толерантного середовища в групі.

Допоміжні матеріали: папір, ручки.

Хід роботи: Ведучий дає настанову: подумки відтворіть події свого життя і зафіксуйте їх на папері. Потім тренер зачитує проєктивні речення, які має продовжити кожен учасник. Далі по черзі кожен учасник набуває права сформулювати власні речення, так само їх формулюючи. Бажано уникати повторів. Кожен учасник повинен сформулювати речення у кількості рівній, кількості учасників. По завершенню етапу написання відповідей, починається етап їх зачитування, завершальним етапом є колективне обговорення.

Тренерській перелік запитань:

Перший раз в житті я усвідомив себе...

Перший раз в житті зрозумів, що таке страх...

Перший раз в житті я боявся втратити когось близького...

Перший раз в житті зі мною вчинили несправедливо...

Перший раз в житті я відчув відповідальність...

Перший раз в житті відчув жагу помсти...

Перший раз в житті усвідомив свою смертність...

Перший раз в житті мене відштовхнули...

Перший раз в житті щиро закохався...

Перший раз в житті я був щасливим...

Перший раз в житті мене зрадили

Перший раз в житті я збрехав...

Перший раз в житті я відчув провину...

Перший раз в житті почував себе самотньо...

Перший раз в житті мені не було на кого розраховувати...

Перший раз в житті все залежало лише від мого вибору...

Тривалість: 55 хвилин

Домашнє завдання: обміркувати впродовж тижня минулі дві зустрічі й дати відповідь на три питання: Яка вправа запам'яталася найбільше? Яка я себе відчуваю під час зустрічі? Чи відчули ви якісь зміни?

Вправа. «Ти молодець бо...»

Ціль: завершити заняття позитивно, члени групи мають отримати ресурс.

Допоміжні матеріали: м'яч .

Хід роботи: група стає в коло, тренер кидає м'яч одному з учасників і промовляє: «Ти молодець бо...» і називає мінімум п'ять якостей. Той у кого в руках м'яч повинен кинути його наступному учаснику і зробити теж саме що й тренер. Всі члени групи мають почути приємні слова.

Тривалість: 15 хвилин

Ритуал прощання: 5 хвилин

Етап 3. Початок активної фази психологічної корекції смислової сфери.

Мета: активація системи смислової регуляції життєвого плану, посилення смислової рефлексії життєвого шляху.

Заняття № 3

Ритуал привітання: 5 хвилин

Вправа «Фантазійні розповіді»

Ціль: покращити навички спілкування, налаштувати психологічний мікроклімат, створити сприятливі умови для міжособистісного взаєморозуміння.

Допоміжні матеріали: лист з «дошки контактів».

Хід роботи: учасники розподіляються на групи, взяти з «дошки контактів» лист з інформацією про партнера, освіжіть її в своїй пам'яті. Завдання полягає в тому, що кожен учасник має вигадати фантазійну історію про свого партнера користуючись реальними інформаційними даними. Вигадані історії розповідаються в колі по черзі. Після виступу, інші учасники дають коментарі наскільки історія відповідає дійсності, а саме прототипу головного героя.

Тривалість: 35 хвилин

Вправа. «мапа країни скарбів».

Ціль: стимулювання системи смислової регуляції, встановлення і узгодження життєвих цілей.

Допоміжні матеріали: папір, олівці.

Хід роботи: Тренер пропонує учасникам намалювати мапу невідомої країни. Процес супроводжують проєктивні стимулюючі питання. «Уявіть яка це країна територіально, яких вона розмірів? Велика, як Росія чи маленька, як Люксембург? Яка там місцевість (рівнинна чи гориста)? Які кліматичні умови? Наскільки яскрава флора та фауна? Чи багата вона корисними копалинами? Позначте густоту населення? Вкажіть державний устрій, вплив її на політичній арені, економічну вагу. Коли мапа буде створена, учасники мають довільно позначити місце свого перебування (де знаходиться зараз моя свідомість). Наступним кроком учасники так само довільно мають розмістити «Скарб». Від першої позначки до другої пунктиром малюємо план шляху, зауважимо через які перепони він пролягає чи їх багато. Далі тренер задає питання на, які учасники мають дати письмову відповідь з протилежного боку аркуша: Ви підете на пошуки «Скарбу»? Який саме «Скарб» знаходиться у сховку? Ви плануєте його забрати чи тільки перевірити надійність схованки? Ви плануєте повернутися назад? Якщо ні, куди далі піде ваш шлях? На скільки складними й цікавими були ваші пошуки? Чи багато на вашій мапі ще прихованих скарбів? Завершальним етапом вправи є обов'язкова презентація кожної мапи, уточнюючі запитання й наступне обговорення.

Тривалість: 65 хвилин

Вправа «Мені соромно»

Ціль: розвиток толерантного ставлення до оточуючих, зняття психоемоційної напруги, розвиток навичок міжособистісного спілкування.

Допоміжні матеріали: не потрібні.

Хід роботи: Робота проводиться в тісному колі. Ведучий каже на вухо учаснику праворуч щось за що йому соромно, наприклад: «Мені соромно та я не поступаюся місцем в тролейбусі» або «Мені соромно, але я збираю зрізані нігті». Сором має бути справжній, не вигаданим! Цю інформацію на вухо передають далі по колу всім учасникам. Потім настає черга іншого соромитися. Наприкінці завдання, коли всі зізналися ведучий каже: «Все, що сказане у колі не вийде за його межі». Обговорення після вправи заборонене!

Тривалість: 25 хвилин

Вправа «Голодні мишенята»

Ціль: стимуляція толерантного ставлення, зняття психоемоційної напруги, покращення міжособистісних стосунків, розвага.

Допоміжні матеріали: не потрібні.

Хід роботи: Тренер нічого не пояснюючи присідає, складає руки під підборіддям й починає повільно рухатися на зігнутих колінах по внутрішньому колі, перед сидячими учасниками! Опинившись перед будь-ким учасником він робить сумний вигляд і голосом з благальними інтонаціями каже: «Дайте мишці сиру трішки». Якщо учасник не засміється тренер йде далі по колу. У випадку сміху, тренер каже: «А ви самі голодні. Йдіть зі мною, маємо триматися разом». Тепер вже дві «голодні миші» просять сиру. Гра продовжується доти поки всі учасники не перетворяться на «мишей». Гра припиняється словами тренера: «Як нема, що їсти ми гайнемо в Мишвіль» й всі мають зайняти свої стільці.

Тривалість: 30 хвилин

Домашнє завдання: відсутнє, попереднє здається без обговорення.

Вправа. «Комплімент»

Ціль: завершити заняття позитивно, члени групи мають отримати ресурс.

Допоміжні матеріали: не потрібні.

Хід роботи: тренер дає завдання продумати комплімент всім учасникам. Після того сам перший починає проговорювати компліменти всім учасникам по колу. Наступним естафету приймає учасник, який сидить ліворуч від тренера. Завдання вважається завершеним тоді, коли всі промовили и отримали в свою адресу компліменти.

Тривалість: 15 хвилин

Ритуал прощання: 5 хвилин

Етап 4. Психологічна корекція смислової сфери.

Мета: активація системи смислової регуляції життєвого плану, посилення смислової рефлексії життєвого шляху.

Заняття № 4

Ритуал привітання: 5 хвилин

Вправа «Пари тварин»

Ціль: знати напругу, покращення міжособистісних стосунків, підняти настрій, активізувати групу.

Допоміжні матеріали: коробка зі стікерами на яких написано назви тварин (свиня-кабан, корова-бик, кіт-кішка...).

Хід роботи: тренер пропонує кожному учаснику взяти один стікер з коробки, прочитати його і нікому більше не показувати. Коли всі отримали стікери, тренер просить учасників закрити очі й обізватися голосом своєї тварини. Пари формуються на слух. Завдання виконане коли всі знайшли свою пару.

Тривалість: 25 хвилин

Вправа «Моє відображення»

Ціль: дослідження і усвідомлення ідентичності, актуалізація зовнішніх і внутрішніх ресурсів особистості, підвищення самооцінки, розвиток позитивного «Я-образу»

Допоміжні матеріали: папір та олівці.

Хід роботи: тренер дає таку установку: «Напишіть якомога більше гарних якостей людини, пишіть все, що вам подобається в інших. Намагайтеся зазначити всі можливі риси притаманні ідеальній людині». По черзі всі

учасники мають озвучити те, що написали. Наступний крок: на зворотному боці аркуша намалюйте автопортрет. По завершенню обведіть малюнок оздобленою рамкою. На «рамці» розмістіть напис–дзеркало! Тренер просить всіх учасників уважно поглянути на своє «відображення». Завершується вправа обговоренням.

Тривалість: 55 хвилин.

Вправа «Адміністративні зміни»

Ціль: посміятися, розважитися, порухатися, зняти напругу.

Допоміжні матеріали: папір та олівці.

Хід роботи: Всі мають стати в тісне коло. Тренер стає в центр цього кола і звідти проголошує: «Адміністративні зміни до ...» і вказує на предмет або колір одягу якогось учасника. На приклад: «Адміністративні зміни до червоної кофтинки» або «адміністративні зміни до кросівок». Після чого «власники» таких кольорів або речей мають змінити своє місце в колі. Поки йде ротація в колі, учасник з середи намагається зайняти чуже місце. Таким чином в центрі має опинитися хтось інший і гра продовжується.

Тривалість: 15 хвилин.

Вправа «Кімната бажань»

Ціль: сприяння усвідомленню своїх істинних бажань.

Допоміжні матеріали: стікери і ручки.

Хід роботи: Робота передбачає 4 етапи, які плавно переходять один в один. Тренер пропонує учасникам уявити порожню кімнату неймовірно великих розмірів. В ній темно і тихо. Ви відчуваєтеся спокійно і безпечно. Вас не лякає порожнеча. Оскільки в кімнаті окрім вас нікого не має, ви можете повністю зосередитися на собі. 1) Обміркуйте, що саме в цю мить вам хочеться отримати – це може бути, як матеріальна річ так і ресурсна, людська якість, вміння або навичка. Час на обміркування. 2) Ви частина Всесвіту, який тяжіє до гармонії. В своїй кімнаті бажань Ви-володар. Саме зараз ви можете щось змінити, чимось його наділити. Загадайте бажання необмеженого масштабу. Час на обміркування. 3) Маючи такі потужні можливості, скористайтесь шансом внести корективи в людську спільноту. Щоб ви хотіли побажати для інших (рідних, знайомих, друзів, колег, не знайомих, нації чи людству в цілому). Час на обміркування. 4) На останок

перед тим, як ви залишите свою «кімнату бажань» ви можете скористатися «колесом Фортуни». Подумайте, в якій справі вам знадобилася поміч щасливого випадку. Скористайтесь шансом замовити бажання на щасливу вдачу. Подумки промовте його й полишіть «кімнату бажань». Запишіть свої бажання на папері. Далі всі учасники по черзі зачитують свої бажання, після чого група переходить до обговорення.

Тривалість: 60 хвилин.

Домашнє завдання: відсутнє.

Вправа. «Я бажаю тобі цього вечора...»

Ціль: завершити заняття позитивно, члени групи мають отримати ресурс.

Допоміжні матеріали: не потрібні.

Хід роботи: Робота проводиться в знайомій групі, в колі. Тренер говорить фразу: «Я бажаю тобі цього вечора...» і продовжує на свій розсуд. Наприклад: «Я бажаю тобі цього вечора зустріти старого друга», «Я бажаю тобі цього вечора скуштувати смачного пирога» або «Я бажаю тобі цього вечора отримати задоволення від перегляду кінофільму». Побажання за змістом мають відображати «маленькі життєві радощі». Кожен учасник має побажати всім іншим, щось приємне.

Тривалість: 15 хвилин

Ритуал прощання: 5 хвилин

Етап 4. Психологічна корекція смислової сфери.

Мета: покращити навички рефлексії життєвих цілей.

Заняття № 5

Ритуал привітання: 5 хвилин

Вправа. «Місце в харчовому ланцюзі»

Ціль: активізація учасників, зняття напруги, створення сприятливої робочої атмосфери.

Допоміжні матеріали: папір та ручки.

Хід роботи: тренер просить учасників написати 10 улюблених харчових продуктів і 5 страв й підсумувавши список віднести себе до відповідної харчової категорії. На приклад: «хижак». Після цього учасники встають з своїх місць і ознайомлюються зі списками інших, якщо самки співпадають вони утворюють харчову групу.

Тривалість: 25 хвилин

Вправа. «Мої цілі»

Ціль: усвідомити свої життєві цілі.

Допоміжні матеріали: папір та ручки.

Хід роботи: Вступне слово тренера. Природа всього живого вкрай мінлива і постійна водночас. Ніщо в ній не є статичним, все постійно змінюється і постійно повторюється. Саме циклічність тамує страх змін. Зміна дня на ніч не сприймається трагедією так само, як зміна сезонів. (пора розвитку–весна, дозрівання– літа, згасання– осінь, відпочинку– зима). Людина, як частина природи також має циклічну природу й має схожий життєвий цикл. Дитячі мрії і мрії юності значно відрізняються від дорослих. Далі тренер просить учасників записати свої життєві цілі (максимально можливу кількість). Коли список буде завершено, учасники повинні надати кожній цілі статус актуальності. На приклад: ціль– навчитися грати на гітарі на сьогодні має статус другорядної із-за навчання в інституті, а ціль – здобути освіту є провідною. Цілі всіх учасників зачитуються по черзі й обговорюються.

Тривалість: 50 хвилин.

Вправа «Виступ міма»

Ціль: зняти напругу, активізувати групу, покращити самооцінку, знизити рівень тривоги і комплексів.

Допоміжні матеріали: стікери з коротким текстом — відомі кіно фрази, уривок з популярної пісні, «крилатий» вислів.

Хід роботи: тренер роздає всім учасникам стікер із завданням, для їх попереднього ознайомлення. Потім учасники без підготовки мають піднятися зі свого місця і зобразити мімікою та жестами своє завдання. Порядок виходу учасників визначає тренер зачитуючи текст. Текст завдання тренер має зачитувати театральньо-гротескно з елементами конференсу. На приклад: «А

тепер перед вельми шанованою публікою виступить найкращий мімі сучасності й зобразить уривок пісня (...)».

Тривалість: 25 хвилин.

Вправа. «форс мажор»

Ціль: усвідомити свої життєві цілі, скорегувати їх керуючись своїми власними бажаннями.

Допоміжні матеріали: не потрібні.

Хід роботи: в процесі дорослішання люди втрачають дитячу безпосередність. Разом з нею наші особисті бажання витісняються соціальними шаблонами та установками. В прагненні відповідати стандартам ми починаємо бажати взуття з останньої колекції, щойно про рекламоване по телевізору, новий автомобіль щоб не гірший ніж у колег, кращий будинок та інше. За цих обставин справжні бажання не мають шансів. Наші справжні бажання усвідомлюються зазвичай в кризових ситуаціях. Сьогодні у вас з'явиться можливість уявно пережити «форс мажорні» обставини й усвідомити свої істинні бажання. 1) Уявіть собі, що ваше житло охопило полум'ям, пожежа поширюється швидко. Що ви будете рятувати з вогню? Які б цінності вам хотілося б встигнути винести з вогню? Як тепер зміниться ваше життя? Які елементи вашого побуту зникнуть? Що ви будете відновлювати? Від чого відмовитися назавжди? Опишіть порядок своїх дій і план розвитку майбутнього за таких обставин. 2) Уявіть собі, що ви виграли в лотерею значну суму грошей. Якою буде ваша реакція? Що ви зробите в першу чергу? Якими можливостями ви скористаетесь? Як будете користуватися грошима? Як ви будете будувати своє життя у «світлі нових подій»? Запишіть будь-ласка все на папері. 3) Ви отримали травму й втратили пам'ять. Які спогади вам шкода? Яких людей ви обов'язково хотіли б згадати? За якими спогадами ви б точно не шкодували? Запишіть 4) Ви потрапили до програми захисту свідків й маєте «вжитися» в роль нової особистості. Якою вона має бути, що б вам хотілось її грати? Від яких звичок і традицій вам буде важко і шкода відмовитися. За ким і чим з минулого життя ви будете сумувати? Кожен учасник зачитує свої записи, після проводиться колективне обговорення.

Тривалість: 60 хвилин.

Домашнє завдання: відсутнє.

Вправа. «Тричі дякую»

Ціль: завершити заняття позитивно, члени групи мають отримати ресурс.

Допоміжні матеріали: не потрібні.

Хід роботи: Робота в колі. Тренер говорить фразу: «Дякую собі за..., дякую всім учасникам за..., дякую ситуації за ...». На приклад: «Дякую собі за сміливість, дякую всім учасникам за підтримку, дякую ситуації за нові можливості». Теж саме роблять всі інші учасники по черзі.

Тривалість: 10 хвилин

Ритуал прощання: 5 хвилин

Етап 4. Психологічна корекція смислової сфери.

Мета: покращити навички рефлексії життєвих цілей, розвиток комунікативних навичок соціальної взаємодії.

Заняття № 6

Ритуал привітання: 5 хвилин

Вправа «Вітальна телеграма»

Ціль: розважити, створити сприятливу робочу атмосферу, активізація учасників групи.

Допоміжні матеріали: не потрібні.

Хід роботи: вправа в колі. Кожному учаснику потрібно на стікері написати коротке приємне повідомлення і вказати адресу (від кого і кому). Всі повідомлення складаються до торбинки і там перемішуються. Далі по черзі всі учасники мають приміряти на себе роль листоноші і передати повідомлення. Першим починає тренер. Він бере будь-яке повідомлення із торбинки підходить до людини якій воно надіслане і читає вголос. На приклад: «Шановна Олена вам надійшла вітальна телеграма від Андрія в якій він вам бажає приємно провести час в цій компанії».

Тривалість: 25 хвилин

Вправа «Техніка ввічливого відмовлення»

Ціль: покращити навички міжособистісного спілкування.

Допоміжні матеріали: не потрібні.

Хід роботи: група розподіляється на пари. Кожній парі тренер має дати установку: «Уявіть, що до вас з настирливою пропозицією звернувся...» (дистриб'ютор, консультант, торговий агент, волонтер, дівчинка скаут, представник релігійного культу, вуличний шахрай). В кожного з нас в минулому був подібний досвід тож обміркуйте тактику своєї поведінки. Коли всі учасники будуть готові ситуації розігруються. Кожен учасник має приміряти на себе роль, як «нав'язливої персони» так і «незацікавленої особи». Основними правилами є ввічливість, коректність, аргументованість. Обговорення вправи обов'язкове, оскільки учасники самостійно оцінюватимуть успішність дій своїх партнерів.

Тривалість: 30 хвилин

Вправа «Джин»

Ціль: відійти від соціальних шаблонів життєвих цілей, повернутися до витоків особистих цілей, сформувані нові.

Допоміжні матеріали: папір та ручки.

Хід роботи: тренер пропонує учасникам уявити свою зустріч з магичною істотою— джином. Зі східних казок ми знаємо, що постать джина є неоднозначною. Зазвичай в казках їх відведена негативна роль. Та час від часу у кожної людини виникають бажання негативного характеру, але джин не обмежений мораллю. В його силах виконати будь яку вашу волю, внести будь які корективи в вашу долю, змінити все, що ви захочете. Відкиньте сором'язливість і нерішучість, впевнено бажайте, але пам'ятайте джин виконує бажання свого власника в доволі суперечливий спосіб. Тому чітко і не двозначно формулюйте свої побажання. Джин буде з вами доти доки не виконає останнє побажання. Обміркуйте все і запишіть. Після дайте відповідь на такі запитання: Скільки було побажань до джина? Чи відпустили ви його? Як ви почувалися? Як виглядатиме ваше життя після взаємодії з джином? Маючи такий досвід напишіть будь-ласка, які зміни ви могли б зробити та яких життєвих цілей досягти, без допомоги джина? В кінці оголошення написаного та обговорення.

Тривалість: 55 хвилин

Вправа «Криза=можливість»

Ціль: конкретизувати та скорегувати наявні життєві цілі учасників.

Допоміжні матеріали: папір та ручки.

Хід роботи: вправа дає можливість на ґрунті повсякденних й побутових проблем сформувані найважливіші життєві цілі. Оскільки кризова ситуація для одних людей може виступати новими можливостями для інших. Економічні кризи оновлюють економіку, вікові стимулюють розвиток. Криза пора можливостей для активних і сміливих. Кризи виштовхують нас з «зони комфорту» й стимулюють наш розвиток великою кількістю нових проблем, які потребують інших незвичних прийомів їх вирішення. Озброївшись цією інформацією ми можемо підготувати себе до подібних випробувань. Складіть перелік проблем які на сьогодні найбільше вам докучають і які ви прагнете вирішити найшвидше. Оберіть з свого переліку найбільш значущу проблему. Сформулюйте її об'єктивно та відсторонено. Так начебто вона не ваша, а іншої людини чи людей. Сформулюйте ціль яку можна досягти вирішенням її вирішенням. Які дії потрібно виконати щоб її вирішити? Запишіть. Далі представлення учасниками своїх напрацювань з наступним їх обговоренням.

Тривалість: 55 хвилин

Домашнє завдання: відсутнє.

Вправа. «Обійми»

Ціль: завершити заняття позитивно, члени групи мають отримати ресурс.

Допоміжні матеріали: не потрібні.

Хід роботи: кожен учасник має обійняти всіх інших учасників групи.

Тривалість: 5 хвилин

Ритуал прощання: 5 хвилин

Етап 4. Психологічна корекція смислової сфери.

Мета: розвиток регуляційних функцій оцінювання свого життєвого шляху та біографічної рефлексії.

Заняття № 7

Ритуал привітання: 5 хвилин

Вправа «Асоціації»

Ціль: зняти психоемоційну напругу, активізувати учасників групи, покращити міжособистісні стосунки в групі, розважити.

Допоміжні матеріали: папір та ручки.

Хід роботи: 1-й варіант: Ведучий виходить за двері. Учасники, які залишилися в кімнаті домовляються між собою – кого з присутніх учасників тренінгу вони загадують. Ведучий входить і починає розпитувати: «Якщо ця людина була б деревом, то яким саме?» Той, до кого він звертається, відповідає йому, маючи на увазі загаданого; описує загаданого учасника, висловлює свою думку за допомогою асоціації. Запитання можуть бути різноманітними. Єдина умова полягає в тому, що вони повинні створюватися опосередковано, у формі опису: «Якщо б ця людина була будинком, картиною, погодою, квіткою, їжею, видом транспорту тощо». Коли у ведучого виникає відчуття, що він знає, кого загадали, він може вгадати, використавши 3 спроби. Якщо він не вгадав – йому про це говорять. Потім виходить наступний учасник та стає ведучим.

2-й варіант: один із учасників у колі загадує когось із присутніх, решта відгадують, задаючи питання. Той, хто вгадав, стає ведучим.

Тривалість: 45 хвилин

Вправа «хто Я»

Ціль: розвиток навичок самоаналізу та біографічної рефлексії.

Допоміжні матеріали: папір та ручки.

Хід роботи: тренер пропонує учасникам здійснити самоаналіз своїх особистісних особливостей, характеристик притаманних лише їм. Після того, як учасники їх запишуть вони мають дати їм оцінку та позначити їх, як позитивні, негативні або нейтральні. Далі учасники повинні пригадавши свої життєві цілі та смисли ще раз оцінити вище вказані характеристики й позначити їх, як ті, що сприяють і ті, що перешкоджають досягненню цілей і смислів. По завершенню учасники мають дописати характеристики якими б хотіли б володіти й ті, які б сприяли їм у досягненні їх цілей і смислів. Представлення написаного і обговорення.

Тривалість: 50 хвилин

Вправа «в чому сенс життя»

Ціль: сприяти зростанню рівня осмисленості життя учасників.

Допоміжні матеріали: папір та ручки.

Хід роботи: тренер озвучує твердження, які по-різному відображають зміст сенсу людського життя. Учасники мають дискутувати з приводу цих

тверджень. Тренер в дискусії участь не бере, заручатися його підтримкою не можна. Твердження: сенс життя є найбільшою цінністю; сенс життя не має жодної цінності; сенс життя полягає в досягненні життєвих цілей; сенс життя криється в самому процесі життя; сенс життя криється в задоволеннях і отриманні насолоди; сенс життя можна віднайти лише в утриманні й обмеженнях (аскезі); сенс життя міститься в словах, визнанні та повазі; сенс життя полягає в суперництві й виживанні; сенс життя полягає у виконанні свого призначення (місії); сенс життя полягає в служінні іншим; сенс життя криється в тому, щоб досягти щастя і ошчасливити близьких; сенсом життя є доля.

Тривалість: 60 хвилин

Домашнє завдання: відсутнє.

Вправа. «Приємно враження»

Ціль: завершити заняття позитивно, члени групи мають отримати ресурс.

Допоміжні матеріали: не потрібні.

Хід роботи: ведучий пропонує всім учасникам пригадати впродовж хвили, що останнім часом їх приємно вражало. Після цього кожен учасник ділиться з групою своїм особистим приємним враженням. формулюючи фразу наступним чином: «Нещодавно я був приємно вражений...і цим хочу поділитися з вами».

Тривалість: 15 хвилин

Ритуал прощання: 5 хвилин

Етап 4. Психологічна корекція смислової сфери.

Мета: визначити рівень осмисленості життя, поліпшення рефлексії, сприяння усвідомленню сенсу життя і життєвого шляху учасників.

Заняття № 8

Ритуал привітання: 5 хвилин

Вправа «Я ніколи не...»

Ціль: покращити настрій та атмосферу довіри в групі, активізувати учасників.

Допоміжні матеріали: не потрібні.

Хід роботи: робота проводиться в колі. Тренер встає і прибирає з кола свій стілець й дає настанови до вправи: «Коли я скажу: Я ніколи не...», на приклад «Я ніколи не куштував омарів» ті кого хто «куштував» лишаються на своїх місцях, а ті хто не «куштували» мають зайняти чиесь чуже місце. Хто залишиться без місця стає новим ведучим.

Тривалість: 20 хвилин

Вправа «Найгірший сценарій мого життя»

Ціль: створення резерву життєвих смислів, подолання страхів реалізації актуальних життєвих смислів.

Допоміжні матеріали: папір та ручки.

Хід роботи: тренер пропонує учасникам уявити і записати найгірший розвиток подій в їхнього життя. Цей сценарій має відображати всі страхи, побоювання та негативні прогнози. Він має бути «квінт есенцією» всіх можливих невдач. На наступному етапі вправи учасники мають знайти в цьому негативному сценарії позитивні моменти, нові можливості. Коли їх буде знайдено учасники напишуть запасний план дій, який можна буде використати у випадку реалізації найгіршого сценарію їх життя. Завершальним етапом вправи є представлення всієї сценаріїв та планів групі з подальшим їх обговоренням.

Тривалість: 55 хвилин

Вправа «Телеграф емоцій»

Ціль: зняти психоемоційну напругу, відволікти та розважити учасників групи.

Допоміжні матеріали: не потрібні.

Хід роботи: робота проводиться в колі. Всі учасники закривають очі, за виключенням тренера і учасника ліворуч від нього. Тренер виразом обличчя показує будь-яку емоцію. Учасник має її передати своєму сусіду, а той своєму. Коли емоція пройшла по колу, учасники в зворотному порядку(проти годинникової стрілки) називають емоцію яку вони передавали. Вправа завершується після 3-5 кіл телеграфних емоційних повідомлень.

Тривалість: 25 хвилин

Вправа «Сенс життя»

Ціль: самодіагностика рівня осмисленості життя, корекція уявлень про сенс життя та життя позбавлене сенсу.

Допоміжні матеріали: аркуш паперу з текстом запитань для обговорення, папір та ручки.

Хід роботи: тренер пропонує учасникам написати приклад життя наповненого сенсами, приклад життя позбавленого сенсу. Після чого задає запитання в групу для їх колективного обговорення. По завершенню обговорення питань учасникам пропонується написати події власного життя, свої цінності, оточення, світогляд, емоції, які переважають у повсякденному житті. Заключним етапом вправи є представлення написаного з колективним обговоренням у вигляді уточнюючих запитань, але без оцінюючих суджень.

Перелік запитань для обговорення:

Як бачить Світ людина з осмисленим життям?

Які події в житті людини можуть наповнити його сенсом?

Вкажіть цінності, якими керується людина з осмисленим життям?

Які емоції притаманні людині з осмисленим життям?

Яке оточення у людини з осмисленим життям?

Як бачить Світ людина життя якої позбавлене сенсу?

Які були або є події в житті у людини, яка вважає своє життя позбавленим сенсу?

Перелічіть цінності є в системі цінностей людини життя якої не має сенсу?

Які емоції на вашу думку будуть супроводжувати людину життя якої не має сенсу?

Яке коло спілкування у людини життя якої не має сенсу?

Тривалість: 60 хвилин

Домашнє завдання: учасники мають написати мінімум три зауваження до корекційної програми (тематика, процес, персона тренера).

Вправа «Титул»

Ціль: завершити заняття позитивно, члени групи мають отримати ресурс.

Допоміжні матеріали: не потрібні.

Хід роботи: тренер повертається до учасника праворуч від себе і каже наступну фразу: «Владою даною мені цією групою нагороджую вас (ім'я учасника) титулом...». На приклад: «Владою даною мені цією групою нагороджую вас Олексій титулом найвідвертіший ». Наступним титул дає вже титулований учасник, далі по колу (проти годинникової стрілки).

Тривалість: 10 хвилин

Ритуал прощання: 5 хвилин

Етап 4. Психологічна корекція смислової сфери.

Мета: підвищення загального рівня активності життєвої позиції при реалізації сенсу життя.

Заняття № 9

Ритуал привітання: 5 хвилин

Вправа «Історія мого життя»

Ціль: усвідомити свій життєвий шлях та сенс свого життя, стимулювання рефлексії.

Допоміжні матеріали: папір та ручки.

Хід роботи: уявіть себе відомим письменником, який на вирішив написати оповідь про своє життя. На правах автора ви можете представити події свого життя у «вигідному світлі». Після того, як оповідь буде завершена дайте відповідь на декілька запитань: В якому жанрі ви писали?; Які події свого життя ви вигадали, а які викреслили?; На що робився головний акцент оповіді?; На скільки точно оповідь відображає реальність? Заключним етапом вправи є представлення оповіді групі з колективним обговоренням. Інформація, яка містить відповіді на запитання групі не подається і не обговорюється (вона лише для особистого користування)!

Тривалість: 45 хвилин

Вправа «Зворотній аналіз»

Ціль: розвиток навички встановлювати причинно-наслідковий зв'язок, посилення внутрішнього локус контролю життя.

Допоміжні матеріали: папір та ручки.

Хід роботи: тренер пропонує учасникам написати в стовпчик десять характеристик свого життя. На приклад: «Моє життя яскраве» або «Моє життя творче». Далі до кожної характеристики потрібно написати життєву подію, яка б яскраво відображала цю характеристику. На приклад: «Моє життя яскраве бо я часто подорожую» або «Моє життя творче бо я обрала акторську кар'єру». Наступним етапом вправи є встановлення причини за якої відбулася ця життєва подія. На приклад: «Моє життя яскраве бо я часто подорожую, подорожі для мене найкращий відпочин та найулюбленіший вид дозвілля» або «Моє життя творче бо я обрала акторську кар'єру, акторкою я стала із-за мами, яка мріяла побачити мене в кіно». Перед останнім етапом вправи є класифікація вище вказаних причин. Класифікація здійснюється за принципом: я так хотів (особистий); так хотіли інші (воля інших людей); так сталося (випадковість); так мало статися (фатум). Заключним загальне обговорення.

Тривалість: 45 хвилин

Вправа «10 незакінчених речень»

Ціль: стимулювання активної життєвої позиції, посилення внутрішнього локус контролю життя, усвідомлення рівня домагань.

Допоміжні матеріали: аркуш паперу з текстом незакінчених речень, папір та ручки.

Хід роботи: тренер промовляє незакінчене речення всі учасники його дописують і по черзі зачитують, після проводиться колективне обговорення. Далі тренер проговорює наступне речення і процедура повторюється.

Список незакінчених речень:

Я сподіваюсь, що моє життя...

Мені завжди хотілося щоб у моєму житті з'явилося...

Було б добре якби життя було...

Я чекаю від життя...

Найголовнішим досягненням мого життя є...

Соромно сказати, але в своєму житті я...

Якість мого життя залежить від...

Реалізація моїх життєвих планів ...

В моєму житті бракує...

Унікальність мого життєвого шляху...

Тривалість: 45 хвилин

Вправа «Лист у минуле»

Ціль: самоаналіз, пошук альтернативних точок зору.

Допоміжні матеріали: папір та ручки.

Хід роботи: тренер просить учасників пригадати своє дитинство, себе в цьому віці, свої мрії, сподівання та очікування від життя. Тренер дає інструкцію: «Знаючи себе тоді та зараз напишіть собі листа-підказку, допоможіть собі та попередьте себе в минулому знаючи всі нюанси свого теперішнього життя». Листи на загал не зачитуються. Після вправи відбувається колективне обговорення складнощів процесу та рівня емоційності.

Тривалість: 30 хвилин

Домашнє завдання: підготувати одне особисте запитання. Попереднє завдання здаємо тренеру.

Вправа «Вертикальний Твістер»

Ціль: завершити заняття позитивно, члени групи мають отримати ресурс.

Допоміжні матеріали: не потрібні.

Хід роботи: тренер розподіляє учасників на пари і дає вказівки: «Права п'ятка до правої п'ятки»; «Лівий лікоть до лівої кисті»; «Ніс до носа»; «Спина до спини» й так далі.

Тривалість: 15 хвилин

Ритуал прощання: 5 хвилин

Етап 5. Заключне заняття психологічної корекції смислової сфери.

Мета: стимулювання регулятивної функції оцінювання і корекції життєвого плану учасників, визначення альтернативних джерел життєвих смислів, підведення підсумків психологічної корекції.

Заняття № 10

Ритуал привітання: 5 хвилин

Вправа «На схилі літ»

Ціль: розвиток рефлексії, розширення часових перспектив життєвих смислів.

Допоміжні матеріали: папір та ручки.

Хід роботи: тренер пропонує учасникам пригадати свій життєвий шлях орієнтуючись на найбільш яскравих сторінках біографії. Далі тренером промовляється інструкція: «Уявіть себе у старечому віці. Ви підводите підсумок свого життя». Дайте розгорнуту відповідь, характеристику та оцінку своєму життю виходячи з такої «старечої» точки зору. Кожен учасник має висловитися і відповісти на запитання групи, після цього проводиться колективне обговорення.

Тривалість: 30 хвилин

Вправа «Спільна казка»

Ціль: розвиток навичок комунікації та міжособистісного взаєморозуміння, створення сприятливої робочої атмосфери, активізація групи.

Допоміжні матеріали: один аркуш паперу та ручки.

Хід роботи: ведучий оголошує правила написання казки, а саме кожен учасник має право додати лише одне речення за одне коло. Ведучий пише перший рядок і передає аркуш учаснику ліворуч від себе, який також має написати свій рядок. Читати можна лише три речення перед тим яке маєш написати ти. Казка отримає закінчення тоді, коли пройде 10 кіл. Після чого ведучий її зачитує групі. Вправа закінчується обговоренням.

Тривалість: 20 хвилин

Вправа «На схилі літ»

Ціль: розвиток рефлексії, розширення часових перспектив життєвих смислів.

Допоміжні матеріали: папір та ручки.

Хід роботи: тренер пропонує учасникам пригадати свій життєвий шлях орієнтуючись на найбільш яскравих сторінках біографії. Далі тренером промовляється інструкція: «Уявіть себе у старечому віці. Ви підводите

підсумок свого життя». Дайте розгорнуту відповідь, характеристику та оцінку своєму життю виходячи з такої «старечої» точки зору. Кожен учасник має висловитися і відповісти на запитання групи, після цього проводиться колективне обговорення.

Тривалість: 30 хвилин

Вправа «Ідеальний свідок»

Ціль: покращити вміння критично сприймати та розрізняти інформацію, зняти напругу, покращити настрій.

Допоміжні матеріали: картки з малюнками.

Хід роботи: вміння правильно сприймати та передавати інформацію іншим вкрай важливе та знайти свідка подій іноді буває досить важко, давайте спробуємо перевірити хто в нашій групі міг би свідчити. Тренер демонструє групі картки з різними малюнками, які учасники мають описувати, не збиваючись на інтерпретацію або оцінку. На приклад: «На малюнку зображена жінка середнього віку, середньої статури зі світлим волосся, вона одягнена в червону сукню та чорні босоніжки, поза тіла вказує на рух в бік високої багатоквартирної будівлі». Приклад помилок «На малюнку зображена тридцяти річна жінка красива білявка в червоній сукні та чорних босоніжка, яка іде до дому». Якщо хтось з учасників помиляється група його виправляє.

Тривалість: 20 хвилин

Вправа «Після моєї смерті»

Ціль: розвиток рефлексії, розширення часових перспектив життєвих смислів.

Допоміжні матеріали: папір та ручки.

Хід роботи: тренер просить учасників продумати розвиток подій після своєї смерті. Для полегшення картини сприймання тренер наводить питання: Що про вас будуть казати рідні та знайомі? Як зміниться життя ваших рідних без вас? Що ви залишили по собі? Які ваші дії впливатимуть на інших навіть після вашої смерті? Що зникне разом з вами? Учасники обмірковують і коротко фіксують інформацію. Далі по черзі оголошують її, відповідають на поставлені групою питання. Вправа закінчується обговоренням.

Тривалість: 30 хвилин

Вправа «Моє ідеальне життя»

Ціль: корекція механізмів життєвого вибору, моделювання життєвого шляху.

Допоміжні матеріали: папір та ручки.

Хід роботи: тренер просить учасників уявити своє ідеальне життя. Досягти ідеалу майже не можливо, але завжди потрібно до нього прагнути. Продумайте план досягнення свого ідеалу. Запишіть короткий план своїх дій направлених на формування свого ідеального життя. Кожен учасник представляє свій план дій. Після кожного виступу проводиться коротке обговорення.

Тривалість: 30 хвилин

Вправа «Хочу висловити подяку...»

Ціль: завершити заняття позитивно, члени групи мають отримати ресурс.

Допоміжні матеріали: папір та ручки.

Хід роботи: тренер просить учасників пригадати весь процес навчання й знайти орієнтовно 20 речей за які вони б хотіли б висловити подяку (собі, ситуації, іншим учасникам, ведучому). Запишіть їх, а потім прочитайте групі

Тривалість: 10 хвилин

Ритуал прощання: 5 хвилин

Тренер дає відповіді особисті запитання учасників групи (домашнє завдання).

Етап 6. Заключний етап програми психологічної корекції смислової сфери.

Мета: оцінити ефективність проведеної роботи.

Провести повторну психодіагностику учасників програми психологічної корекції визначеними методами дослідження.

Заключення: психологічна корекція смислової сфери представників неформальної субкультури спрямована на зміни індивідуальних параметрів смислової регуляції, підвищення рівня усвідомленості життєвих смислів, життєвих планів та самооцінки, профілактику негативних тенденцій особистісного розвитку (девіацій, адикцій, креміногенності) й смислових деформацій, покращення регулятивних функцій оцінювання та рефлексії, поліпшення адаптивних властивостей та навичок міжособистісного спілкування.

Бланк зворотного зв'язку

Допоможіть будь-ласка оцінити якість проведених групових занять. Дайте відповіді на декілька питань й залиште зауваження або внесіть свої пропозиції.

1. Вкажіть рівень відповідності змісту програми вашим особистим потребам?

Високий

Середній

Низький

2. Що вам найбільше сподобалося?

Допис _____

3. Які вправи особисто для вас були корисні?

Допис _____

4. Що вам не сподобалося?

Допис _____

5. Що на вашу думку було зайвим?

Допис _____

6. Чим ви будете користуватися у повсякденному житті?

Допис _____

7. Загальне враження від участі?

Допис _____

Дякуємо за ваш час та співпрацю!!!